

Becker Hugó

Madách Imre életrajza

Madách Irodalmi Társaság
Budapest
2004

Készült Budapesten, 2004-ben, felelős kiadó,
munkaszaki szerkesztő, borító: Andor Csaba

ISBN 963 9386 16 2
ISSN 1219-4042

El szó

Becker (Bakonyi) Hugó Madách-életrajza egyike a legkorábbiaknak s a legkevésbé ismerteknek, amely a Magyar Szemle 1899-es évfolyamának 21. számától kezdve 15 folytatásban látott napvilágot. Könyvként – több mint egy évszázad múltán – most jelenik meg először.

Szerzője sem ezzel, sem más Madáchról szóló írásaival nem keltett különösebb feltűnést, mégis számon tartja főbb műveit a Madách-irodalom, s ha életrajza nem is éri el a legjobbnak tartott Madách-biográfiák színvonalát, azért az átlagot messze meghaladja, s ami talán ennél is fontosabb: saját adatgyűjtésével helyenként pótolja azok hiányosságait.

Tartalom

Madách Imre sei	9
Madách Imre gyermekévei Alsósztrégován	18
Madách Imre tanulóévei Pesten	36
Madách a megyénél	46
A szerelem kora	69
Fráter Erzsi menyasszonyi levelei	85
Házassága, fogsága	92
Hazatérése és családi tragédiája	111
Az alsósztrégovai magányban	122
Politikai és irodalmi működésének tetőpontja; halála	143
Jegyzetek	160
Utószó	172

Madách Imre sei

Mint a magyar irodalomnak oly sok más dicső munkása, és főleg az előző századokban, de még a jelen század első felében született írók nagy része, Madách Imre is régi nemes családnak sarja volt. Családja még az Árpád-ház korából származik és Nógrád megyének legrégebb törzsökös családjainak egyike, mely először Zólyom megyében II. Endrétől valószínűleg szláv eredetű Comes Radun de Oszlár személyében kapott donációt, aki birtokot 1235-ben. (A nemességi adománylevelével IV. Béla királytól 1250-ből való, és a családi levéltárban, Alsósztrégován őriztetik. Az e korból fennmaradt pergament-bulláknak egyik ritka szép, jól konzervált, tiszta példánya. Fiai Madách, Tamás, Tóbiás és Myke a Madách és más családok törzseit képezik. Radun de Oszlár Madách fiának keresztnévétől kapták középkori szokás szerint az utódok a Madách családnevet. (Régi okiratokban Madách és Modátz is.)

Radunnak a költőig vezető utódjai egyenes apaí ágon a következők: 1. Radun, 2. Madách, 3. Pál (I.), 4. Pál (II.), 5. Pál (III.), 6. Ferenc, 7. Miklós, 8. László (I.), 9. János (I.), 10. Márton, 11. Péter, 12. Gáspár, 13. János (II.), 14. János (III.), 15. László (II.), 16. János (IV.), 17. Sándor, 18. Imre (I.), 19. *Imre* (II., a költő), 20. Aladár. (A Madách-birtok jelenlegi ura.)

A család elődjei között számos hadi katonát, vármegyei fő- és alispánt, országgyűlési követet, ügyvédet, és tizenegyházy „literátus” tudós, íróembert is találunk, akik valamennyien karddal, tollal, avagy mindkettővel szolgálták minden századon át napjainkig hazánk szent ügyét. A nemzet fel- és alázajló történetével a Madách nemzetség sorsa is hol jobbra, hol rosszabbra fordul aszerint, amint maga a nemzeti ügy, melynek mindenkor leghebb és elsőrangú bajnokai, az események folyamában emelkedett vagy aláhanyatlott. Családi címerük mindenkor a nemzeti címer fényének és árnyékának háttérrel visszatükrözöttje. Nem alkudoznak, nem árulkodnak, nem keresik a nagyok kegyeit, hanem a családi vérről átöröklött, hagyományos háttérrel segítségükkel kitartóan, bár szerényen és önzetlenül, szolgálják a nemzet érdekeit. Bennük él a nemzeti történelem egy dicső töredéke, melyre azért nemcsak a család, hanem az egész nemzet is büszkén tekinthet.

Radun, a tatárok elől menekülő IV. Béla egyik leghebb embere, aki szeretett királyát a dalmáciai tengerpartig kísérelte. Fia, Madách Pál (I.) III. Endre oldalán tüntette ki magát a gallenheimi (Gellheim a Rajna mellett) ütközetben, melyet a királynak ipja, Albert osztrák herceg, Nassaui Adolf ellen győzedelmesen vívott. III. Endre a sebekkel terhelt vitéz háttérrel akként jutalmazta, hogy a Zólyom megyei Liborcsa és Zsolna közötti erdő borította Csereny földet ajándékozta neki 1301-ben. (Az adománylevelével teljes szövegét közli Mocsáry Antal: „Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése.” 1826. Pest. Trattner. 88. lap.) Háttérrel nemes vonása, az Árpád-házhoz való szenvedélyes ragaszkodása később a költő egyik drámájában, Csák Mátéban visszhangzott. Nemsokára, egy századdal az Árpád-ház kihaltja után, a XV. században a család Madách László és testvére, Mátyás személyében két fő ágra oszlott. Az egyik a kelecsényi ág, Mátyástól kiindulva végső sarjában, a ritka vallásosságú Madách Pálban még a múlt század elején, 1707-ben (márc. 8.) kihalt. (A háza Fülekkelecsény, ahol jelenleg a költő egyik unokája, Ilona, Fabriczy földbirtokos neje lakik.¹) A másik az alsósztrégovai ág, Lászlótól eredve, aki mivel Podjebrád György cseh király fiát, Victorint elfogta,² és Mátyás királynak túsul átszolgáltatta, háttérrel sies tettének jutalmául 1470-ben több birtokot kapott, és utódaiban a sztrégovai predikátummal máig is él. (Nevezetesen: Nógrád megyében Berényt, Szomolyát; Heves megyében: Bánhalmot; Szabolcs megyében a pricsei és kopolcsi birtokot. Alsósztrégova 1430 óta a család birtoka.)

A XV. századból felemlítendő még sztrégovai és kelecsényi Madách Ferencnek testvére, György, aki tudományossága miatt a „literátus” nevet vívta ki magának. A középkor oly szomorú politikai pártoskodásoktól és vallási viszályoktól fölbolygatott korszakában Madáchék sorsa is rosszabbra fordul. A német és török kéz prédának tekintette az országot és felváltva hol az egyik, hol a másik pusztította. Az országos pusztulásban nemsokára a mohácsi vész után az országszerte garázdálkodó török seregek 1552-ben a sztrégovai kastélyt is lerombolják. Nógrád megyének e korszakból fennmaradt várromjai Fülek, Nógrád, Szécsény, Gyarmat, elég beszédes, de egyúttal szomorú emlékei e leggyászosabb magyar történelmi korszaknak.

A reformáció oly izgatott idejében a költőse, Madách Lászlónak harmadik ivadékbeli utódja, névleg Péter (1585), miután a török fogságból kiszabadult és 1597-ben gyalogkapitány lett, viszontagságos élete végén ismeretlen okokból az evangélikus vallásra tért. Nővére, Krisztina, Madách Márton és Asgothi Helena leánya, Rimay Györgynek neje, rimai és alsósztrégovai Rimay János lírikus költőnek édesanyja, és utóbbi ekként anyai ágon Madách Imrének egyik se.³ Palágyi Menyhért szerint „Rimay János volt az, aki sógorát, Madách Pétert az evangélikus hitre térítette” (Lásd: Vasárnapi Ujság 1897. 51. szám), holott Madách Péter a nemzetségi tábla szerint Rimay Jánosnak nem is sógora, hanem nagybátyja. Nem tudom, honnan vette Palágyi Menyhért ez adatot, hogy Rimay János térítette evangélikus hitre, midőn Rimay János épp ellenkezőleg, buzgó katolikus volt, kit V. Pál pápa maga 1615. dec. 18-áról kelt levéllel tüntetett ki. (Lásd Ipolyi Arnold: *Alsósztrégovai rimai Rimay János államiratai és levelezése*. 1887. Budapest. „Solatium non mediocre nobis attulit, quod te profi-

tearis non solum huius sanctae sedis Apostolicae filium *devotissimum*, sed religionis *catholicae* etiam propugnatozem zelantissimum.” 87. lap.)

Ellenkez leg, Madách Péterrel még valami kellemetlen birtokpöre is volt. (I. m. 97–99. lap.) Valószínűbb, hogy valami vándorprédikátor támasztott töprengés lelkében lelkiismeretfurdalásokat, és hogy e században oly élénken érzett bűntudat befolyása alatt a hányt-vetett életű úr az új vallásban keresett lelki vigaszt és megnyugvást. A cuius regio, ejus religio elvével fogva vele a több faluból álló sztrégovai völgybeliek is evangélikusokká lettek.

Péter fia, Gáspár, nógrádi alispán, de még híresebb orvosi tudományánál fogva,⁴ „Literatus medicus”, ki „De asparagi virtute” c. eredeti munkát írta. Másik neve: „Haazy apatéka” (megjelent 1628-ban⁵) fordítás, melyet „Nemet nielwbeol az tudós Doctor Mathiolus András Herbariumos köniewebwl chech nielwre fordítatot és mostan chech nielwbwl Magiarrá fordítatot az Nemzetes és nemes Sztregovay Madats Gáspár által. Az Ezerhatszázhussonniolt esztend ben.” (Lásd Weszprémi Stephanus: *Succiencta medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia*. Vienna. 1781. p. post. 230. lap és Szilády Áron: *Régi magyar költők tára*. I. kötet 323. l.)

Gáspár fia, János (II.), elkel jogtudós és ennek hasonló nevű fia, János (III.), kiváló hős, aki harcias merészségével a törökök elleni füleki, majd budai csatában (1678) tüntette ki magát. Tízévesen fel a meredek csaknem megközelíthetetlen füleki sziklavár kapujára az első török fejet és magyar lobogót. Másik éppoly hősi fia, Péter mint Thökölynek generálisa, híres kuruc hadvezér elfoglalja 1682-ben Kassát. (Lásd: Magyar történelmi emlékek. Második osztály. Írók. 23. kötet.) A füleki hősnék (János III.) fia, László (II.), Nógrád megyének egyik legerélyesebb alispánja és a „lutheranus servens” Jánosnak (IV.) atyja. Utóbbi alatt az alsósztrégovai birtok pusztulásnak indult, részben pedig idegen kézre jutott. Rendkívüli hitbuzgóságában annyira belemerült a vallási problémákba, hogy míg cseh nyelven vallásos énekeket írt⁶ s minduntalan panaszos küldöttségeket vezetett vallási sérelmek orvoslása céljából Bécsbe, birtokait teljesen elhanyagolta s lelki gondjainak közepette az anyagiak nagy részét elvesztette.

Hogy a végletek tényleg is találkoznak, azt fia, Sándor bizonyította. A költő nagyatyjától, nevezett Sándortól (született 1754-ben) kezdve a család ismét római katolikus lett és maradt is. A visszatérés úgy történt, hogy Madách Sándort, ki atyja, János halála után csaknem vagyon és támasz nélkül árván maradt, Migazzi Kristóf váci püspök (1714–1803) vette pártfogásába, és katolikus hitben neveltette fel. Mint jeles ügyvéd és hat éven át Nógrád megyének buzgó főügyésze (1790–1796) szívesen vagyont, melyet atyja már nagyrészt elzalogosított, visszaszerezte, illetve leg visszapörölte. Ruzs Annával való házasságából származó gyermekeit, három leányát, Annát, Karolinát, Klementinát és a költő atyját, Imrét (I.), valamint öccsét, Jánost (később Pest megyei táblabíró) már katolikus vallásban neveltette.

A költő édesatyja, Imre (született 1781. szept. 18.) mint tekintélyes és független földbirtokos a közügyektől, a nyilvános élettől visszavonultan, csupán családjának élt. Visszavonultságának egyik oka, hogy császári és királyi kamarási kineveztetése elé, nemesi leszármazásának kimutatása dacára,⁷ eleinte mindenféle akadályokat gördítettek. A legnagyobb akadályok egyike az volt, hogy édesatyja, Sándor, a híres Martinovics-féle pör vádlottjainak részéről a legnagyobb bizalommal tiszteltetett meg, és a többi ügyvédhez képest legtöbben, szám szerint tizenhárom, választotta ügyvédül. (Lásd: Fraknói Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Budapest. 1880. 337. lap.) E nagymérvű bizalom Bécsben felette gyanúsnak tűnt föl.

Az ügybuzgó ügyvédek nem jó szemmel nézték, és lehet, hogy Madách Sándort is éppúgy megfenyegették, mint ügybuzgó társát, Szabó-Sáróit, kinek Németh ügyigazgató túlbuzgalmában azt mondá: „Fejével játszik az ur, ha ily módon védelmezi a vádlottakat.”

Annyi bizonyos, hogy e bizalmatlanságot fiával, Imrével szemben is éreztették folyamodása alkalmával.

Visszahúzódsának másik oka, hogy mint alispánjelölt, noha Nógrád megye egyik legtiszteltebb táblabírája volt és magas méltósága mellett jeles ügyvédi oklevéllel is dicsekedhetett, a választás alkalmával mégis megbukott. A közügyektől visszavonultan egyedül gazdálkodással és főleg kertészettel foglalkozott. Szabad óráit kiváló elszáradtsággal természetudományi tanulmányoknak szentelte. A családi könyvtárban megőrzött könyveiből főleg Zanczy jezsuita fizikája, Hufeland Makrobiotikája és egy múlt századbéli csillagászat, melyre sajátkezűleg Dayka Gábor e versét írta:⁸

Setéség vonta bé törvényid, oh Természet

S az Ur mond: Légy Newton! És világozás tenyészett.

Olajfestés arcképe világos eszű, eredeti gondolkozású, erélyes és amellet mégis nyájas jellemre enged következtetni. „Finom élarc, merész szittyatekintettel. Fején nyusztrémes kalpag, mellén gazdag zsinórzatú dolmány, vállain vagy inkább karján délceg panyókára vetett mente, széles aranyzsinóros öve alatt könnyed, finom kardmarkolat.” (Lásd: Palágyi Menyhért cikkét a Vasárnapi Újságban. 1897. 50. szám Ugyanott az arckép is.) Állig simára beretvált arca, kevésbé göndör és szabályszerűen nyírott oldalszakáll, élénken csillogó

szemei, a dolmány magas és elől háromszög alakban kivágott merev gallérja, mely felett a nyak körül simuló fehér kendő kikandikál, nemcsak külső eleganciáját és művészi ízlését, hanem bensőszerű jellemvonásainak nemességét is hirdeti. Madách, ki arisztokrata dalias természetét tőle öröklé,⁹ Goethével mondhatta volna:

Apámtól van a termetem
S komoly magamtartása.

(Szász Károly fordítása)

Hasonlóképpen származott át legidősebb fiára, a költőre, magába zárközött természete és a könyvek iránt való érdeklődése is.

Sértett önértékében minden idejét és tehetségét birtokának rendezésére és csinosítására fordította. Jóvá tette azt, amit elődje a családbirtok elhanyagolásával elmulasztott. Változtatta át a züllésnek induló Alsósztrégovát és hozzá tartozó környékét viruló kertté és rendezett gazdasággá. A szőlőnek, gyümölcsösnek és gyönyörű udvari parknak alapját vetette meg. Édesatyjának, Sándornak nagy befolyása és főúri összeköttetései révén már fiatalon nem ült keszelekei Majthényi Annát, miáltal az anyagilag már nem oly fényesen álló család nemcsak tekintélyében, hanem vagyonában is gyarapodott. (Toldy Ferenc „A magyar költészet könyvében” V. kötet 345. lap, valamint Tóth Sándor alighanem Toldy nyomán Magyar Helikon 36. folyam 4. lap tévesen *Máriának* írják Annát. Mindkét tévedés különben Nagy Iván „Magyarország családai” című művéből származhatott, ahol a szövegben Mária, a családfa táblázatban pedig igazi keresztnéve, *Anna* áll.)

A Majthényi család se Trencsén megyéből való. Történelmileg kimutatható első birtokuk Mojteh volt. Gergely nevű se kapta 1434-ben a keszelekei várat és predikátumot. Majthényi Anna se között számos katolikus főpap és püspök fordul elő. A család mély vallásossága hagyományos volt. Amit egyik se, Majthényi Kristóf egy felette kedves és meghatározó családi képre íratott, az egyúttal az egész családot is jellemzi. E kép, mely 1630-ból való, Majthényi Kristóft, nejét Sybillát és gyermekeit, egy kisleányt és két kisfiút ábrázolja, amint a keresztelt térdelve áhítatosan imádkoznak. Alatta e betűrímes szép felírás: Dum spiro, spero, spes mea Christus est!

Míg lehelek, remélek. Krisztus a reményem! (Lásd: Századok 1875. 627. lap.)

Anna Majthényi Gábornak egyetlen leánya,¹⁰ kit gyermektelen nagybátyja, Marczibányi István de Pucho et Csóka örökbe fogadott, s főúri, mélyen vallásos nevelésben részesített. (Lásd: Tudományos Gyűjtemény 1818. VII. kötet 111. lap.) Költőnek atyja Majthényi Annával kapta hozományképpen: Csesztvét, Riba, Nagycsalomja, Ipolykeszi, Kapasz, Vörösvár, Solymár, Hidegkút, Szentivány, Székely birtokokat, míg az elzálogosított Alsósztrégovát csak a születése után kezdte kiváltogatni trehosztói Révay Pétert I, aki a jelenlegi kastélyt építtette és a birtok felét zálogban bírta. A család törzsvagyona így tehát anyai részről ered. De emez anyai hozománynál sokkal becsesebb volt az az erkölcsi tartalom és szellem, mely frigykötése által azzal együtt szintén a Madách családba költözött.

Élethet a férje arcképével egyidejűleg készült olajfestés arcképén szeretetteljes, zike pillantású tekintete még most sem veszítette el melegét. Simán hátrafésült hajzata s keblén kevésbé kivágott, csipkével szegélyezett könnyed dereka a múlt és a jelen század között álló előkelő arisztokrata nőre vall. Homlokát, mintegy jelezve a koszorús költőnő anyját, babérszörűhöz hasonló diadém, márványfehér nyakát négy gyöngyosoros nyakék díszíti. Kezeit szerényen összekulcsolva ölében tartja. Finom metszetű szája, bársonysima arcbors az üde, hamvas arcon előmlő nemes báj és gyöngédség finom lelkés és műveltségét árulja el.

Ugyancsak Majthényi Anna révén szállott át a Madách családra a jelenlegi alsósztrégovai katolikus plébánia kegyurasága, melynek tulajdonképpen alapítója Marczibányi István testvére, Imre volt. Egy katolikus templom felépítésére hagyományozott nyolcvanhatezer forintnyi alapítványa az 1813-ik évi szerencsétlen devalváció által tizenháromezerre olvadt le. E megmaradt összeggel fejezték be az 1811-ben megkezdett templomot. A család kegyeletes vallásosságának jellemző vonása még, hogy a költő atyjának egyik nővére, Klementina, Budán mint apáca élt és halt meg.

Az 1652-ben épült s 1819-ben újjáalakított evangélikus templom ugyan a hívek közközlésén épült, de két mázsányi harangjának felírásából következtetve a költő evangélikus seinek pártfogásával és nagyobb mérvű adakozásból fejezhették csak be. Felírása: „Emmericus Madách com consorte sua Anna Majthényi, pro usibus infirmorum, Aug. Confess. Add. Eccl. A. Sztregoviensis offert 1817. 1. Januarii.” (Lásd: Mocsáry Antal: idézett mű 91. lap.)

A költő szülei is szigorúan katolikus vallásosságuk dacára készségesen siettek evangélikus jobbagyaik segítségére, valahányszor arra csak alkalom kínálkozott. Így 1817-ben január elsején, alighanem egybekelésük napján,¹¹ egy szépen aranyozott ezüstkelyhet ajándékoztak a templomnak. (Nosse cupis Lector, fieri me Gratia cuius – Patroni jussit, subdita metra lege: – *Ladislai Madách, Ujfalusi atque Susannae* – Muncre sum, quod sum, diaque Sacra loco. Lásd: Mocsáry Antal: idézett mű 90. lap.)

A költőnek ismeretek után való sóvárgása, komoly természete, a mély elmélkedés és különböző problémák felett való töprengése és hallgató gyönyöre visszavezethető a lelki tépelődésből protestáns hitre téréséig, az ugyanez okból jószágait elhanyagoló szépatyjáig, a visszavonultan élő és természettudományokba mélyedő édesatyjáig.

Viszont a költő ábrándozás, a szelíd, derült modor, az életet kötelességként felfogott puritán jellem és szeretetét mindenkire, még az állatvilágra is kiterjesztő keresztény érület édesanyja örökének mondható.

Költőnk édesanyja, kinek befolyása Madách Imre egész életére oly döntőleg hatott, a házi feleség, gondos anya és szorgos háziasszony valódi mintaképe volt, s már a század elején költözött férjével Alsósztrégovára, hol kilencvenhat éves korában bekövetkezett haláláig csaknem állandóan tartózkodott.¹²

Mint minden nagy költőnél, Madáchnál is érezzük és látjuk édesanyja gyöngéd kedélyvilágának, páratlanul álló szeretetének és fennkölt gondolkozásmódjának befolyását nemcsak a költő életére, hanem még költészetének minden nevezetesebb alkotására is. „E hatás férfi korának java részébe áterjed s mi több, sírját is az teszi könnyvé.” (Lásd: Tóth Sándor: *Madách Imre*. Helikon 4. lap.) Ily nemes női alakok lebeghettek amaz antik népek előtt, kik mitologikus költészetükben naív képzelemmel a penateseket, a házi nemzettek alkották. S ily nemzettek voltak a családnak és főleg Imrének Majthényi Anna, a költő édesanyja is.

„Szinte elképzelhetetlen – írja Palágyi Menyhért –, mi lett volna e házból, ha nem az szeretet gondjáraködi felette, nem e nő kényes ízlése, tiszta erkölcsi érzéke szolgál fél századon át zsinórmértékül, gyermekeknek és unokáknak.” (Lásd: Vasárnapi Ujság 1897. 50. szám, ugyanott arcképe.) Az a veres fényes, szelíden ragyogó pír, mely arcképén még most is dereng, csaknem három nemzetség¹³ életébe világított. Oly ritka, szeplőtlen jellem, elkelő ízlés és nyájasságú női alak, kinek párja irodalmunkban aligha található. Hátramaradt levelei a családját mérhetetlenül szerető, a hit és az igazság útjáról egy hajszálnyira sem letérő, erős akaratú asszonyt mutatják, kinek kegyét és szeretetét – egynek kivételével – valamennyien versenyezve keresik, és csak azoktól von meg, kik arra érdemtelennek bizonyultak. Férjén oly odaadóan csüngött, hogy a sírjánál, különösen férjének korai halála után, nem szívesen mozdult, amint nem kereste az ismeretségeket és társaságokat sem. Mint a család lelke, annak él is.

Nem csoda, ha a Gondviselés egy nemzet legnagyobb dicsőségét és kincsét, a milliók nevében milliókhoz szóló költő nevelését rá bízta. A költő dicsőségének fényében a legszebb és legtündöklőbb sugarak édesanyja homlokán verődnek vissza.

Madách Imre gyermekévei Alsósztrégován

E kölcsönös szereteten és tiszteleten alapuló boldog frigynek másodszülöttje és a családi névnek első fiúörököse, az édesatyja nevére keresztelt Imre, a költő volt, aki legnagyobb lírikusunkkal, Petőfivel egy és ugyanazon esztendőben, 1823-ben január 21-én született Nógrád megyében, Alsósztrégován.¹⁴

Egy néhány irodalomtörténeti kézikönyvben (Góbi, Gaal stb.) valószínűleg csak sajtóhibának tekinthető más év és hó megnevezése. Különbözik maga a költő is egyik Szontagh Pálhoz 1863. január 20-ról kelt levelében bizonyára csak tévedésből tette születése napját január 20-ára, ezeket írva: „E szerencsétlen mai nap tesz negyvenévéssé s ettől két szent pátrónusom, Fábian és Sebestyén sem ment meg.” (*Összes M. veje*. III. kötet. 484. lap.)

Születésének autentikus adatai az alsósztrégovai római katolikus anyakönyv szerint ezek:¹⁵ Nr. 1. 1823. 21. Januarii. Baptizans: Idem Parochus. (Ez évben Hliniczky.) Baptizatus: Emericus. Parentes: Illustrissimus Dnus Emericus Madách de Sztregova et Kelechin, Illma Anna Majthényi de Keseleke. Rom. Cath. Conditio: Donatarius Nobilis Hungarus suae Majestatis Caesareo-Regiae Camerarius. Levantes: D. Georgius Bukva, Illma Domina Baronissa Antonia Czetvicz. Alsó-Sztregova. Tom. 16. 17. p.

Az 1823-i év éppoly gazdag termés volt irodalmunkra nézve, mint az 1817-i. Ez Arannyal és Tompával, amaz Petőfivel és Madáccsal ajándékozta meg a nemzetet. Az egyik a magyar lírát, a másik a magyar bölcséleti költészetet emelte európai, világirodalmi magaslatra és jelentősegre. Mind a ritka ragyogású ikercsillagzat irodalmunk égboltján megjelent, a legnagyobb magyar, Széchenyi István már elvetette volt azt a csírt, mely a megifjodott Magyarországnak kikelendő volt, és így gondviselés szerén egyengette azt az utat, ehen két ily csillagzatnak a nemzettel karöltve célhoz jutnia kellett. Az irodalomban Kazinczy, Kisfaludy Károly és Kölcsey, a politikai téren Széchenyi, Deák, majd Kossuth irányította az elméket. Ezeket olvasta és hallgatta nagy gyönyörűségére még a tanuló Madách is.

A Berzsenyi által százados álmából felzaklatott „hajdan erős magyar” nemesség ébredni kezdett, s mindinkább fogékonnyá lett a nemzeti ügy iránt. Mint nemeseink nagy része e korban, Madáccék is nem a városban tartózkodtak, hanem falusi birtokaikon. Ott éltek családjuknak, gazdaságuknak és keveredtek néha az egyhangúságot kellemesen felváltó megyei ügyekbe is. Csak ha országos eseményekről, az egész nemzetet

érdeklődő ügyekről volt szó, szakítottak hagyományos keleti közönyűikkel, s siettek Pestre vagy Pozsonyba; más-
különböztetve kastélyuk volt nekik az ország és világ központja. Nem csoda! A közlekedés oly lassú és ezer
akadályba ütközött jellegénél fogva ez a szebb kis világban telt el életük és munkájuk. Címereik, sük arcképei,
könyvtáraik, egész múltjuk és büszkeségük egy-egy ilyen vidéki kastélyban gyökerezett. E magyar
kastélyokban még a század elején is, a rohamosan haladó idők dacára, egy darab középkor testesült meg. A sza-
bad természet friss levegőjét a pirosposztag, napbarnította arccal jelent meg hébe-korba egyikük Pesten vagy
Bécsben, hogy a városi élettel mihamar jóllakva visszaszálljon kényelmesen berendezett szobáira, ahol
a foglalkozásukon, a gazdálkodáson kívül kölcsönös látogatásaikban, estélyeikben és vadászataikban kerestek
üdülést és szórakozást.

Ily élet folyt a jelen század elején Alsósztrégován is, csak hogy ez még szebb körre szorítkozott s a
többinél zajtalanabb és csendesebb volt. Hiszen Madáchék nem tartoztak az első rangúak, a leggazdagabbak
közé, bár szükségét, mint a nyomor és éhség által üldözött, megtisztult s azért húrjaiban is gazdagabb Petőfi,
sem a család, sem a költő soha nem szenvedett. E szerény, csendes jelleget a kastély megőrizte még a mai napig
is.

A nagyobbára tót és részben magyar népességű falucska (500 lélek) Nógrád megye északi részén, Gácstól délre
mintegy két mérföldnyire, Losonctól pedig kocsiúttal körül-belül két órányira az úgynevezett tót meridianuson túl,
egy meglehetősen tág kiterjedésű, s a gyönyörű fekvésű sztrégovai völgyben, szerényen, mint egy elrejtett ibolya,
a hegy alján húzódik meg. Aki vadregényes magas ormokra és merészen mély szakadékokra számít, vajmi hamar
kiábrándul. Mérsékelt emelkedésű hegyei és dombos völgyei éppoly rendesek és egyszeriek, de mégsem egyhan-
gú és folyton változatosak, mintha a költő szelleme és lelkiülete is volt. A meglehetősen keskeny, sebes folyású Ipoly
szeli át a völgyet,¹⁶ melyet jobbról-balról bükk-, cser- és fenyőfákkal borított hegyek, a part hosszában pedig dús
kaszálórét határolnak. Mennél inkább közeledünk Losonctól Daróc és Vilke községén át Alsósztrégovához,
annál lapályosabb lesz a völgy, s ereszkedik ezzel arányban a hegylánc. Az egyszeri és jóindulatú ipoly-vidéki pa-
lóc nép világába lépünk. Úgy rémlik el tünk, mintha a nagyvilág zajától és küzdelmétől mindinkább távolodnánk,
és egy szokásaiban nemcsak egyszeribb és szegényebb, hanem boldogabb földre is léptünk volna. A községek
tisztán fehérre meszelt oszloptornácú házikói barátságosan és hivogatólag integetnek felénk, mintha tudnák, hogy
az idegent a vidék legnagyobb szülöttje, Madách Imre iránt érzett kegyelete vezérelte volna ide. Valamikor régen
Mátyás király is sokszor megfordult e vidéken, midőn országos gondjait elvetve ide jött vadászni, és talán rövid pi-
henre még Madáchéihez is belátogatott. Alsósztrégova a terjedelmesebb Ipoly völgyével összefügg, de Rá-
rósnál túl a balra eső és amannál kisebb sztrégovai völgyben fekszik, melyet hosszában a Sztrégova nevű patak szel
át.

Körös-körül, ameddig csak a szem ellát, erdővel s hegyeségek terülnek el. A falu kicsinyke, szegényes házaival
és utcáival keletre nyugat felé húzódik. A kastély egy a hegy oldalához simuló dombtetőn áll, s a szomszédos
evangélikus templommal messzire kiválik s uralkodik környezete fölött. A templom lágyan csengő harangja,
mint egykor az „Ember tragédiájának” íróját, az élet mulandóságára és az Isten akaratában való megnyugvásra
hangolja a szép vidéken elábrándozó, figyelmes szemlélőt. Első tekintetre is átlátjuk, hogy itt az ember
önmagára és a szép természetre utalva van. Azonnal megértjük a szomszéd nemesek nemzedékről nemzedékre
átzármazott összetartását és hű barátságát, mint pl. Szontagh és Madáchét is.

Madáchék kastélya a falu északnyugati hegylejtésén ékeskedik, s már messziről szembeötlő árnyékos
erdejével és gyönyörű angol parkjával.

A kastély eltt a Sztrégova nevű patak egyik mellékága csordogál, melynek hídján áthaladva kissé lejtő, de
jó széles úton a kastély udvarába érkeünk. Egyik leírója még a század elejéről nem győzte eléggé dicsérni „a
mostani ízlésre épült ékes rezidenciót, jeles új épületet... A nagy terjedésű angol-kertet, mely nagy
szorgalommal és nem kis költséggel szép rendbe hozatott, ahol sokféle hasznos és mulatságos intézetekre
találhat, úgymint erdő, halastó, szőlő, fürdőhely, virágos kert és egyebek találhatunk ebben.” (Mocsáry Antal:
Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. 1826. Trattner Pesten. I. kötet
92. lap. Ugyaníly elismerő dicsérettel szól Fényes Elek: *Magyarország mostani állapota*. Pest. 1843. II. kötet
201. lap.)

Maga a kastély, „az ékes rezidenció lakhely”, magyar reneszánsz stílusával, hagyma alakú, bádogos
kupolájú tornyaival a kegyeletteljes, régies egyszerűség benyomását teszi a szemlélőre. Kilenc ablakkal bíró
homlokzata keletnek néz s közepén háromszög alakban szögellik ki, ebben díszileg a család címe: a
négy lábú griffmadár, mely a pajzs kék udvarában áll, s két első lábán aranykoronát tart. A kastély jobb és bal
szélén egy-egy kupolában végződő saroktoronynak rövidebb szárnya az udvarra nyílik, s a kastély
homlokzatával egy oly téglányt alkot, melynek nyugatra eső hosszabb vonalát az udvar képezi.

Az udvarból a tágas tornácra át azonnal a kastély középső és legnagyobb termébe, az ebédlőbe jutunk,
melyből jobbra-balra kemény tölgyfaajtók nyílnak a vendég- és lakószobákba. A tornácra az ebédlőbe nyíló
ajtóval szemben egy kettős ajtó a kastély homlokzata alatt elterülő verandára vezet, melynek lépcsője az angol
kertbe léphetünk. A kastély bensejét kényelmesen tág, egyszeres termek, régi masszív bútorok és ölnyi

vastagságú falak jellemzik. A költ terjedelmes boltozatos dolgozószobája, az úgynevezett „belejár”, vagy amint a költ maga azt tréfásan „oroszlánbarlangnak” keresztel¹⁷, az ebédli t l jobbra es szárnyban ma is, a már padlásra került teke asztal kivételével, változatlanul úgy áll, mint a költ életében. Népies „belejár” nevét épp a *billárderemt* l nyerte, ahonnan a költ cselédségének a napi parancsokat osztogatta. Itt áll fiókos íróasztala, tintatartója, melyet „fekete tenger”-nek nevezett el, azonkívül az általa esztergályozott levélsúlyzó íly felírással: „Fabrikálta Madách Imre. 1838.” Az íróasztal el tt kényelmes karosszék, felette szüleinek olajfestés arcképe s a családi címer látható. Az asztalfiókban kéziratok, ezüstórája és szemüvege. A szoba egyik sarkában áll pipatartója, mellette falba épített kézikönyvtára és egy kényelmes b rpamlag. A dolgozószobából kisebb ajtó egy fülkébe, Madách hálószobájába vezet. Ágya felett fegyverei és agancsgy jteménye.¹⁸

Amekkora kegyelettel rzi finom ízlés fia, Aladár, a költ minden egyes, még oly csekély érték tárgyát, épp oly kiváló el zékenységgel mutatja meg azokat az érdekl d nek is; többi közt a költ lúdtollát, mellyel *Az ember tragédiájá* írta, fajansz kávé s ibrikét, mozaik gyufatartóját, a sajátkez leg készített paprikatartót, a börtönb l emlékül hazahozott fabicskát. Ha sorban megnéztük a tágas termeket, a falakon függ régi kelet , de épp oly m vészies pasztell és rokokó ízlés képeket, az olajfestményeket, tollrajzokat és rézmetszeteket, a költ vel nagyobbára már régen elhunyt s többé-kevésbé ismeretlen férfi és n arcképeket, a nagyszámú névjegyeket, az apáról fiúra szállt bútorzatot, címereket, a könyvtár fatáblás könyveit és sárguló pergament-hártyáit, a porcelánkészletet, szóval az összes ereklyéket: sejtjük és érezzük azt a finom, láthatatlan összefüggést, mely a költ szelleme, gondolkozásmódja és a nagy történelmi múlton alapuló kastély és berendezése között fennállott. Mintha a küls környezettel és légkörrel a tárgyak és dolgok ugyanazon képzeteivel magunkba szívónok egyúttal azt a hagyományos, átöröklött szellemet, mely egykor ugyanazon a helyen a költ ben is képz dött, fejl dött és *Az ember tragédiájá*nak történelmi perspektíváján át vele az emberiség sorsát és küzdelmét is láttatta.

Az ódon bútorzat s a falakon függ régies színezet arcképek, sárgásan barnuló alapszínükkel egy t lünk teljesen idegen s mégis oly rokonszenves, kegyeletre hangoló kort juttatnak eszünkbe. Elmélázva úgy érezzük magunkat, mintha a költ fennkölt szelleme e drága emlék tárgyakhoz tapadva még ma is itt lebegne, s ahhoz ily közvetlen benyomások alatt közelebb férk zve, egyszerre jobban és teljesebben átértettük volna. Megindultságunkban halkán, csaknem lábujjhegyen lépdelünk, mintha a munkába merült költ t m vében vagy ábrándozásaiban még megzavarhatnók.

S ugyanily érzelmek szállnak meg bennünket, ha a kastély verandájára lépve a kastély és Alsósztrégova környékére esik tekintetünk. A kastély közvetlen közelében terül el a lugasokkal, virágágyakkal váltakozó s már fentebb említett angol park. A gyöngye szell fuvalmától bóbiskoló százados tölgyfák, platánok, vadgesztenye és feny fák titkos susogásukkal az egykor árnyékuk alatt pihenést és üdülést keres költ t idézik vissza emlékezetünkbe, amint saját és nemzete sorsa felett bánkódva *Az ember tragédiájá*nak láncszemeit oly m vésziesen egybeforrasztá.

Az angol parkkal közvetlenül összefügg a hullámzó puha pázsittal határolt sz l hegy és egy kisebb cserfaerd cské.

Háttérben a gazdasági épületek, szér k és egy még régibb korból fennmaradt emeletes, ósdi kéttornyú kastély áll. Ez hajdan er d volt, de a törökök 1552-ben szétrombolták. Miután kétszer is leégett, Madách Sándor a múlt században felépíttette, most pedig a minden spiritizmus dacára nagyon is praktikus észjárású Madách Aladárnak magtáru l szolgál.

A k bolthajtásos, emeletes kastélyon egy viszontagságos történetet összefoglaló latin felírás olvasható: „Aedes has olim Castellum anno 1430. jam genti Madách habitatum anno 1552. saeva turcarum, annis vero 1717. et 1758. incendio desolatum, super triste rudus bustumque instauravit, erexit Alexander Madách de Sztregova 1799.”

Az új kastélytól körülbelül 300 lépésnyire csörgedez egy hegyi patakocská, mely a Sztregova patakossal egyesülve alább az Ipolyba ömlik. A hegy lankás oldalain, valamint lent a völgyben sugárossan díszl búza- és kukoricavetések hullámzanak, melyek a talaj mostohasága dacára még az agyagos hegyláncon is megteremnek.

Bárhová esik is tekintetünk, akár a szemvidító élénkzöld erd kre, akár a szorgalmas emberi kéz által megm velt földek dús terményeire, az összbenyomás mindenkor nyájas és barátságos lesz, olyannyira, hogy a kastély és a völgynek egyik leírója, Mocsáry Antal elragadtatásában négy dics ít versszakban tört ki, melynek eleje imígyen hangzik:

Itt az áldott természethez
Kézet nyujt a kézi mív,
Amott a szép mesterséghez
A természet többre hív.

A hegyek közé bezárt falucska öbölsej völgyével, szerény házikóival, egyszer lakosaival a csendes béke és kevés igény megelégedés képét kelti fel lelkünkben. Rég ismert, barátságos vidéknek tartják felőlünk, vagy talán csak azért, mert lépten-nyomon a költő egy-egy ismert verse zsong füllünkbe:

Szent egyszeriség, boldog kis világ,
Hol együtt él még Isten, ember, állat,
Csak lépj be, – a kit ilyen ilyen rév fogad,
Oh annak lelke nem, csak teste fárad.

Nyári este. I. kötet 70. lap

Ismeretlenek tetszik a vidék, mert itt is, ott is, hol tisztán, hol homályosan kelnek lelkünkben a költő képei és leírásai. Itt van „a honos kapu”, melyen át a tehén vidáman betér, amott

A *bérc lábánál* messze réten l,
Kaszák pengése elhangzott felette;
Csak a *patakcsa* suttog halk zenét,
Ha tükröbe kis virág hajlik be.

S tovább siet, mert messze, messze még
A tenger, melynek keblén béke várja;
Mellette a *pór lassan lépeget*,
Miért sietne, *kis falvát*ha látja.

Szinte lehetetlennek tartjuk, hogy az ember kedélye ilyen kellemes fekvés és Istent l annyi természeti szépséggel felruházott vidéken még csak rövid időre is elkomorulhasson; azt hinnék, hogy a *dombhullámos* völgybe tekintve nem is lehetne más hangon énekelni, mint egykor ugyanezen látvány benyomása alatt az ifjú Madách oly derült hangulatban s oly találóhosszúval tolmácsolta a kies vidék szépségét:

Ha a zöld gyepek hullámira terelők
S eltölt körölem mindent napsugár,

Ha dombtetőre nézek ifjú hajnalt,
S virágkelyhekbe száll az illatár,
Mint áldozat, ragyog a játszi harmat,
S üdvözlöt danol a kis madár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Avagy hol van a hajnal kezdete,
Csak azt tudom, hogy oly édes szeretni
Szívünknek, hol minden szeret vele.
Nem is tudom, a kis madárnak dalját
Hallottam-é vagy szümben dal terem,
Virág illatja-é ez édes mámor
Avagy te vagy ifjú szerelmem?

„Dalforrás” címet ad a költeménynek, melyben szíve, lelke, egész lénye kedves szülőföldjével oly harmonikusan egybeolvad, mert e dalok forrása épp édes otthona. A dombtető, az aranyfelhő árnya, a virágok illatárja, a dalos madár, a holdsugár, a darvak és vadludak röpte a róna felett, az ordító szikla, recsegő erdő, a cserfák és a zöld gyepek hullámjainak említésekor önkénytelenül Alsósztrégovának szelíden váltakozó halmos, völgyes, hegyes, erdős vidéke jut eszünkbe, amint napfényes dombjaival és sötét árnyékú völgyeivel mérhetlen hullámként a kékl messziségbe húzódik, s a láthatár végén a költő eltt is a végtelen éggel egybefolyjni látszik.

Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Vagy a nap fényének hol kezdete,

Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Avagy hol van a hajnal kezdete,

Nem is tudom már, lelkem hol végz dik,
Hol kezd dik a csendes éjszaka...

A hullámzó vidék képe itt visszatükröz dik a hasonlóan egész életén át hullámzó, folyton küszköd , vívódó lelkében, és végül e szavakkal mindkett t a mélabúnak közbecseng árnyalatával egy képbe olvasztja:

Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt
Kell mindkett nek hullámoznia.

Mid n a költ iránti határtalan tisztelem Alsósztrégovára, Madách Aladár, a költ fiának vendégszeret házába vitt, s a nyár közepén az oly szép és fest i vidéket el ször láttam, szüntelenül csak azon t n dtem és elmélkedtem, hogyan, miként is történhetett, hogy Madách ily nyájas völgyben zárkózott, melankolikus, s t pesszimista természet vé lett. A bens mben régóta táplált vágy a költ szül helyének, környezetének, lakó- és sétahelyének saját szememmel való megtekintése a beteljesülés pillanatában oly édes érzelmeket keltett fel bennem, mintha nem is azokon az utakon járnék, melyeken a költ járt-kelt, hanem egy olyan vidéken, melyet képzelmem a borongós kedély , szívbeteges költ felgyógyulására sz hetett volna. A folyton nyugtalanító vágy, mely ez útra ösztökélt, annyi természeti szépség láttára egyszerre édes meglepedéssé változott. Szó szerint követtem a német költ tanácsát, és igazat adtam neki:

Wer den Dichter will verstehn,
Muss in Dichters Lande gehn.¹⁹

A napfényben ragyogó vidék, a természet békéltet színei, a mosolygó azúrkék ég, az élénkzöld gyephullámok és ellensúlyozásul a sötétzöld bükkfák és sz l kertek, a mérsékelt emelkedés erd s hegységek színben és alakban oly változatos, sokszer képe, a vidék ünnepélyes csendje, melyet legfeljebb olykor az országúton tovadócög kocsik zöreje, vagy a templom kellemesen cseng harangja szakít meg rövid id közökre: mindez oly megnyugtató összbenyomást idéz el , oly csillapítólag hat a szívre és a kedélyre, hogy bizonyos áhítatszer boldogság, megnyugvás és békesség tölti be észrevétlenül bens nket. E helyen tölti a borongós, mélabús Madách gyermekkorának és aránylag rövid életének legtöbb és legszebb napjait. Itt végezte gimnáziumi magánvizsgáit,²⁰ itt töltötte egyetemi szünideit, ide jött betegesked testes szenved lelke számára üdülést és gyógyulást keresni. Itt tanyáztak századokon át dics sei, ide tértek vissza kipihenni a harc fáradalmait, élvezni családi boldogságukat, és itt merengett el a költ is az égen fel-felt n bodor báránnyal, melyek oly sokszor az ember mulékony, árnyszer életét juttatták eszébe. Itt kedvelte meg a magányt, tanulta csodálni a természet halk, titokszer m kódését, s érezte a Mindenható szellemének lüktetését fenséges alkotásának minden parányában. A két leányból (Mária és Nina) és három fiúból (Imre, Károly, Pali) család, a régi s manap már alig ismert patriarchális családok módjára, a magány által is növelt kölcsönös ragaszkodásban és szeretetben, egyszer en és meglepedetten éldegélt. Amily szinte és bens volt a szül k hitvesi szeretete, oly igaz és gyöngéd volt a testvérek egymáshoz való ragaszkodása.

A kis Imre, becézgetett nevén: Emmike azonban más gyerekekt l eltér en keveset lármázott, keveset kóborolt s inkább hallgatagon, csendesen eljátszadózott, vagy mid n már elég korán olvasni is megtanult, a képeskönyvekben elmerülve, félrevonultan lapozgatott és olvasott. Bizonyos áhítattal és kíváncsisággal tekinthetett a családi könyvtár disznób rös, vaskos köteteire, a féltékenyen rzött, piros pecsét pergamentes oklevelekre, kés bb át- és kikutatta azokat, de Kepler Ádámjaként sem találta fel bennük a lét rejtélyeinek megoldását. Kora gyermekeibeib l semmiféle csíny vagy más érdekesebb adat sem maradt hátra. Gyöngye testi fizikum, gyakori gyengélkedése s betegeskedése inkább a csöndes, nyugodtabb foglalkozásra, a könyvekre és olvasmányokra utalta. Az írással csaknem egyidej leg tanult meg rajzolni is.

Szellemi foglalkozásának legels fennmaradt emléke az a kis tulipán rajz, melyet még alig hatéves korában ügyefogyott gyerekkacsókkal a „drága édesanya neve napjára” oly szeretetre méltó gonddal megrajzolt...

Hasonkorú, hegyeket és erd ket bebarangoló falubeli társaival, anyja szigorú rködése mellett, valószínűleg csak keveset érintkezhetett. Különben is elég tág tér állott rendelkezésére a külön bekerített kastély udvarán,²¹ árnyas fákkal s virágköröndökkel ékesked angol parkjában, valamint a közvetlen közeli erd cskében, ahol testvéreivel üntig, napkelett l estig zavartalanul eljátszadózhatott.

A kastélyban szigorú, de el kel rend, pontos étkezés, tisztaság és elegancia hirdette az önállóan gondolkozó okos és erélyes háziasszony szellemét. Vendég ritkán fordult meg benne: hébe-korba egy szomszédbeli földbirtokos vagy a vasárnapokon és ünnepeken rendszeren ebédre hívott helybeli lelkész. Maga a költ énekli:

Hogyha a lelkész itt volt ebéden,

És a jó sz vélünk elenyelge,
Oly nagy esemény volt az el ttünk,
Milyen most bármi alig lehetne.

Hazaérkezéskor. I. kötet 93. l.

A kastély magányát kevesen zavarták, és így Imre, valamint testvérei és szülei is a külvilággal felette keveset érintkeztek.

A gyermekek a nap legnagyobb részét játékaikkal töltötték el, bár komoly gondolkozású anyjuk idejekorán kell neveltetésükr l sem feledkezett meg. Nevel t fogadott számukra, ki az írás, olvasás és elemi számolásban oktatta és sétáikon kikísérte ket. Egyébhez, úgy látszik, nem is igen értett: legalább erre hágy követkeezni Bérczynek Madách felett tartott emlékbeszédének eme megjegyzése: „Úgy látszik, a nevel sem volt azon egyén, ki növendékének e részben képzésére befolyhatott volna. Valószínű leg 1830-tól fogva volt a házban, s addig maradt ott, míg a költ tanulmányai folytatására Pestre, a nevel pedig az evangélikus parókiára ment” (1838.).²²

A tanulószoba a kastély keleti szárnyában az ebédl t l szomszédos terem volt, s máig is úgy, mint harmincnégy évvel azel tt, változatlanul áll. Itt gy ltek össze a közös reggeli után nevel jük, Kovács Lajos²³ felügyelete alatt, hol együttesen, hol külön foglalkozva a gyermekek. Hogy tanítójukat nem nagyon szerethették s a költ maga is nem sokra becsülte, Madách egyik költeményéb l t nik ki:

S jött tanítónk, elmúlt a varázslat,
Oktatott, mint mondák, bölcseségre
Mink izzadtunk s hallgatók, mikor szól,
Mely ebédhez hív, a csenget cske.

I. kötet 94. lap

Azon régi fajtájú nevel k egyike volt, aki a f gondot az emlékezésre fordította: tanítás közben, mint Madách t egyik gyermekkori rajzában megörökítette, kedélyesen pipálva fel-alá sétált. Hogy háta mögött a deákcsínyek szokásos föl- és orrmutogatásai ily körülmények közt el nem maradhattak, több mint valószínű . A hiányok pótlására ott volt azonban jeles képzettség atyjuk és anyjuk, akik gyermekeiket f leg esténként olvastatták, számoltatták s egyéb leckéikb l is ki-kikérdeztették.

Imre, mint legid sebb fiú, gyöngéden szerette, s t olykor még protezsálta is testvéreit a „Hofmesterrel” szemben, mint nevel jüket rendesen nevezték; máskor meg közbenjárólag lépett fel érdekükben édesanyjuk el tt. Jellemz erre nézve a költ nek egyik még gyermekkorból származó s Palágyi által (a „Hét”-ben) eredetijében közölt kézírata, melyben Károly öccse számára egy negyedív papirost kér még. A „Hofmester” egy-egy negyedívet tett Pali és Károly öccsei elébe, hogy új esztend re valamit fessenek, Károly azonban, noha az id sebbik, elrontja a magáét, új negyedívet kér, melyet a „Hofmester” kereken megtagad t le. Ekkor írta meg Imre, ki velük valószínű leg szintén valami penzumon dolgozhatott, fentemlített, anyjához intézett kér levélkéjét, melyet a „Hofmester” kijátszásával alighanem a tanulószoba melletti konyhában tartózkodó egyik szolgálónak vagy gyermekkori képeinek egyikén szintén megörökített István szolgának²⁴ kellett édes-anyjuk kezébe csúsztatnia. Különös szeretettel csüngött még Anna n vérén is.

Szigorúan vallásos és katolikus hitére oly büszke édesanyja nemcsak oktatta és nevelte, hanem tanította egyúttal azon gyermekkori imákra és versikékre, melyek emlékezetünkbe vésve az egész életen át a kés aggkorig kísérik az embert, s mint Madáchot is, áhítatos boldogsággal töltik el bens nket. „Azon imák visszhangja – írja a boldog gyermekkora és h n szeretett anyjára gondoló költ hat hónappal halála el tt – melyeket összekulcsolt kézzel, félöntudatban hallánk anyánktól: végigkísér az életben, és szívünk érzi az eszméket, mert vele születtek, s annál szentebbek, mert nevük nincs s alapjuk homályos.” (*A n r l Összes M veí.* III. kötet 359. lap.)

A család boldogságát mindaddig semmi sem zavarta, míg 1834. jan. 3-án szelíd lelk atyjuknak ötvenhárom éves korában bekövetkezett gyászos halála anyjukat özvegységre, ket pedig árvaságra juttatta. Haláláról a „Magyar Kurir” is megemlékezik: „Ez igen érdemes és munkás hazafi mell-vízforban halt meg.” (1834. I. 40.) Ez id t l fogva anyjuk ama szomorú és komoly tudatban, hogy a családfenntartó apa kötelességei mostantól fogva szintén reá háramlanak, még fokozottabb buzgalommal szentelte életét gyermekeinek, f leg pedig legid sebb s már negyedik osztályt, illetve grammatikát végzett, tizenegy éves fia, Imre neveltetésének.

A házirendben és a gazdaságban semmiféle változás nem állott be. si birtokukra féltékenyen rködve a gazdaságot Bory István, régi gazdatisztjük segédkezése mellett maga kezelte s ellen rizte. Más n túladdott volna talán e terhen, az erélye azonban ez akadályok láttára csak fokozódott. A gazdatiszt számadásaira és értesítéseire tett jegyzeteib l érdekes látni, mily férfias eréllyel, éber szellemmel, óvatos körültekintéssel és lelkiismeretességgel vezet a nagy házat, s n i munkakörén kívül es még nagyobb gazdaságot. Számon tartja a

napszámok mennyiségét, munkabérét, gépeket vásárol, javításokat eszközöl, s az intézkedésekről személyesen győzik meg a helyszínen.

A sors ez érzékeny csapása a már öntudatra ébredt Imrét nem hagyta érintetlenül. A szomorú gyászmenet, a harangok mély zúgása, siránkozó anyja, mindez nem maradt hatás nélkül a kis Imrére. Korán láthatta a halál eltorzult vonásait, mely később oly mérhetetlenül szomorú akkordokat pendített meg elkeseredett lelkében. („A halál költészete.”)

A különben is magányos, vendégektől ritkán látogatott kastély egy időre még szomorúbb és csöndesebb lett. A visszavonultan élő család, melyben az egymáshoz való ragaszkodás és összetartozás érzete a rendesnél még erősebben kifejtett, a családfőnek vesztét és hiányát annál élénkebben érezte, felleleg az ekként panaszoló Imre:

Korán sujtott a sors keze,
Más gyermekek míg vígadának,
Sírhintján ültem jó atyámnak,
Én árván síró gyermeke.

(A h. telen. I. kötet 9. lap.)

Még vigasztalhatatlanabb édesanyja keservét legalább némileg iparkodott enyhíteni azáltal, hogy tanulmányait buzgón folytatta s Vácról, hova nevelőjük rendesen az év végén Palit és őt a piaristákhoz vizsgatételre kísérte, mindig csak *kötet* bizonyítványokat hozott haza.

Ez időbe esnek első olvasmányai s gyermekkori irodalmi kísérletei is. Szenvedélyesen fogott az olvasáshoz, hogy magát szórakoztassa, s már akkor jelentkezett tudvágyát kielégítse. Bajza Aurorája, a Regél, Honm. vész, Rajzolatok s hasonló irányú lapok kerültek kezébe s ébresztették fel benne az irodalmi munkálkodás vágyát. Ex ungue leonem, mondja a latin közmondás, s áll az Madáchra is. Mint a romlatlan mustnak, mely mielőtt jó borrá válhatik, erjedésnek kell indulnia: úgy találkozunk a nagy emberek gyermekkorában is bizonyos szellemi erjedéssel, mely fejlődésükkel arányosan tisztulva, kihat a későbbi alkotásokra is. Akárhányszor látjuk a gyermek-, de rendesen az ifjúkor nagyra törő terveiben és kísérleteiben a későbbi, valódi nagyságnak csíráit. Ösztönszerűleg, jobban mondva hivatásszerűleg nyúlnak azon tárgyakhoz, melyek lelküket majdan egész életükre lekötik.

Madách is még alig tizenéves, midőn otthon, családi körben, annak tagjai számára egy kis gyermekkori írott lapot szerkeszt „Litteraturai Kevercs” címen, melyben „exakt és hazai történelmi cikkek, archeológiai magyarázatok, a triász és tetrász fejtegetése és hasonlók állnak.” (Bérczy.) Egyik példánya nagyobb levélalakban még most is fia, Aladár birtokában van. (Címén alul a rendes lapok következő tartalomjegyzékével. Balról: Stregova. Megjelen kétszer hetenkint. Szerkesztő: Súlyom. Középen: Ész az Isten. Jobbról: Nyárhó 31. Foglalat: Mathezis. [Ligeti.] A napok neveiről. A trias és tetras. [Súlyom.]

Szülei,²⁵ testvérei s nevelője számára állította össze, s mintegy beszámolt abban tanulmányairól és olvasmányairól. Hogy mennyi ambícióval és tudománysohajjal volt már akkor is eltelve, bizonyítja Berzsenyinek a lap jelmondatául választott verse: „Ész az Isten, mely minket vezet s melynek hatalmán minden meghajol.” Alighanem e korból való egyik kiadatlan „Két pénzdarab sorsáról” című kezdetleges beszélye is.²⁶

A „Litteraturai Kevercs”-ek arról tanúskodnak, hogy szorgalmas, komoly törekvő, haladni és tudni vágyó tanuló volt. Berzsenyi mély értelmű, filozófus verse bizonyára különös és komoly olvasmány egy gyermek kezében, és eszmélkedő gyermekre vall. El képe a filozófus költőnek, kit e szellem életpályáján és költészetén sírjái kísérik.

Egy másik kedvenc foglalkozása volt a rajzolás. Mint Goethe, Madách is már gyermekkorában szeretett rajzolni és később elég korán festeni. A még most is meglévő képeinek nagyobb része tollrajz, melyeken Pali és Károly testvéreit rajzolja le, amint a tanulószobában a „Hofmester” felügyelete alatt tanulnak, a táncórán Wolf táncmester útmutatása mellett a tánclépéseket próbálgatják stb.

E gyermekkori, látszólag oly semmitmondó rajzok minden kezdetlegességük dacára a gyér adatok mellett a kastélybeli mindennapi életről világosabb és határozottabb képet nyújtanak, mint akár a legterjedelmesebb és legpontosabb leírás. A vonalak és helyzetek csaknem pedáns hátsége, a kényelmesen pipáló Hofmester, a feszesen lépegető táncmester, az ajtó küszöbén megálló szolga, az asztalon kezeire dülleszkedő öccse, az asztalon álló lángoló gyertya és a terjedelmes agyagkályha mint pillanatnyi, felleleg hátsége törekvő fényképek a m. vésziesség híjával még az időt és a hangulatot is tolmácsolják.

A rajzok közül sok még ma is költő fiának birtokában van. Így pl. egy tulipán 1829-i dátummal, ily ajánlással: „A *drága édesanya* nevenapjára fiui szeretetének és tiszteletének jeléül rajzolta M. I.” Egy másikon, 1838-ból, a táncórát ábrázolja, s minden egyes alakhoz odaírta a neveket is. Ismét egy másikon ily felírással: „A tanulószobában”, *ugyanazon elbibi alakok*, kik közé azonban csak magát nem rajzolta sohasem. Saját helyén nyitott könyv van; az asztalon az esteli időjelzésére gyertya ég, s a nevelő pipával szájában néz maga elé. Érdekes

még az 1839-ben Alsósztrégováról és környékéről festett képe, mely jellemző vonásaiban a mai kastéllyal is még teljesen egybehangzik.

Édesanyjuk mindazon eszközökkel gondoskodott, melyek által gyermekei nevelését és képeztetését csak elmozdíthatta. Nem kímélte időt, fáradságot. E mellett szól, hogy maga szoktatta és taníttatta már korán gyermekeit a német és francia nyelvre. A költő is még a házban édesanyjától sajátította el a század elején nemeseink közt dívó német és francia nyelvet, mely különben Madáchéknál is a családtagok és rokonok közt állandó társalgási nyelv volt.

Imre azonban most már oly korba lépett, melyben a szülőházioktatás és magántanulás hátrányos, s tényleg elégtelennek bizonyult, miért is édesanyja komolyan kezdett gondolkodni fia jövőjéről, a fővárosba való küldéséről,²⁷ hogy ott tanulmányait folytassa és bevégezze. Középiskolai bizonyítványai egynek kivételével mind Vácról keltezték, s Nagy Lipót, akkori gimnáziumi igazgató aláírásával a család levél- és okmánytárában riztetnek. Belőlük csupán a fő adatokat közlöm:

1829/30. nov. 27. Emericus Madách 8. annorum. Eminens. Privatim institutus. 1831. decz. 29. Emericus Madách 9. annorum. Eminens. Privatim institutus. 1832. aug. 6. Emericus Madách 10. annorum. Eminens. Privatim institutus. 1834. okt. 9. Emericus Madách 12. annorum. Eminens. 4-de. Privatim institutus. 1835. márcz. 26. Emericus Madách 13. annorum. Eminens. Humanit. Schol. institutus.

1837. márc. 2-áról keltezett bizonyítványa (Second. Humanitatis) már Pestről való.

A pályaválasztás mihamar megtörtént. Az akkori nemesi családok példája és a család eldobje után indulva édesanyja csak örömmel vehette tudomásul, hogy Imre a jogi pályára szánta magát, mint amelyen nálunk akkoriban legtöbb kilátás volt a haladásra és kitüntetésre, és éppen ez okból is csaknem valamennyi kiváló szellemet magához vonzott.

Minden rendjén lett volna, ha csak fiának távozása nélkül anyai tevékenységének megszünetése aggodalommal el nem tölti. Pedig hát fiának jövője, akit nemes atya nyomdokain szeretett volna látni, ezt sürgősen követelte.

Az anya és fiú közötti viszony oly gyöngéd és szeretetteljes volt, hogy édesanyja, ki szeretett fiától csak nehezen vált volna meg, végül arra határozta el magát, hogy fiával, gyermekeivel, családotul Budapestre fog költözni, részint hogy oldala mellett állva serkentse és kitarásra ösztönözze, másrészt meg, hogy a kissé könnyelmű fővárosi tanulóság kicsapongásaitól, az esetleges rossz társaságtól még erkölcsileg és szellemileg ép gyermekét, oly féltékenyen őrizze kincsét meg őrizze.

Biztos adatok hiányában csak valószínű állíthatjuk, hogy édesanyja az év legnagyobb részét vagy legalábbis a telet Budapesten, Kálvin téri lakásán töltötte, s csak a szünidőre tért vissza jószágaira, melyeket folyton maga kezelte, mint azt Bory István gazdatiszt számadásaira tett megjegyzéseiből következtetni lehet.²⁸

Imre tehát búcsút mondott szülőföldjének, gyermekkori játszóhelyeinek. Ifjú gyermekora eddigelé zajtalanul és nyugodtan, feljegyzésre nem méltó, különös vagy rendkívüli esemény nélkül folyt le, de most felrándul a fővárosba, s megismerkedik annak ezerféle változatosságú életével és főleg egy új, a boldog ifjúságot s költőket egyetemesen jellemző érzelemmel: a szerelemmel.

Nehezére esett ugyan megválni kedves otthonától, kedélyének megfelelő remete-magányától, hogy azt a hangyabolyként nyüzsgelő fővárossal felcserélje; nehezére esett otthagyni játékhelyeit, barátságos kis völgyüket, melynek szépségein annyiszor és oly szívesen elmerenghetett, de másrészt megint örömmel nézett az új élet és környezet elé, melyet eddigelé csak könyveiből ismert s hallomásból képzelt el. S mekkora vigaszul szolgált neki, hogy vele együtt, elte mindennél kedvesebb édesanyja és szeretett testvérei is feljönnek! Aztán becsúgyánál fogva szenvedéllyel vágyódott tanulmányaiban tovább haladni, ismeretkörét tágítani s gazdagítani.

Imre, ki eddigelé nem is a kalkulusról, hanem ismeretszomjából, nem az iskolának, hanem önmagának s az életnek tanult, válság keserűségének dacára örömet és édes várakozástól dagadó kebelével sietett az ország szívébe, hogy egykoron, mint azt talán már akkor is titkon bensejében remélte, legjobbjaink közt méltó helyet vívjon ki magának.

Vágyaim nem értek kis körödbe,
Messze intett ragyogó reményem,
Egy világot kívánt felkarolni
Magasan héjazó szenvedélyem,

(Hazaérkezéskor)

A dicsőség, hír és nagyság pálmája lengett feléje a jövő homályából, és serkentette, biztatta azon rózsás reménnyel, hogy az oly magasra kitűzött cél elérésével özvegy édesanyját megörvendeztetheti:

Búcsúzám gyöngédszív anyától,
Áldást hinte s könnyeket fejemre
Ah, de hisz' hogy fészékbe is kiszálljon

A fiú, ez vár minden szülőre,
Gondolám, s ha fénnel visszatérek,
Mily öröm lesz a kedves szülőnek.

(*Búcsúérzetek*)

Madách Imre tanulóévei Pesten

A költő eddigelé magán és házi nevelésben részesült, s ezentúl is Pesten az 1837/38. tanévtől kezdve még mindig túlnyomóan házi felügyelet alatt áll. Elképzélhetjük egyszer kis falucskájában a már pezsdülni kezdő városi élet ellentétnek benyomása a magányt olyannyira kedvelő természetére!

Pest, mely a század elején mintegy húszezer lakosságú, nagyrészt vályogból épült falu volt, az 1838-i árvíz dacára, a nagy Széchenyi lankadatlanul buzdító szavára akkor már százezerre menő lakosságával fényben és pompában emelkedni félt.

Eleinte az oly sokszor új dolgok láttára, hallatára csaknem elkábult, de később az újság ingere, környezetének változatossága nemcsak szórakoztatá, hanem szellemét és ismeretkörét is fejleszté. Érzékeny s édesanyja által kevésbé kényeztetett természeténél fogva a falujához képest londoni vásárbenyomású nagyvilági életet inkább csak a távolból szemlélte. Tulajdonképpen eleme ezentúl is csak csendes otthona és a zavartalan visszavonultság kellemes érzete volt. Ennek egyik oka egyúttal gyöngye testalkata s folyamatos betegeskedése is. Köszvényben szenvedett s az orvosok arsenikumot etettek vele, mint azt egyik barátjának, Szontagh Pálnak később nem egyszer elpanaszolta.

Legtöbb tanuló társánál jóval fiatalabb is lévén, nem igen vegyült közéjük. Hiszen vele együtt volt Pesten két öccse, Károly és Pál, kikkel ha korrepetitoruk, Spányik Antal expiarista, később kamarai titkár, óráit megtartotta s ket megexaminálta, elég szórakozást talált úgy otthon, mint a házon kívül.

Első Pestről keltezett levele 1837. jan. 10-én íródott,²⁹ és ebben örömtől dagadó sorokban megemlékezik a pesti tót színházról. Tudjuk, hogy ugyanezen évben,³⁰ de csak aug. 27-én nyílik meg az első pesti magyar színház is. A színházba különös elszáradással járt, s a darabok oly élénken hatottak ifjú képzelmére, hogy a drámai költészet iránt oly korán jelentkez s egész életén át tartó hajlamának első csírái a pesti színháznál keresendők. A színházba rendszeresen testvéreivel és Lónyayékkal látogatott. Mélyen vallásos és fia testi és lelki üdvére oly féltékenyen rákötött anyja azonban nem barátja a színházi látogatásoknak, de meg sokallta is a kiadásokat is, és ezt Imrének meg is írja. Imre azonban kitér legelőször és mégis megnyugtatólag válaszol. Bizonyos szellemi fölényrel és kissé negélyezett élettapasztalattal azt írja vissza anyjának: „Ami a színházat illeti, mindig átláttam én annak nem legjobb hatását a Károly és Pali korabeli elmékre, kivétel eset volt tehát, hogy én ne ellemeztem volna e menést vagy azt éppen kértem volna. Én ámbár érzem *írói pályámra* ennek jó befolyását (mert olyan verseket írok, hogy errefelé az Athenaeumban ki akarja tétetni Lónyay s Spetykó, s tiszteletdíjat is úgy, hogy Földváry bíztatott, játszassam el azt), de oly távol legyen, hogy neked költségeket szerezve menjek, hogy ha szenvedélyeim legnagyobbika volna is, arról kedvedért lemondanék. Le tudok én mondani mindenről. Különbösen is ráérek még. S tudod, ha látom, hogy testvéreimnek valamiben nem jó részesülni, magam sem részesülök szívesen. Egy célom csak nekem, szeretetedet megtartanom s megelégedésedet megszereznem.” (Pesti Napló 1897. 318. szám *Madách Imre jogászévei*. Palágyi Menyhért.) A fiatal Madách máris írói babérról álmodik, verseket és drámákat ír.

Amellett szorgalmasan tanulta a filozófiát és jogot, noha vizsgáit magánúton tette.³¹ Az egyetemi tanrendszer e korban a maihoz képest még igen kezdetleges volt. A tananyag jóval kevesebb és még szerényebb igény a módszer. Csak Horvát István fantasztikus történelmi előadásaira kell gondolnunk. A tananyagot szárazon és középiskolai módon átlag latin nyelven tradálták, a tanulók rendszeresen feleltek, s t az egész tananyagból még referáltak is.

Eseményszámba ment, midőn Horvát István az oklevéltan, majd Schedel (később Toldy) Ferenc az egészségügy magyar nyelven való előadását hirdeti. A lelkesedés az ifjúság részéről leírhatatlan volt. Az első beiratkozók közt találjuk Madáchot és barátait is. Bármily téves volt is másként Horvát István rendszere, előadásaiért valamennyien rajongtak. Jobb ügyhöz méltó buzgalomát és nagy apparátussal okadatolt tévedéseit később tanítványai is megmosolyogták, de azt a határtalan faj- és hazaszeretetet, mely minden egyes szavát annyi tisztelettel áthatotta és túlzásainak tulajdonképpen forrása volt, magukkal vitték az életbe, és a közpályán továbbterjesztették és fejlesztették.

Bérczy Károly szerint Madách „az egyetem legkitünőbb tanulóinak egyike”, ami mellett egyúttal az is bizonyítja, hogy iskolatársai, többi között gr. Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, első éves jurista korában az 1839/40 tanév végén tisztelettel bízta meg azon kitüntetéssel, hogy Virozsilhoz, a természet- és közjog tanárához

nevükben búcsúbeszédet intézzen, amelynek kézírata még most is Aladár fiának birtokában van. Keltezése 1840. jún. 28-ról való, s fellengz s költ i irályról tanúskodik. Megszólítása „Tisztelt Tanító Ur!”, szövege patetikus fordulatokban gazdag. „Elvet adtál – kiált fel a fiatal szónok – melylyel az élet nem lehet czéltalan bolyongás, de törekvés egy szent cél felé, mely mindnyájunkat egyesít... Számodra hazánk parlag földében nem teremnek babérok... Ha néhányak nem ítélik el azokat, kiket egy hon ártatlannak vall!” Politikai eseményekre való célzás, mert a kormány Lovassy Lászlót és Kossuthot üldözni kezdte.

Egy másik tanára Degen, továbbá Verner, Jurjevich és Wolfstein József volt. Degen a fizikát, Wolfstein a számtant, Verner pedig a metafizikát adta el. Utóbbi, bármennyire különösnek is tetszik, metafizikai olvasmányul Wieland m veit ajánlja tanítványainak. És íme, a tudni vágyó Imre azonnal ír is azokért édesanyjának. A tanárok nagyobb része már öreg úriember, kik füzeteikb l lassú és néha egyhangú olvasással töltötték ki óráikat. A kor nevelés iránya f leg a régi klasszikusokra szorítkozott csak, de Madách szorgalmasan olvasgatja az újabb magyar, német és francia írókat is. Édesanyjához intézett és el menetelér l, olvasmányairól, szórakozásáról referáló levelei err l tanúskodnak. A fizikában tanuló társai közt a legels Lónyay Menyhért, azon nyolcas-társaságnak lelke, melynek, mint látni fogjuk, egyik legbuzgóbb tagja Madách is volt. Édesanyjának, ki egészségér l és el menetelér l állandóan tudakozódik, 1839. július havában ekként számol be tanulmányairól: „Én Doctrinából 22-ik eminens, Fizikából 7-ik eminens, Históriaiból 5-ik eminens, Metafizikából 2-ik eminens, Hungaricából els eminens vagyok.” Majd arról panaszkodik a deák ismert hangján, hogy br. Balassa históriából „közskandalumra l-s”, pedig „csak Lónyay, Luby és én mondtuk fel az egész históriát, mégis az els!” (Lásd Pesti Napló 1897. 318. szám. *Madách Imre jogászéveit*. Palágyi Menyhért.) Legjobban áll a magyar nemzet legels filozófus költ je tehát a metafizikából és hungaricából, és e téren nyújt legtöbbet kés bbi életszakában is. Azonban sokoldalú m veltségének és mély gondolatjárású m veinek forrása nem e sablonos egyetemi tanulmányaiban, hanem széleskör olvasmányaiban és fáradhatatlan önképzésében keresend. Leveleib l mintha kiérzen k, hogy nemes versenyvágyból és oly szenvedélyesen szeretett édesanyjának kedvéért törekszik a sok eminensre, és hogy lelke, szíve másfelé vonzódik, másutt keresi találja azt a gyönyört, melyr l Alsósztrégován oly sokat és szépet álmodott. Mohón olvassa a költ ket, és a valónál szebb világokban otthonossá válni iparkodik. Lírai verseket fordít, és a fordítás révén kedve kerekedik eredetieket is írni. Minduntalan kér otthonról könyveket: egyszer Wieland, máskor Kisfaludy Sándor m veit, és alig tud velük betelni. Úgy látszik, mintha jobban érezné magát otthon, mint künn az utcán, a szabadban. Az otthoni tartózkodásra vallanak e korból hátramaradt rajzai, az esztergagéppel és olajfestéssel való szíves foglalkozása. A már otthon nagy el szeretettel zött rajzolás Gschwind rajzmestert l³² vett magánóráiban még tökéletesíti. „Ma kezdtem el – írja haza édesanyjának 1839-ben – az olajfestést. Igen jól megy.” Hasonlóképpen folytatta a már otthon megkezdett zongorázást. Erre bizonyára Lónyay Menyhért is buzdíthatta, aki közöttük zenei tekintélynek örvendett. Menyhért barátja buzgólkodásának tudható be az is, hogy a nemzeti kaszinó m kedvel i zeneel adásaira közösen ellátogattak.

Minthogy az ismerkedésnek és pajtáskodásnak nem nagy barátja, baráti köre Budapesten meglehető s sz k, és f leg Lónyay Menyhért kis irodalmi körére szorítkozott. Lónyay körének különösen azért kell nagyobb fontosságot tulajdonítani, mert abban az egyetemen dívó latin nyelv dacára magyar nyelven és hazafias költeményeket, beszélyeket olvastak fel. A társaságok és társas összejövetelek e korban még nagyon kasztrendszerben létesültek, és rendszeren csak egyenrangúak és származásúak érintkeztek meghittebben egymással. (Lásd Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. I. kötet 36. lap.)

Lónyay Menyhért, kinek szül i háza az egyetem t szomszédságában állott, a költ vel mihamar a legbens bb barátságba jutott. Azon ifjúkori eszményi barátságok egyike volt ez, melynek rugója semmiféle érdek, hanem a kölcsönös rokonszenvb l fakadt. Ugyanazon eszményekért lelkesedtek, ugyanazon tudományszomj, hazaszeretet és nemes dicsvágy ösztönözte ket... Kés bb útjuk elvált az életben, és mind-egyik a maga pályáján érte el az álmodott dics séget, melyr l oly sokszor bizalmasan és félénk reménnyel beszélgettek. Madách el tt e bens barátsággal egy egész új világ tárult fel. , ki az ilyen barátságnak oly édes, boldogító érzelmeit még nem ismerte, nem tud anyjának barátjáról elég jót és szépet haza írni. Hisz Alsósztrégován testvéreinek kívül nem volt gyermekbarátja, kivel bens érzelmeit és titkos vágyait, reményeit bizalmasan közölhette volna. A magányhoz és egyedülléthez szokott ifjú, a vele egykorú Menyhértet³³ mindjobban megszereti. Barátja révén jut abba a körbe is, melynek nyolc tagja kett jükön kívül: Menyhért testvére, Albert, Andrásy Manó és Gyula, báró Balassa Antal, Beniczky Ödön és Boronkay Rudolf volt. Sz kebb kör társaságot alakítottak, melynek célja az önképzés, a kölcsönös szeretet és összetartás volt. E zártkör társaság hivatalos lapja: „Mixture” volt. Jeligeje: „Wo allerhand curiosa in Versen und in Prosa.” Nem lehetetlen, hogy a lapszerkesztés eszméje Madáchtól indult ki, amennyiben már otthon egy hasonlóan sz kebb körnek szánt és szintén jeligés lapot, a „Litteraturai Kevertet” redigálta.

A lapba kötelessége volt mindegyiknek sajátkez leg dolgozatát beírni, alighanem akként, hogy felváltva kett nek-kett nek bizonyos id alatt valami verssel vagy prózával kellett hozzájárulnia. Bár Lónyay Albert, akit l ez érdekes adatot Palágyi Menyhért kapta, a lap tartalmáról b vebb felvilágosítást már nem adhatott,

valószínű, hogy verses kísérleteken kívül kisebb beszélyeket, adomákat, epigrammákat és alighanem rajzokat is tartalmazhatott.

A lap kézr l kézre járhatott, vagy ami valószínűbb, kit zött id ben olvastatott fel. A felolvasást követte a gáncsoló vagy dicsér bíráló. Mindezt Bérczy Károly emlékbeszédjéb l sejtethetjük, aki Madách verseit, annak nagy bánatára, egynéhányszor igen szigorúan megkritizálta, mielőtt azokat körében felolvasta volna.

Madách édesanyja fiának a bizonyára szülői felügyelet alatt álló baráti körbe való lépését örömmel fogadhatta, annál is inkább, mert eme irodalmi munkaközösségen kívül is együtt sétáltak, kirándultak. A kávéházi élet kétes értékű ingerei és örömei nemcsak rájuk nézve, hanem a még csendes élet pesti lakosságra nézve sem igen létezett még. Szabad idejüket vívással, úszással, kirándulásokkal és a még ritkábban kínálkozó lovaglással töltötték el.³⁴

Ezekkel szemben érintkezve, minden mulatságaikban résztvevő, főleg a farsangi id ben alighanem azért, hogy mennél többször találkozhasson szerelme tárgyával, aki nem volt más, mint Lónyay Menyhért 13–14 éves bájos névére (Lónyay Etelka),³⁵ a *Lant-virágok*ban is megénekelte ideálját.

Lónyay körébe tehát az eszmecserén és irodalmon kívül még az első ízben jelentkező szerelem is csalogatta.³⁶

Ez első szerelem szólaltatja meg első szörzsenge líráját, melynek még fogyatékos kísérleteit Lónyay kis körében meri csak felolvasni, anélkül, hogy eleinte szerelmének tárgyát valaki közülről sejtene is.³⁷ Az ifjú Madách, ki amúgy sem valami közlékeny természetű volt, e féltett titkot magába temetve, s amellet szerelmi bánatában annál boldogabbnak érezhette magát.

Itt gyűltek össze az írói hajlammal bíró ambiciózus fiatal emberek, még alig pelyhedző bajuszú deákok, hogy irodalmi számp próbálgatásaikat, mint a mai rendezett önképző körökben, egymásnak felolvassák, kölcsönösen megbírálják. Mi sem természetesebb, mint hogy Madách, ki már otthon is a „Litteraturai Kevercsben” tett ily kísérleteket, és kisebb testvérei előtt a szerkesztői méltóság imponáló magaslatára emelkedett, mihamar hozzájuk csatlakozott, és a kided, de nagyravágyó kör egyik legbuzgóbb tagja lett. Bátorosan és szerény voltánál fogva azonban mégsem bízott eléggé a testvérei által annyira respektált szerkesztői nimbuszában, s előbb bizalmasan egyik kebelbarátjához, Bérczy Károlyhoz fordult, ki nálánál idősebb tapasztaltabb lévén, tanácsokkal és útbaigazításokkal szolgálhatott neki. Bérczynek, ki ekkor jogot hallgatott, egyes beszélyei és versei már Garay „Rajzolataiban” és a „Regélben”, Frankenburg „Életképeiben” láttak napvilágot, s a körben azért bizonyos tekintélynek örvendett; Bérczy így körülbelül azon a magaslaton állt Madách előtt, milyenén maga saját testvérei előtt. A Balassagyarmaton született Bérczyt (1821) még gyermekkorából ismerhette. (A „Regél” előfizetéseinek száma 1836-ban 500, a „Rajzolatoké” 650 volt. Legtöbb előfizetvel dicsekedhetett a „Jelenkor” [3800] és a „Tudósítások” című lap [1600]. Lásd Frankenburg: *szinte vallomások*. II. kötet 12. lap.) Barátságuk a váci és pesti gimnáziumban megszilárdulva éltük végéig soha meg nem szűnt. „Pályatársunknak kora ifjúságától utolsó percig barátja voltam”, mondhatta azért Bérczy a Madách felett tartott emlékbeszédében.

Amit első Madách leginkább tartott, az bekövetkezett. Midőn egypár költeményét Bérczynek megbírálásra végeztetve átadta, és az úgy a nyelvezetét, mint technikáját hibáztatta, Madách, ki egész életén át önmaga iránt rendkívül szigorú és igazságos volt, azokat csalódottan visszavetette. „Hozzám is elhozott egypárt – mondja Bérczy –, sajátjait, s tej- és vérvegyület arcán ez utóbbi lett uralkodó, midőn mélytűző fekete szeméit rám szegezve kért, mondanék munkáiról lehet legszintébb és legszigorúbb véleményt. A versek nyelve és technikája ellen tettem kifogást. »Tízbe velük«, szölte már akkor épp úgy gondolkozva, mint húsz és néhány év múlva, midőn az Ember tragédiája sorsát Arany ítéletétől függeszté fel.”

Mindazonáltal nem szűnt meg verselni, talán épp azért még nagyobb hévvel fogott hozzá, és pedig titokban. Az első kísérlet sikertelensége, ha talán le is hangolta, teljesen vissza nem riasztotta. A jobb költőket olvasva tisztább és hajlékonyabb nyelvezetre, választékosabb kifejezésekre s szabatosabb külalakra törekedett. Valószínű, hogy Bérczy szigorú, de igazságos bírálata további munkaközösségre serkentették s bátoríthatták.

Szorgalmas tanulmányai mellett zárkózott életmódhoz szokva, visszahúzódó természeténél fogva most talán még inkább mint előbb, sajátalkotta képzelmi világában élt. Gondolatainak és eszméinek szentélyébe visszavonulva, természetesen ezeken csüggött, és ha a körülötte lázasan nyüzsgő-mozgó külvilág bensejében visszatükröződve nem is hagyta érintetlenül, s kíváncsiságát, figyelmét sokszor fel is ébresztette, sohasem vetette magát a pezsgő, még kevésbé a tivornyázó élet hullámaiba, hanem megelégedett azzal is, ha a külvilágból nyert benyomások kapcsán eszmekörét szélesíthette, s gondolatai csak irodalmi körök által élénkített magányában zavartalanul továbbshette. Elmélyedett kedvenc költőinek olvasásába, el-elábrándozott testvéreivel, s boldognak érezte magát, ha alsósztrégovai otthonuk valamennyiük előtt egyaránt kedves emlékeit visszaidézhetette. Irodalmi babér után áhító ambíciója és mindig növekvő szerelme elég tápot nyújtott merengés és magába szálló lelkének.

E zárkózott és meditatív kedélyhangulat igen alkalmas talajnak bizonyult az elmerengés, ábrándozás és szerelem akkordjainak felidézésére. Általános karakterisztikonja ez az úgynevezett, tán kissé keményen hangzó kamaszkornak. Madách is épp tizenhétéves volt, midőn 1840-ben július havában a Kisfaludy *Keserg*

szerelmének hatása alatt álló költeményeit, „ifjúkori b neit”, a kezd írókat jellemző becézgetéseivel egy kis füzetbe szorgosan egybegyjtötte, s „Lant-virágok” címen velük rokonainak és barátainak kedveskedett.

A négy versszakból álló „Templomban” című a „Honm vész Regél ”-ben 1840. I. 38. számában jelent meg „Madách Em ” név alatt. Utolsó versszaka:

Félek, hogy annyi hang között
Sz m hangja elrezeg,
Mint csattogánynak éneke:
Ha süvölt fergeteg.

A füzetkét édesanyjának ajánlotta, kinek kedvéért ez első szerelmét lemondott, mint azt Hugo Viktornak kölcsönzött jelígyével jelzi is:

Que la livre lui soit dédié
Comme l’auteur lui est devotté.

„A fiú ragaszkodásnak azon mérve kell ehhez, mely inkább saját fájdalmában haldokol, mintsem a visszatetszés egy másodpercével okozzon fájdalmat. Imre gyöngélked és még tanuló volt, koregyenl ség s talán valláskülönbség miatt is a frigy nem t nt fel óhajtandónak.” Lásd Bérczy Károly: *Emlékbeszéd Madách Imre felett*. Adelina atyja ugyanis kálvinista s a gödöll i uraságnál tisztartó volt, de Pesten is nyílt házat vezetett, hol Madách is az akkori jeunesse doréval, f leg pedig irodalmi körök tagjaival sokszor hivatalos volt. A sz ke hajú, „mély tüz , fekete szem , tej- és vérvegyület ” Madách szerelme azonban nemcsak, hogy édesanyja tetszésével nem találkozott, hanem állítólag Etelkája részér l is viszonzatlan maradt. (Lásd Pester Lloyd 1880. 27. szám.) „A következ években néha még feljajdul a fájdalom hangja, de a leányka eszményként megmaradt szívében még akkor is, mid n asszonnyá lett.” (Lásd Bérczy Károly Emlékbeszéde.)

Alighanem reá vonatkoznak „Visszaveszem leányka” című költeményének e szép sorai:

Arczod egy hulló csillag

S emléke mindörökké
Mint égi jelenésé
Oly szent marad nekem...

Mir l dalolna másról ez ifjúkori zsengeiben, ha nem a szerelemr l. Szív b fakadt sóhajok, határozatlan ömlengések, a szeretet hidegsége, közönyössége; panaszos, mélabús reménytelenség, fájó lemondás szokott tárgyai. Ifjúkori kísérletek csak, de már ezekben is tapasztaljuk, mint kell küzdenie a nyelvvel, s mint botlik meg egy-egy kifejezésen, rímen vagy más technikai, formai nehézségen. Az érzelem hevével, a gondolat mélységével nem áll arányban sem költ i nyelve, sem kifejezéseinek tiszta szabatosága.

Madách maga a verseknek irodalmi értéket nem tulajdonított, másként bizonyára ki nem hagyta volna ket halála el tt összegyjtött két kötetnyi lírai költeményeib l. De annál nagyobb fontossággal voltak belvilágára. „A költ az ifjú lemondással kezdte első nyilvános szerepét, int jelül a sorstól, hogy boldog szerelem helyett a keserg szerelem lesz osztályrésze, mint olyannak, aki elérhetetlen dolgok után vágyik, melyek nyomán a szenvedés mártírkoronája vár reá az életben.” (Bayer József: *A magyar dráma irodalomtörténete a lígyezésíg*. 1897. II. kötet 315. lap.)

Éppoly tragikusan járt kés bb férjét l elvált ideálja is.³⁸

Így teltek el a költ tanulóévei Pesten. Egy lemondott szerelem s a szerelem szülte verses kötetkén kívül más fontosabb mozzanatot hiába keresnénk. Jellemző s jöv jére is kiható körülmény, hogy első ábrándos szerelme egyúttal első tragédiája. A lemondó szerelem lesz költészetének egyik alaphangja. De viszont első csalódott szerelmével egész életére egy eszménnyel lett gazdagabb. Csupán annyit tudunk, hogy szorgalmasan olvasott és még szorgalmasabban tanult, mint azt mindennél ékesebben kit n bizonyítványai tanúsítják.

Három évfolyamot töltött el Pesten: az 1837/38, 1838/39 és 1839/40 évet. A jogot egy s a filozófiát két éven át hallgatta. 1840/41-ben beíratkozik a másodévi jogi folyamra, de otthon magán úton végzi el Bory László ügyvéd felügyelete alatt. Alighanem a költ gyakori betegeskedése szolgált erre okul. Édesanyja, ki Emmikéjén annyi gyöngédséggel csüngött, a gazdaságot teljesen ott nem hagyhatta, s folyamatos aggodalmak közt élt, míg fia Pesten egyszer-másszor megbetegedett. Jogi tanulmányai befejeztével a szokásos patvariai évet 1842-ben Balassagyarmaton, Sréter János alispán mellett töltötte. Végül 1842-ben ügyvédi oklevelet is szerzett, mely magyarul „Mi első Ferdinánd” stb. szokásos nyomtatott formulával kezd dik és dec. 19-ér l keltezve kit n érdemjegyet és képesítést tüntet fel. (1837. márc. 2-áról keltezett s még gimnáziumi iskolázásáról szóló

bizonyítványát minden valószínűség szerint még otthon tanulva, de Pesten magántanulóként vizsgázva szerezte. Ezt valamint többi bizonyítványait is csak lényegükben közlöm.)

1837. márc. 2. Secundum humanitatem privatim. Calculum Eminentiane cum insigni laude referre meruit. Aláírás: Pest D. Michael Both Director Gimnasii. 1839. aug. 1. Datum Facultate Philosophiae Reg. Scienti. Hung: Prim: Semestri: *Eminens*. Secundi: Semestri: Eminens. Observ. Ob infirmitates legitimatam tardius exam. *Eminens*.

Madách a megyénél

Miután egyetemi tanulmányait, mint láttuk, fényes sikerrel bevégezte, s kit n , noha gyakorlatilag sohasem értékesített ügyvédi oklevelet szerzett, 1843-ban márc. 1-én sietve hagyja ott a csöndes természetével meg nem egyező várost, és dobogó kebelével, a viszontlátás édes örömeivel tér vissza Alsósztrégovára, régi kedves otthonába. Legelső dolga Szontagh barátját hazaérkezéséről értesíteni, kivel már negyednapra reá Kubinyiék bálján találkozik. A tanulószobában táplált gyermekálmok fényesen beteljesedtek, s a még akkor messze célként el tte lebegett pályát most már elérte. Mióta Alsósztrégovát elhagyta, férfiúvá és húszéves kora dacára ügyvéddé lett.

Nem csoda, ha egykori gyermekjáték-helyeinek viszontlátásán elégiai hangulatba esik. Jól esik szívének, hogy a régi szülői kastély és környezete, melyre Pesten oly örömet gondolt vissza, minden zugával és búvóhelyével változatlanul fennáll. Annyira megindul, ellágyul, hogy képtelen e különös édes-bús érzelmek, mely megihletti és költésre készíti, ellenállani, s megírja egyik lehangulatteljesebb költeményét „Hazaérkezéskor” címen. A költeményen egy gondolat, illetve egy ellentét vonul végig. Mily változatlanul áll el tte minden: az si ház, annak termei, a tanulószoba, a „csenget cske”, a téli kandalló, az óra, mind a barátságos, a régi, csak nem az, aki volt, család változott meg. Egy új, a régit l oly elüt eszmekör és képzetvilág foglalja el lényét, és érezteti vele a régivel való ellentétet, s ami sokkal fájóbb: akkori boldogságát s mostani elégedetlenségét! Azért kérdi:

Változál-e te is úgy, mint gyermeked,
Oh mert azt már bennem meg nem ismered.

(I. kötet 94. lap)

Egészen más lelki szemekkel látja már mindazt, amit naiv gyermeki képzelme egykor csodás körvonalakkal bearanyozott.

Mily üres, mi néma lett itt minden,
Mit hajdan képzetem hímezett ki.

Amit még akkoriban nagyszerűnek és fenségesnek gondolt, most miután annyi idő múlva Pestre l visszatér, kicsinyszerűnek lát. A mese és mondák korszakában alkotott tündérlégyára „a keserű ironia mérlegel hangján” semmivé foszlik.

Itt játszottuk gyermekharcainkat,
Várainkat székekből csináltuk.
Nagyszerű volt a vár s harc el tünk
S a termet királynak találtuk.
Összesorvadott-e a roppant terem,
Hogy szűknek, sötétnek látszik most nekem?

Egy különös s mindazok el tte bizonyára jól ismert optikai csalódás ez, kik gyermekkori lakhelyüket csak hosszabb idő múltával láthatták viszont. Ugyane benyomások emléke alatt írhatta jóval későbbben a következő, hagyatékában maradt kiadatlan papírszeletkén álló megjegyzést is, mely ismét épp azon tárgyakat és érzelmeket állítja oda szappanbuborékként: „*Húszéves* korban szebbnek, költibbnek látszik minden. Mit akkor olvasunk, élvezünk, azt későbbben bírálhatjuk.”

Elmenetelének és fényes, sokoldalú képzettségének nagyon is kiérezhető tudatában, csaknem visszatetsző fölényrel és fenségséggel, kegyelethiánnyal szemléli a régi otthonát. Úgy rémlik, mintha a f városi légkör, a még édesatyját is egy jó élccért feláldozó Heine befolyása alatt blazírttá lett volna, vagy legalább annak szeretne

látszani. Mintha már mindent megízlelt, átélt és tapasztalt volna. Másként megmagyarázhatatlan volna az önteltség és tetszelgés e kirívó hangja:

Estve itt gy ltünk a kandallóhoz,
Itt atyám ült nagy karosszékben
S mig beszélt, én gondolám magamban,
Hogy hatalmasabb ember nála nincsen.
Most a kandallóban a hamu hideg
S szívemb l *kihaltak a kegyeletek.*

Dehogy haltak ki! A régi, változatlan, de a f város palotái mellett eltörpül kastély s a saját, tudásban és ismeretben annyira megváltozott személye közti éles ellentét felkelti hiúságát, s negélyezik érzelmeivel, mint a következő, az el bbivel párhuzamos gondolatmenet versszakban is:

Itt áll most is az üres szék
És Megváltónk képe függ felette.
Hozzá jártam titkos vágyaimmal,
S t mosolygott rám vagy visszainte.
Mostan már csak vászon lett, meredt, hideg,
Intési számomra többé nincsenek.

Az éretlen ifjúság elbizakodott hangja ez, mely már az életpálya küszöbén szeret oly tapasztalatokkal dicsekedni, melyekre még csak szert tennie kell, és amelyek rendesen higgadtabb és józanabb világnézetre oktatnak.

Amily vonzó és megható jámbor édesanyja által belecsepegtetett gyermekkori vallásosságának reminiscenciája, olyannyira meghökkent a közvetlenül rákövetkez hitelenségnek nyílt bevallása. A pesti tartózkodása, mint ebb l láthatjuk, mély nyomokat hagyott hátra lelkében. A reformtörekvésekkel egybeforrt forradalmi és a söpredékeként nyomában járó hit és vallás nélküli tendenciák: a „m velt nyugatról”, f leg Franciaországból importált hitetlen, papságot és vallást meg nem különböztet , de mindkett t egyaránt ostorozó írók, mint Voltaire és Diderot; a Német- és különösen Angolországból átszivárgott pesszimista, szkeptikus költ k, Heine s Byron iratai, melyeket Madách természetesen szintén mohón olvasott: megbolygatták azt a gyermekkori hitet, melyet bálványozott édesanyja mint legdrágább kincset legkedvesebb fia szívébe oly gondosan és féltékenyen ültetett!

Fontos és egész életére kiható fordulópont ez: mert ha megrendült hite újból helyre is áll, a mérges fullánk id nként vissza-visszatér szkepticizmusa szívébe furakodva élte végéig kínozá.

Bizonyos, hogy gyermekkori él hite megingott, de éppoly bizonyos, s t még bizonyosabb, hogy teljesen ki nem vészett, hogy az édesatyja és Üdvözít je iránti kegyelethiányt csak tapasztalatlan ifjúkori hányi-veti fennhéjzásából negélyezi. A fitymáló és magas fokú, csaknem beteges önérzetre valló hang, a Sturm és Drang korszaka inkább tapasztalatlanságának, mint szilárd meggy z désének vagy a világnézetében már megállapodott költ jének tudható be. A büszke f várostól egy id re elkápráztatott ifjú beszédmodora ez, ki csak kés bben, mint azt maga a költ el bb idézett kiadatlan jegyzetében is vallja,³⁹ keserves tapasztalatok árán jut megint a falusi egyszer ség, családi kegyelet s jámbor vallásosság megnyugtató tudatára. E túlzott kegyelethiány, alaprugóra visszavezetve amellet bizonyít, mit róla legbizalmasabb barátja, Szontagh Pál is mondott: A valóságban, az életben sohasem volt ily kegyelethiányos.

A vers vége is ezt sejteti, s elégedetlensége nyomasztó érzetének kiemelésével mondja:

S boldog volt-e akkor? Oh nem, oh nem!
Bár most gyermekfájdámit kacagja.
Hogy sírt akkor, játsztere ha eltört,
Mint ha most vesztett célját zokogja.
S mint most bájlepleben visszaint a mult,
Akkor a jöv ért szintén könye hullt.

Azt hinn k, hogy a kegyelet és vallásosság ny gének megszabadultával boldogabbnak érzi magát, mint naivul hív gyermekkorában, s azt halljuk, hogy csakoly boldogtalan, mint mostani meggy z dese szerint akkor volt.

Ez els gyermekkori és mostani ifjúkori csalódására következik a többi: házasságában stb., nemzete küzdelmében való csalódásainak egész hosszú láncolata, s mindannyiszor éppoly panaszos, sokszor még kétségbe es hangokra is fakasztja.

E vissza-visszatér csalódás, mely keser en és mégis bizonyos rezignációval, a reménykedésnek legalább egy halványan csillogó sugarával jut kifejezésre: Madách költészetének egyik legsajátságosabb jellemvonása. Ez elégiai megnyugvás már *Az ember tragédiájának* gyengén megszólaló el hangja. Nincs benne Leopardinak, Byronnak *eget vádolós*ötét *pesszimizmusa*, sem Heinének metsz , frivol cinizmusa.

E sírva nem ugyan vigadó, de mégis reményked , mélabús hangulat a magyar nemzet keleties, komoly, specifikus természetének, érzés- és gondolkozásmódjának egyik legjellemzőbb megnyilatkozása, mellyel minduntalan legnagyobb költ inknél mint Arany, Tompa, Pet finél is találkozunk, noha nem ily szabatos és állandó formában.

Most, hogy Pestr l Alsósztrégovára visszatérve beláttunk megbolygatott, háborgó bensejébe, megismertük lelki életét, lássuk a közpályán, az életben. Igaza van egyik életírójának: „Miel tt ismerni tanulta volna az életet, ifjúi lelke már ismer se volt a század vajúdásának, és merészen túlszárnyalt azon a reális mértéken, melyet igaz tapasztalat csupán kései koroknak vagy higgadt id knek nyújt osztályrészül: innen kifejl d szatírája, innen kés bbi pesszimizmusa.” (Lásd Tóth Sándor 5. lap.) Az életet eddigelé még csak der sebb oldaláról ismerhette meg. Pontosán teljesítette kötelességeit, s azontúl a jótékony családi kör véd falain belül, a nagyvilág ezernyi bajaitól menten, háboríthatatlanul s gondtalanul élhette kis világát. „Erd i, virágai, testvérei közt tanult el egy világot, mely elég jó arra, hogy örvények szélén visszatartson emlékeivel, de nem elég jó arra, hogy szomorú tapasztalások ellen okulást szolgáltatson. Meglátszott rajta, hogy anyja szellemén kívül olvasmányiból festegette maga elé az életet. (Lásd Tóth Sándor 4. lap.) Az élet nehézségeir l, annak apró-csepr bajairól, el nem csügged kítartást és türelmet követel küzdelmeir l még mit sem tudott, hisz nem volt alkalma még az érdekek keresztesz harcában személyesen közrem ködni, s ez ellentétes érdekekb l származó s mindenféle szenvedély által szított létért való küzdelemben résztvenni.

Jóságos anyja távol tartotta mindazt, ami neki gondot, akadályt, nehézséget okozhatott volna.

A húszéves és már pályavégzett fiatal ügyvéd, mint már láthattuk is, természetesen bizonyos fölényrel s tetter t l duzzadó tervekkel lépett a küzd térre.

A reformok után áhítózo egyetemi fiatalság sok mindenféle politikai és társadalmi átalakulásról álmodozott e korban, s ezeket a gyakran utópisztikus óhajokat, mint pl. Pulszky is (Lásd Pulszky Ferenc 12 pontját, idézett m I. kötet 64. lap) meghatározott számú, rendesen tizenkét pontba foglalta. Ily ábrándszer s még csak egy kés bbi korban megvalósulandó politikai s társadalmi eszmékkal lép valószínű leg az ifjú Madách is a sokkal reálisabb felfogású közéletbe.

Mint minden pályavégzett fiatalember, azt hitte, hogy az iskola küszöbének átlépésével, gyermek- és ifjúkori ambíciójának elérésével már számára minden cél megközelíthet , és egy rózsásabb jöv elé nézhet: pedig még most lépett csak az igazi nagy életiskola küszöbére, mid n tanulmányainak befejeztével 1843-ban az akkori szokás szerint saját vármegyéjében keresett és nyert is mint tiszteletbeli aljegyz alkalmazást. Ritka és rendkívüli eset volt, ha valaki más megye kötelékébe lépett, illetve vétetett fel. „Így jutottam – írja a Nyáry Pál különös pártfogásával tiszteletbeli aljegyz vé választott Dalmady Gy z – Pest megye tiszttvisel i karába és közéletébe, a magam és mások bámulatára, akik tudják, mily határozó tényez k erre a megyéb l származás és a nagy összeköttetések.” Magyar Szemle 1896. 21. szám.

A még jámbor óhajú országos parlament helyett a nem kevésbé mozgalmas, de jóval sz kebb látó kör vármegyei parlamenteskedés színterére lép.

Sajnos, hogy olyan kevés pozitív adatunk van a költ életének ez id szakából, amelyben a vármegyei élet volt gócpontja mindazon nemes és bennünket örök hálára kötelez nemzeti törekvéseknek, melyek az új Magyarország alapját oly szívós kítartással s csak a legnagyobb küzdelem árán vetették meg. Hogy e küzdelemb l Madách is kivette a maga részét, azt természetesen fogjuk találni, ha az akkori és a jelenlegi megyei és közéletünk l annyira eltér vármegyei étellel közelebb l is megismerkedünk.

A negyvenes években egyedül az si szervezettel bíró „nemes vármegye” volt minden politikai s társadalmi mozgalomnak forrása, s a haladni vágyó fiatal Magyarország iránt ellenséges érzület kormánynyal szemben az si alkotmánynak bevehetetlen véd bástyája. Az országgy lési követek megválasztása, a vármegye tiszti állománya, s t még az országgy lési törvények jogereje is annyira függött a nemes vármegye hatalmától és magatartásától, hogy nemcsak a reformellenes, bécsi befolyás alatt álló kormány rendeleteit, hanem még az országgy lés által alkotott törvényeket is „tisztelettel félretehette” és tette is. A már nem konzervatív, hanem reakcionárius kormány halomra küldhette rendeleteit, és igazgathatta Bécsb l Magyarországot, ha a vármegye azokat nem vette tudomásul s ki nem hirdette, csak papiroson maradtak, és tisztelettel félretették.

A vármegye élén álló bizalmi f ispán, mint a kormány közege, fizetés nélküli hivatalát csak címzetes méltóságnak tekintette, s rendesen csak a tisztújításnál érvényesítette érdekeltjeinek megválasztatása céljából hatalmát, különben pedig nem sokat tör dött sem a kormány rendeleteivel, sem a vármegye dolgaival, mely

csaknem mindenütt az országos közvéleménnyel egyetértve, a szabadelv ek pártján álló totumfact alispánnal az ellenzék táborához tartozott, s akaratát az esetleg a kormányhoz szító f ispán dacára mégiscsak keresztülvitte a gy léseken. Különösen kit nt ez az országgy lési követ megválasztásánál, kit a szavazási joggal bíró ellenzéki nemesség és honoráciorok határozott, betartandó s rendesen az „egyébként tartsa magát a többséghez” szülő függlék utasításokkal küldtek fel.

A nemzet és kormány, mely utóbbi magát felségével azonosította, egymás ellenében állt. „A felség ugyan mindig alkotmányhív, mert erre esküt tett, nemzeti, mert az uralkodó a legels magyar ember – mondá éles megkülönböztetéssel Szemere Bertalan az 1843–44-i országgy lése vonatkozó követjelentési beszédében –, de akik országunk ügyeit ott fenn intézik, azok idegenek, s ezek szívében fogamzik az akarat, melynek kivitelében a magyar kormánynak – e szegény Ezsaunak – csak kezét és hangját használják.”

Tulajdonképp csak két, egymással éles ellentétben álló párt volt az országban. Az egyik, melyet Festetich tiszttartójáról, névleg Pecsovicsról gr. Apponyi György, Dessewffy Aurél és br. Jósika Sámuel stb. vezéreivel „pecsovics” pártnak neveztek, s az abszolutisztikus bécsi kormány híve volt, a másik, melyhez a nemzet színe-java, gr. Széchenyi István, Eötvös József, Batthyány Lajos, Deák, Nagy Pál, Klauzál Gábor stb. tartoztak, az ellenzéki, haladó párt. Deákkal, a reformok el l rendesen kitér kormánynak, szüntelenül azt hangoztatták: „Mi eddig semmi új, eddig ismeretlen jogokat nem követelünk magunknak: mi csak törvényt akarunk alkotni, mely a népet erkölcsileg és anyagilag kifejthesse. És a kormány közbelép, hogy minket ebben megakadályozzon.”

Mióta Széchenyi kimondta, hogy „hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani, mert Magyarország nem volt, hanem lesz”, kijelölte egyúttal az utat, melyen az új Magyarországnak haladnia kell. Melléje sorakoztak Nagy Pál, Kölcsey, Deák, az ellenzék e fényes tehetség szónokai, s a bécsi kormány ellenszegülése és vonakodása dacára követelték, sürgették a reformokat: a jobbágság, siség eltörlését, az egyenl jog- és hivatalképességet, a közigazgatás, az országgy lése szervezését s szabályozását.

Pest vármegyének vezérlete alatt a vármegyék lettek ez eszmék legels zászlóviv i. Igaz ugyan, hogy a vármegyék is sok kérdésben sz kkebl en viselkedtek (pl. jobbágság), s régi el ítéleteikben, Széchenyiként csak a vármegye ablakából tekintett világfelfogásnak korlátoltságában személyes pártusák vagy hiú versenyzések színhelyeivé váltak. Erre céloz Madách 1845. febr. 25-i levelében: „Láttam megyét, hol a nyelvek élesek, mint a kard, az elmék tompák, mint a t ke, hol cifra szónoklatokat hallhat a szabadság és közbátorságról az, aki szerencsés meglapatlanul és betöretlen f vel a székvárosig jutni.” (*Összes m veí.* III. kötet 465.) S ugyancsak levélben, Bihar vármegyér l szólva: Hírlapokról még talán csak annyit tudnak, hogy a Magyar Merkur megjelenik. „régén elvénült czopfal hadonászó bunkokraticus megyei élet nyomorúságos állapotának mivoltja.” (III. 474.)

De [ha] a vármegyék sz kkebl sége ily nagy, az egész nemzetet és országot *gyökeresen* átalakító s a nemesség régi el jogaiba ütköz mozgalomnál csak természetesnek fog felt nni, ha a századokon át szunnyadó s csak el jogait élvez nemesség hajlamait és megcsontosodott nézeteit ismerjük. A fennkölt gondolkodású vezérek által hangoztatott elvek csak lassan, fokozatosan hathatták át a tevékenységt l elszokott és annyiban hátramaradt nemzet zömét.

De végül mégis azt mondhatta Szemere Bertalan remek és programszer beszámolójában: „Elérkezett hát rá az id , hogy a párt magát országosan szervezze s pártegysége legyen azon alap, melyen minden tagja, hírlapja és minden vele együtt gondolkodó törvényhatóság következetesen mozogjon. A jelszó tehát legyen pártszervezés, de nyíltan és az alkotmány keretén belül, mert amíg a haladás és szabadság pártja nem lesz szervezve, addig nem gy z, s amíg nem gy z, addig hazánk nem lesz virágzó és nem lesz szabad és dics nemzetünk.”

Ez volt a negyvenes évek óhajainak programja, melyhez, mint azt Madách nemes, emberszeret , hazafias jellemét l másként nem is várhatjuk, teljes meggy z désb l csatlakozott. E közös cél el mozdítására lépett be a vármegye kötelékébe, lett tiszteletbeli al-, majd f jegyz , f biztos, keveredett a pártéletbe és politikába, írta a „Nógrádi Képcsarnok”-ot, csatlakozott a centralisták „Pesti Hírlap”-jához, s lett végül képvisel vé.⁴⁰

Más, e cél el mozdítására kedvez bb m ködési tér nem is állt rendelkezésére azon korban, mid n „azt, aki kormányhivatalt vállalt, nem tekintették többé jó hazafinak, s csak a megyei választott tisztség volt meg-egyeztethet a hazafisággal.” (Lásd Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* I. kötet 33. lap.) Itt is voltak ugyan visszaélések, de azok egy kisebb érdekkör s nem a nemzeti szellem ellen követettek el. A régi származású, de elszegényedett nemesek egyik része atyafias rokonságával a megyei hivatalt sokszor csak sinecurának, avagy hiú f úri szereplésnek tekintette. Nem úgy azonban Madách.

Nem anyagi érdek és nem csupán tekintélyre s magas állásra vágyása vezette a vármegyéhez, hisz si, fényes neve és birtoka azt mind már el legezte neki, hanem a haza szent ügyének forró szeretete, hogy dics el djeinek nyomdokaiba lépve, megyéjének és hazájának tehetségéhez képest hasznosan szolgálhasson.

Alsósztrégováról, hol ezentúl állandóan lakott, szorgalmasan látogatta a megye *negyedéves* gy léseit Balassagyarmaton. Mid n betegségében a rudnói papot meglátogatja, azt írja Szontaghnak: „Csak a gy léseket sajnálom.” (*Összes m veí.* III. kötet 459. lap.) Egyik-másik reá bízott ügyben referált, s szerkesztette a gy lései

jegyz könyveket, amire, mivel fizetésben, mint a rendes aljegyző, nem részesült, jogilag szorosan kötelezve nem volt. A tiszteletbeli al- és főjegyzőség fizetés nélküli és mint a táblabíró, régi szokáson alapuló megtiszteltetés volt.

Egy léseken találkozik egyik pesti barátjával, nógrádi földijével, a még most is él, országos köztisztviselőként álló Szontagh Pállal, ki akkor már a megye alszolgabírája volt.

Mindkettő egy és ugyanazon célért, a szabad, független Magyarországért küzdve és lelkesedve a közpályára lépett, s a vármegyei életben kereste a maga és a haza jövőjét. Madách, aki nemesi családból származott s rokonai összeköttetésein kívül is kitűnő tehetségekkel rendelkezett, mint fiatal, húszéves aljegyző természetesen legvonzódott a nálánál csak pár évvel idősebb, rokonszívű és gondokozású Szontagh Pálhoz. A régi pesti ismeretségből csakhamar a legbensőbb barátság vált, s Szontagh „fidus Achatese” maradt élete végéig.⁴¹

Mint más vármegyékben, Nógrádban is a Pestről visszatérő egyetemi fiatalság volt az a számottevő tényező, mely az ólomszerű, közömbös vidéki életbe élénkebb társadalmi és politikai életet hozott. Ők, akik egy Deák, Nagy Pál, Klauzál, Szemere, Széchenyi, az ellenzék élén a lángelméjű szónokait szemtől szembe láthatták és hallhatták, s a leendő Magyarország még csak a jövőben alakuló dicsőségét lelkükbe vésve a szélrózsa minden irányában hazavihették, telt szívvel és lelkesedéssel terjesztették a haladás eszméit, s jövődőlgették a gyakran féltékeny és kétkedő öregek fejesóválása dacára a szabad és független Hunnia hajnalát. Így Madách és Szontagh is.

„Az öregebb urak még mindig deákul beszéltek a győléseken, az ifjabbak alig szólaltak fel, különben letorkoltatták a régi táblabírók által.” (Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. I. kötet 79. lap.)

Madách azonban szerény és tapintatos modorával rövid idő alatt még az öregek tetszését is kivívta magának.

„Madách első fellépésével rögtön figyelmet keltett; fogalmazványainak korrektsége, eladásának tisztasága (joggal írhatta később: »Megyei jegyző könyveinkben hemzsegnek a legbotránkoztatóbb kifejezések.«) (*Összes művei* III. kötet 340. l.), súlya, meggyőző ereje csakhamar kivívta neki azt a tekintélyt, melyet azon időben az öreg tapasztalás magának követelve szintén féltett az ifjúerkől. Rokonszívű és pártellenkülönbség nélkül csakhamar elismerte azt, hogy Madách és *elválaszthatatlan benső* barátja, Szontagh Pál, a kelet nemzedék két legkitűnőbb kapacitása, van a közeljövőben hivatva arra, hogy a megyének a nyilvánosság terén, a közigazgatásban, az országgyűlésen képviselői, zászlóvivői legyenek.” (Tóth Sándor 20. lap.)

Nem csoda, ha barátságuk napról napra fokozódik, és ha személyesen, szóbelileg egymással nem érintkezhetnek, levélbelileg keresik fel egymást. Azon ritka és zavartalan barátságok egyike ez, melyekkel nemcsak az életben, hanem még könyvekben is csak elvétve találkozunk. Édesanyja után Szontagh állt legközelebb hozzá. „Meg fogsz bocsátani, hogy visszajöttöm után jó anyámhoz sieték: nem lépsz társfél”, írja maga a költő (Lásd *Összes művei* III. kötet 466. lap.) A Gyulai Pál által kiadott összkiadás 14 Szontaghhoz intézett levelet közöl (1843. március 2-től 1863. június 20-ig), s valamint már elsejében „lelkem barátjának” nevezi, az utolsóig „ad internecionem” az marad.

Ha kevés hivatalos teendővel, melyeket ritka lelkiismerettel s pontossággal elvégzett, kész volt, vagy ha az írásban, olvasmányaiiban kifáradt, felkereste intimusát, hogy „társaságának édes perceit” élvezhesse.

Minthogy Madách nagyon szeretett gyalogolni, Szontagh rendszeren hozzá csatlakozott, és ilyenkor sárban és eszénben jártak-keltek, s látogatták meg szomszédos barátait, hol Szakálon, majd Szécsényben, Ballassagyarmaton stb.⁴²

Még a mulatságokon is csak együttesen vettek részt, s rövid idő alatt az egész vármegye tudta, hogy a két benső barát „elválaszthatatlan”.

Egy ilyen kirándulás alkalmával történt, hogy a nyár közepén, miután Alsósztrégován már estig többekkel együtt mulattak, 9–10 óra fele Imre azt ajánlotta, hogy Szontagh Pált Szécsénybe gyalog kísérik haza. Jókendükben azonnal fölkerelkedtek, de az út közepén mihamar elfáradtak, ki is melegedtek s megszomjaztak. Midőn végre feltűntek Szécsény legszélsőbb házikövei, a kimerült Madách Imre a legelső korcsmánál bekopogtatott és bort kért. Erre hossza-vége se volt a jóízű csipkedéseknek, melyeknek élén legelső Madách Imrére irányult, aki úti biztos minőségében már kora reggel kezdte boroztatással hivatalos munkáját.

A másként zárkózott természetű, nehezen barátkozó Madách Szontagh Pállal szemben bőséges beszédű, közlékeny, s tiszteletbeli leveleiben áradozóvá lett, mert az ily természetek jobban érzik, mint mások annak szükségét, hogy egy barát elvitte a világtól eltitkolt vagy elhallgatott bensejüket, ábrándjaikat s terveiket kitárhassák.

De még hosszú időnek, nem sejtett katasztrófáknak kelle lefolynia, míg ezek csak nagyjában is valósulni kezdték.

A levelekben a fiatalkori barátság szenvedélyes és sokszor ömlengő hangja vissza-visszatér, s mély bepillantást enged vetni a költőnek ez időbeli idealisztikus, a világtól magányában idegenkedő, „idegenszerű” lelki életébe. „Ha éreznéd velem – írja 1843. márc. 2. kelt levelében –, mi szükségem van kebelemnek olykor egy perczenetre melyben képzetének vad gyermekeit egy rokon kebelre bízhatja, egy rokon kebelre, mely a félreismerteket megérteni bírja”, társaságát telt bizonyára meg nem tagadná. És később ugyancsak e levélben:

„Mi édes látni, hogy más is van kívülrünk, ki velünk *rokon gondolatokat* terem, ki tulcsapongva a mindennapiság salakján, az *ideálok* honában ver tanyát magának és lelke vágyait h n szorítja kebeléhez és h bben, ment l *idegenszer bbek* azok a világgal. Igen, te kérésemre hajolsz, te betérsz ment l el bb e csendes *kis völgybe*, fölvidítod társasággoddal a világtól messze vált *magányom egyformaságát*.”

Ez id t l fogva Madách élete bekövetkezett haláláig Szontaghéval csaknem egybeforrt. Madách már azért is jól érezte magát társaságában, mert Szontagh korán felismerte költ i lelkét, s iparkodott nemes gondolkozásmódjával javára még azt fokozni is. Madáchnak jól esett, hogy ily h és nemes barát el tt, amire oly nagy szüksége volt, szívét, lelkét kitérthatta, irodalmi és politikai ábrándjait mint rokongondolkodásával vele közölhette.

Szontagh befolyása átalakítólag hatott Madáchnak nem csupán küls életmódjára, amennyiben közlékenyebb s társalgóbb lett, hanem annak bels lelkületére és világnézetére is.

Az inkább belvilágába mélyed s hallgatagon szívesen szemléli d Madách Szontagh életfriss, merészen szárnyaló s gyakran szarkasztikusan nyilatkozó „francia pezsg höz” hasonló (*Összes m vei*. III. kötet 484. lap) szellemét l felvillanyozva mindinkább felelevenedett, s élénkebb érdekl dést kezdett tanúsítani úgy a napi, mint politikai és társadalmi események iránt. Ami t azel tt érintetlenül hagyta, most figyelmét költötte fel s foglalkoztatta. Szontagh társaságában új néz pontokat talált, melyek látókörét és ítélt tehetségét is b vítették és fejlesztették. Így történt, hogy Madách zárkózottsága s rideg józansága Szontagh oldalán csakhamar barátságos közlékenységgé olvadt át.

Zöldet és bolondot szólunk össze-vissza.
Hogy sok filiszter megveszne, ha hallaná.

(*Összes m vei*. III. kötet 470. lap)

Hát mink, hogy cibáljuk egymást szeretettel,
Hiába, így szokta ezt a magyar ember.

(*Összes m vei*. III. kötet 472. lap)

E tréfálkozó, kedélyesked hang jellemzi nemcsak barátságukat, hanem Szontagh befolyását Madách komolyabb természetére, kinek pihent, ékesszóló nyelve egyszerre megeredt, s úgy magánkörökben és társaságokban, valamint a megyei közgy léseken szellemesen sziporkázó, találó megjegyzésekben s talpraesett észrevételekben nyilatkozott. A kevéssé még félnék, szerény Madách a nálánál id sebb Szontagh oldalán öntudatosabb, önértetesebb s bátrabb lett, úgyhogy barátjával együtt mint „a kel nemzedék” két legkiválóbb s szereplésre hivatott tehetsége, csakhamar magukra vonták a közfigyelmet. Hogy pedig jogosultan, azt mindkett jöv je mutatta meg. Akik t lük nagyot vártak, e várakozásukban nem csalódtak.

Egyel re azonban a két elválaszthatatlan barát a politikai és pártéletbe keveredett, s mint egykor a németek két koszorús költ je, Goethe és Schiller, azzal mulattatták egymást, hogy xeniaiában, a *Nógrádi képcsarnok* cím kéziratban Nógrád megye akkori politikai egyéniségeit ostorozták avagy nevetségessé tették. A kék szín , nagyobbret levél alakú kéziratot füzetb l már csak kevés példány maradt fenn. Egy a pesti múzeumban van s egyet, mely egykor a költ birtokát képezte, fiánál, Madách Aladárnál találtam.⁴³ A füzetke összesen 45 epigrammából áll, melyeket közösen szerkesztettek akként, hogy egyikük az eszmét, a másik a kivitelt szolgáltatva. Egyeseket külön-külön is szerkesztettek, azonkívül egy pár Pulszky tollából való. Egyik letisztázott példányát idegen kézírással, névtelenül Vay Miklósnak küldték, ki a kormány megbízásából István f herceg kíséretében utazta be Nógrád megyét.

Hogy tudd bemutatni megyénket, készült e csarnok
Torzalakokkal ugyan; nem tehetünk arról,
Ha h festése megyénknek
Mindig csak torzkép és epigramma lehet.

Hogy a szerz ségnek még a gyanúját is kikerüljék, önmagukra is csináltak egy-egy csíp s epigrammát. Így Pulszky költ nkre a következ t írta:

Most liberalis vagy, van nexusod és tudományod,
Oly magasan hordod kis pisze orrod azért,
Várjunk csak kis id t, mig lész nógrádi alispán,
Elpárolg elved és megmarad a magas orr.

Szontaghnak, ki Eötvössel tartott és sohasem volt vármegyei, a következ szólt:

Szolgabíránk hanyag, azt panasolja a szécsényi járás,
A buta.⁴⁴ Szontagh Pál vajmi következetes.
Czentralizálni akar és restségével azt bizonyítja,
Elvei szerint hogy rossz a megye szervezete.

A legszarkasztikusabbak egyike az, melyet Szentiványi követre, ki egyúttal kulcsos kamarás is volt, csináltak:

Másnak az érdemjelt mellére szokás vala tüzni,
Mert szép érdekért az kiabál, érzete küzd.
Kulcsod hátul lóg, a legnemesebb tagod ez hát,
Mert kiülé neked azt, mit soha nem nyer eszed.

Az éles hangú, csipked epigrammák kézzel jártak, de csak kevesen sejtették, hogy szerzőjük Nógrád megye két legtehetségesebb tisztje, Szontagh és Madách.

Együttesen dolgozva kölcsönös eszmecserében állva egyik a másikra hatott, bár tagadhatatlan, hogy Szontagh hatása Madáchra hathatósabb volt. Szontagh könnyed szelleme, derék világnézete, mely minden tárgyat humoros vagy szarkasztikus oldaláról fogott fel, csakhamar Madáchra is átszármazott, és utóhatásában Madách későbbi műveiben is érezhető. Merem kockáztatni, hogy Szontagh nélkül *Az ember tragédiája* is bizonyára komorabb és ridegebb lett volna. Bérczy is azt mondja: E befolyás azonban nem maradt nála csupán a külső ségekre korlátozva: kiterjedt az általános világnézetére is; s az, ki eddig örömet az öröm, fájdalmát a fájdalom, indignációját a keserűség hangján fejezte ki, lelke írott nyilatkozataiban a mosolyt könnyel, a lelkesedést gúnnyal kezdé vegyíteni. (Tóth Sándor 20. lap.)

Nem hízelgésből, hanem meggyőződéssel írja azért Madách Szontaghnak egyik levelére célozva: „Más levél oly hosszú időn át el szokta veszteni minden érdekét, mert becse hasonló a divatos keringő becséhez... Azonban a te leveleiddben két maradék becs rejlik és ez írója neve és a szép szerkezet, mely három hét után is gyönyörrel olvastatja azokat végig velem.” Bármi bújja, baja volt ezidőben, ha mással nem is, Szontaghhal bizonyára közölte. Állott legközelebb szívéhez és értette meg legjobban leveleinek és költeményeinek rejtett célzásait. Erre utal egyik kiadatlan kézírata: „Te, kedves Pálom, ezeken nem botránkozol meg és hol dalom csak félig mondja ki eszméjét, mintegy rettegve a hideg, de hivatlan fülektől, te megérted annak költészetét, a mit elhallgatott.”

Szontaghhal érintkezve Madách ízlése finomult, társalgása a szellemes, csipés beszédmodor mellett más, szelídebb formához is alkalmazkodott. A keserű humor és szelíd gúny vegyülete, Madách jellemző vonása, mely egyszerre mosolyra és tépelődéssel komolyságra, öröme és részvétre hangol, s amely a bűn- és gondteljes világnak bizonyos rezignációval felfogott alapeszméjéből támad, Madách műveiben pedig számtalanszor ismétlődve megnyilatkozik, részben Szontaghnak Madáchra való befolyására vezethető vissza. Madách bensejében világnézetét átalakító forradalom ment – írói működésének megbecsülhetetlen javára – észrevétlenül véghez, melynek bélyegét Madách életének végeig magán viselte. A komor pesszimizmusra hajló Madách a világot barátja szemüvegén át egy másik, kibékítet, komikus oldaláról is tanulta megismerni. Előbbi világnézetének kiegyenlíthetetlen látszó ellentétei most elsimultak, a válaszfalak ledőltek, s a bensejében rágódó kételyek Szontagh szelíd, derék, humoros világnézetének varázsa alatt szétfoszlottak. Néhanéha, különösen lángoló hévvel szeretett nejeének gyászos katasztrófája után, még visszatér ugyan a melanholikus és borongós kedélyhangulata, hogy kísértésbe hozza, de ekkor Szontagh, valamint édesanyja két gyermekhez hasonlóan erködni felette, s kiközösít el a csábító gonosz szellemeket, míg lelke elveszett egyensúlyát megint visszanyeri. Még 1861-ben is azt írja Szontaghnak: „Minden találkozás veled nekem öröm.” (Lásd *Összes művei* III. 482.)

E bensős barátságnak egyik legszebb tanújele Madáchnak 1845. márciusában hozzá intézett levele. Valami félreértés lehetett közöttük, melyből kifolyólag Szontagh Madách barátságában alaptalanul kételkedni látszott. „Olyat kérdezel, mit százszor nemcsak mondtam – írja Madách –, hanem tettel is mutattam, hogy barátod vagyok. Ha ez nem volt elég, hogy higgyed, elég lesz-e, ha még egyszer ismétlem? Hogy alamizsnaként adom szeretetemet, magad sem hiszed. Én benned nem akarok kételkedni, sőt barátság oly embertől, mint te, kétszerte gyönyörködtet, mert *büszke vagyok* látni, hogy kebledből, ha minden pietés kiegészít is, de ez megmaradott zöld oázisul.” Madách nem helyesli „rosszul alkalmazott szenteségét bárki iránt”, és rossz néven veszi tőle, ha, mint nem egyszer történt, „szenvédéllyel rosszabbnak festi önmagát, mint a min...”. „Pedig az embert csak olyannak tartjuk – folytatja helyesen okoskodva –, mint minnek mutatja magát és nekem az sem esik jól, ha barátomat mások rossznak tartják.” E félreértés kölcsönös tisztázása után barátságuk nyílt egére felhőtlen nem borult, s a régi barátság még csak szorosabb és bensőbb lett: egyik a másikhoz áthasonult, de egyéni jellemvonásait mégis ki-ki megrizte. Így Madách minden komorsága és pesszimiztikus világnézete dacára ideálisabb

álláspontjairól tekintette a dolgokat, mint Szontagh, kinek élces megjegyzéseit s sokszor talán nagyon is prózai, józan felfogását a magáéval teljesen soha össze nem egyeztethette. Azért írja: „Hogy nincs benned poézis, azt mondtam és hiszem is oly értelemben, mint mondtam... A világon hidegen tudsz venni mindent s így sokat más szempontból mint én... Sokban szerencsétlenebbnek, életuntabbnak érezheted magad, mint én... S ha ezt te nem hiszed, hogy két ily *ellenkez* gondolkodásmód gyönyörrel és rokonszenvvel nézheti egymást, engem kénytelenítesz barátságodban kételkedni, mert hogy világnézetünk így áll, tagadhatatlan.”

Ez egyéni vonások különbségéből eredtek ugyan kisebb-nagyobb eltérések s véleménykülönbsétek közöttük, de csak azért, hogy ket egymáshoz annál szorosabban fűzzék, s egyiknek idealizmusa a másik realizmusát baráti összhangban kiegészítse.

Alighogy Pestről hazatért, már 1843. okt. havában megbetegszik. November havában felkeresi az akkoriban csodagyógyításairól nagy hírre vált rudnai tót papot Bars megyében, aki torokbaját és köszvényét megvizsgálván „pulveres privigens decoctumot”, porokat ír el számára. Az utat negyedfélnapon tette meg kocsin, és egyik levele szerint a gyógymód hat hetet vett volna igénybe.

A gyógymód azonban csak részben használt neki, és szívbaját teljesen meg nem gyógyíthatta. Gyöngye test szervezete különben is sokat szenvedett a különböző betegségek által, melyek t gyermekkorától csaknem élte végéig lépten-nyomon kísérték. Csaknem minden egyes levelében akadunk egy-egy orvosi bulletinre, mely szüntelenül betegeskedő állapotáról tudósít. 1844. június 12. „Én kevesebbet köhögök s kevesebb vért is köpök.” 1844. június 4. „Köhögés, rekedtség még mindig nagy mértékben kinosznak.”

„Hurutomnak nemcsak testi, de lelki befolyása is van: vastermézetem ad némi reményt, hogy betegségemben én maradok a győztes.” A családi levéltár számos levele egyébről sem szól, mint folytonos betegeskedéséről. 1844. június 6. „Hogy én kimozdulhassak hazulról, még jó ideig le kell tennem e reményről, bár majd kétségbeesem... Sokszor el akarom magammal hitetni, hogy egészséges vagyok, de nem megy.”

Békén tartja e szenvedéseket, melyekre, még legjobb barátját is azoktól megkímélve, csak röviden utal, s amelyek, noha borongós kedélyhangulatára mindenestire befolytak, mégsem voltak képesek t kétségbe ejteni, vagy lamentáló panaszra indítani. Fennkölt szelleme, mintha a betegség nyelét nem is érezné, szabadon szárnyal, s legendák kárpótlást talált a szellemiek birodalmában.

A nemes ambíció, mely benne már Pesten, Lónyay körében egynehányszor fellobogott s azóta titkon lappangott, egyik levelében újból jelentkezik, noha látszólag épp az ellenkezőt mellett tanúskodik. Épp a rudnai paphoz való útjában írja: „Negyedfélnapi út után, melyben már csak azért is, mert én tettem, semmi kit nem adta magát: mert azt, hogy egy éjt szalmafordított vityillóban tölték (célzás Mátyás királyra) s vacsorára tojást ettem, alig fogja az utókor ilyformán örökíteni:

Itt volt Madách Imre,
Megevett hat tojást,
Ivott rá lelkesen
De csak vízáldomást.”

S lám, a költő nem csalódott. Az ifjúkor elefélének ábrándja és ambíciója beteljesült, s az utókor jókedvének e szeszélyes megvillanását mégis megörökítette.

Ha a rudnai pap gyógymódja nem is segíthetett egészségi állapotán, annál inkább könnyítették és édesítették meg ez éveit legkedvesebb barátja. Szontagh Pál s hűn szeretett édesanyja, kik folytonos rábeszéléseik által mégis arra bírták, hogy szenvedélyes olvasmányait és tanulmányait olykor megszakítva sokat sétáljon, a szabadban mozgolódjon s szórakozzék.

Leggyakoribb s kedvenc szórakozása mindazonáltal mégis az olvasás maradt. Az olvasottakat rendszeren Szontagh barátjával is közölte, mire aztán az illető mindenről ki-ki saját ítéletét hozta. A francia romantikusokat, Hugo Viktor, Sand, Balzac, Vigny neveit mohón olvasták, azonkívül Lamartine Girondistáit, Heine, Herwegh költeményeit. A rudnai paphoz való utaztában is idő töltésül Sue Jen egyik hírhedt s akkoriban nagyon felkapott regényét, „Mysteres des Paris”, „Párizs titkait” vitte eredetiben magával.

Ugyanez időben ismerkedik meg Pulszky Ferencsel és lép Szontagh Pállal a Pesti Hírlap, a centralisták lapjának munkatársai közé. Amióta 1844-ben Szalay László a hírlapirodalomról letiltott Kossuthtól a Pesti Hírlapot átvette, Madách és Szontagh is azok táborába lépett (erre vonatkozik 1844. jún. 12-én Szontaghhoz intézett levelének eleje), kik a vármegyei rendszert kárhóztatva a központosítás, a demokratizmus s parlamentáris kormányforma kivívásáért harcoltak. Bár a lap iránya még nagyon népszerűtlen volt, Madách jól sejtette bekövetkezendő diadalát. Összesen heten voltak: öt fővárosi s két vidéki, Madách és Szontagh. Némelyek azzal csipkedték ket, hogy heten vannak, mint a gonoszok, mire ket azt felelték, hogy heten, mint a görög bölcsök, névleg: Szalay, Csengery, Eötvös, Lukács Móric, Trefort, Szontagh és Madách.

Mindketten csak egynehányszor s akkor is közösen szerkesztve küldtek be egypár cikket,⁴⁵ amiért Pulszky nem is nagyít, ha azt írja: „Lustábbak voltak, mint hogy írjanak” (*Életem és korom*. I. kötet 171. lap.) Mindössze

egy-két cikket írtak, de azokat is névtelenül. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy a f várostól távol a vármegyei életbe sodorva nem fejthettek ki oly m ködést, mint az események és mozgalmak élén álló f városi centralisták, f leg pedig a higanyvér , sokfelé megforduló Pulszky. Madách különben a Gazdasági Lapokba és Ország cím politikai hírlapba is írt állítólag M. I. bet alatt igen jó cikkeket. Egyes évfolyamait számról számrá átnéztem, de cikket nem találtam. Csak 1859. évi 34. számában van névleg Huszár Károllyal, a Nógrád megyei gazdasági egyesület megalakításával felemlítve, mely 1859. április 12. Balassa Antal kastélyában, Kékk n tartatott meg.⁴⁶

A politika helyett inkább saját belvilágába mélyedett.

Ezid ben sokat tanul, olvas. Sejtelemszer en érzi, hogy egy nagy, korszakalkotó m megírására van hivatva, bár azzal, hogy e m milyen lesz, még maga sincs tisztában. Öt éven át, 1843–1848-ig, dacára annak, hogy sokat betegeskedik, a f biztosi hivatalt viseli,⁴⁷ a közigazgatási ügyekben s a vármegyei életben élénk részt vesz, lankadatlanul zi irodalmi tanulmányait, b víti minden szakból, a legkülönböz bb tudományágakból ismereteit. Szellemének nyughatatlansága, mint azt a rudnói csodaorvos is rajta konstatálta, nem engedi pihenni, s folytonos munkálkodásra ösztönzi. Leveleiben számtalanszor hivatkozik irodalmi terveire, verseire. „E két hét alatt születik valami világra való észgyermek”⁴⁸ (1843. okt. 31.) „A mult alkalommal elküldött versgyűjtemény folytatásául ez egyet küldöm” (1844. jún. 12.)

„Tudod még »estémet« mily rútul lerántád. Hogy csak számat tátva hallám kritikádat.”⁴⁹

Pulszkyról ugyanott szólva:

Reá apellálok s ha lesz érkezése
Néhány firkát hozok birói székébe!

Amint Pesten Bérczynek szokta volt verseit szigorú bíráló végett átadni, most a nagytekintély Pulszkyhoz vagy Szontaghhoz fordult, ki „kecskelábú múzsájától” ihletve szintén írt hébe-korba sikerült szatírákat, s azokat viszont Madáchnak küldi véleménynyerés céljából. „Ki így tud szatírálni – írja bókolva Szontagnak –, az nem nagy világfájdalmat érez, nem az emberek malicziája, de bolondsága a néz pont s így nem levertséget, de felel sséget érez; – azért kedvet és er t tovább is szatírákra!!! már csak azért is, mert rég meg van írva, hogy könnyebb azt írni, mint nem írni.” (Lásd *Összes m vei* III. kötet 473. lap.) Pulszky Ferencet, akit már akkor „nagyorrúnak” kereszteltek el és régészeti szenvedélyei miatt csipkedtek, Madách igen nagyra becsülte. Ha csipkedi is: „Miért sarut nem hord, hiszen az olyan szép!”, azonnal jóvá teszi ezt tréfás dicséretével:

Azért t, mint Lektur a kacsát, imádom.

Mert szó, ami szó, tekintélynek tartom.

(*Összes m vei. Szontaghhoz írt verses levele. III. kötet 472. lap.*)

Az önm velés, olvasás és el tanulmányok id szaka ez; lírai költeményeinek s történelmi tanulmányainak, valamint drámáinak nagy része ez öt év alatt készül el. „Férfi és n ” (1843. márc. 18.), a „Mária királyn ” és „Csák” els feldolgozása, „Jó név és erény”, „Csak tréfa”, „Commodus” e lankadatlan munkásság gyümölcsei.

„Irodalmi munkásságának azonban csekélyebb részét képezik a költemények és drámák. Ez valóban bámulatos... – mondja Bérczy emlékbeszédében – Er s hitem, hogy mindig írónnal vagy tollal kezében olvasott. Egyetlen eszmét sem bízott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tovaszáll, hanem papírszeletre, s ezt az illet papírcsomagba tette. Hány ily csomagot és ezekben hány ezer ily papírszeletet találtam irományai között, tele írva az ismeret minden neméb l vett és saját elvonó észrevételeivel kísért jegyzetekkel! E csomag itt filozófiai, e másik dramaturgia, ezt mithosz, ez életírás, ez történelem, ez politika, ez költészet, ez kivonatok a Corpus Jurisból, ez zenészet és így tovább.” (22. lap. Tóth Sándor idézett m ve.)

Magam is forgattam napokon át e papírszeleteket, s csodálat fogott el kaleidoszkópszer tartalmuk látásánál. Ha Madách meg nem írja *Az ember tragédiáját*, s halála után valaki e papírszelet-halmazt átkutatja, azt gondolhatta volna, hogy valami lexikonon dolgozott. Mint a méh, mely mindenfelé csatangolva a legkülönböz bb virágokból gy jti ösztönszer leg a finom mézcsöppeket, hogy a bekövetkez tésre m vészies szabályszer séggel felépített mézsejtjeib l táplálkozhassék, úgy tarlózza végig Madách is a tudományok és ismeretek tág birodalmát, hogy mindaz, mire egykor nagy m vének, *Az ember tragédiájának* megírására szüksége leend, az ihlet adott pillanatában rendelkezésére álljon. *Az ember tragédiájának* nem egy eszméje s gondolata villan meg, ha néha homályosan s ködszer en is, e papírszeletekre írt jegyzetekben.

Némelyike változatlanul ment át nagy m vébe is, noha legnagyobb része még csak egy nagy k halomhoz hasonlít, melyb l legfeljebb a felépítend ház m anyagára, mint alakjára ismerhetni. E rendezetlen állapotában éppúgy képezhetne volna alapját m vel déstörténelemhez, mint *Az ember tragédiájához*. Valóban, Arany Jánoson kívül kevés oly költ nk van, ki annyi és oly sokoldalú tanulmányt zött volna. Önkénytelenül

gondolunk a szintén minden tudomány iránt érdeklődő Goethére, kivel, ha Madáchnak akkora életkor jut osztályrészül, még bátrabban összehasonlíthatnánk volna.

E rendkívül nagy munkásságot csak „nyughatatlan szelleméből” zárkózott, magányt kedvelő természetéből magyarázhatjuk. Nem hiába figyelmeztette a rudnai pap is nagyobb nyugalomra és szellemi pihenésre. Csakhogy Madách másként gondolkodik: „ez tán philisteriumhoz vezetne, ezt nem teszem – írja Szontagnak –, sőt anyámnak sem mondom meg, mert csupa szeretetből képes lenne megtölteni a gondolkodást.” A nagy társaságnak s hangos mulatozásnak nem volt barátja, s ha olykor részt is vett ilyeneken, érzi, hogy nincsen elemében, és mihamar visszatér képzelemalkotta gondolatvilágába. Amióta pedig a szolgabírói választásnál Prónay Györggyel szemben megbukott, illetve a választás előtt még visszalépett, de mégis felfüggesztett, a csalódás csak fokozta a hajlamát.⁵⁰

Tartózkodó és hallgató: aki nem ismeri, talán megfogósan s mint maga írja: „hidegnek, érzéketlennek” tarthatná, pedig „romantikus vagyok”, teszi hozzá, noha alapjában az se volt.

Meg volt benne ugyan a világnak bizonyos eszményi felfogása, de nem volt meg benne a romantikusok vágyakodó, szelíden epekedő természete, azoknak könnyed, derűvel és humorral váltakozó szelleme. Meditatív természet, melyet atyjától örökölt, s amelyet ifjúságának csendes lefolyása, az elszigetelt kastély magánya, kevés érintkezése az emberekkel és világgal csak fokozott és fejlesztett. De még azt is tapasztalhatta, midőn először lépett a nagyvilágba s annak különböző elemi társaságába, hogy kiváló tanulmányai s olvasottsága dacára a merészen nyilatkozó, pergő nyelv hiányában, szerény hallgatagságánál fogva akárhány üresfejű, de élénken társalgó, ügyes táncossal szemben háttérbe szorult. Az ily tapasztalások a gyengéd érzés Madáchtól természetesen még távolabb tartották az emberektől, úgyhogy legfeljebb csak „meghitt körökben olvadt fel néha”, de itt aztán elemében is volt; elmés, folyton víg kedves s legfeljebb hölgyekkel szemben felette elzékeny s szeretetre méltó tudott lenni. Szontagh befolyása alatt „az eddig visszavonult, tartózkodó, most a társas, a gyakorlati és politikai pártéletbe sodrott ifjú férfiú elméleti nagy tudáskörét az emberek és viszonyok tényleges ismeretével kezdte kiigazítani és kiegészíteni s bátor társalkodóvá lett” – írja ugyan Toldy (*A magyar költészet kézikönyve*. V. kötet 347. lap), de azért magabazárkózottsága s tartózkodó viselete élete végéig jellemző vonása maradt. Ugyanezért gondolatait és belső érzésvilágát inkább a papírra, mint az emberekre szentelte bízni.

Az életet, melynek lázas nyüzsgését a londoni vásáron oly találóan lerajzolta, inkább olvasmányából, a fakó színű papír reflexeiből ismerte meg. De később is, egész életén át inkább a szemlélő, mint cselekvő szerepére vállalkozott. Ember- és világismeretét, az élet ezerféle alakulásait s nyilvánulásait Byrontól s Goethétől eltérően nem annyira személyes tapasztalásaiból és élményeiből, mint olvasmányából merítette, s csak csekélyebb részben a látottakból s hallottakból.

Annál többet merített azonban ama szforrásból, mely örök idő óta a költészeté volt és marad is: saját oly sokat érzett és sajgott szívéből. Az érzésvilág e kicsiny, de a nagyvilág képét összpontosító gócpontjából hozta létre mindama csodás alkotásokat, melyekre csak az képes, ki a szív rejtelmes mélyeit átfürkészte, valamennyi szenvedélyeit, érzelmeit átérezte. E kisvilág titkainak teljes ismerete képesítette a nagyvilág bár nagyobb keretét, de hasonló mozgalmainak ecsetelésére.

Meditatív élethez szokva, ifjúságától fogva saját eszmekörének világában élt, s ha személyesen kevesebbet tapasztalt is, annál élesebb megfigyeléseket tett a kisebb körében, miről a művében előforduló, néha csak röpké szóval, de az életből egy szerencsés pillanatban ellesett jellemvonások eléggé tanúskodnak. A „struggle of life” írja, mint az művében fokról fokra s mindig határozottabban előtérbe lép, azt magával nem sodorta, de maga sem vetette magát ennek hullámaiba, az öröme s élvezetek mámorába, a szenvedélyek örvényébe. Nem volt szüksége az élet örömeinek s keserveinek minden fokozatát megízlelni, a bű és öröm kelyhét fenékgig kiüríteni, mint azt sokban rokon világnézletű költőtársa s egyik elődje, Byron tette: elegendő volt életének egyetlenegy végtelen nagy boldogsága s még nagyobb csalódása: ez felért száz mással, s az örülés helyett a lángelme dicsfényével övezte körül homlokát.

A költőnek az imént jelzett visszavonultsága egyúttal költészetének javára is volt. Magányában annál zavartalanabban engedhette át magát érzelmeinek s belvilágának, melyet e korban természetesen a szerelem sem hagyhatott érintetlenül. Szerelmi költeményeinek tetemes része ez idő szakba esik.

A szerelem kora

Hogy kik voltak különben e múltó szépségek, nem tudjuk, de nem is keressük. A költemények időrendjének teljes hiányában felette nehéz volna megállapítani, hogy melyiket mikor, s még annál is nehezebb, hogy kire írta. Sokkal jobban érdekkel bennünket e szerelmi költeményekben megnyilatkozó lelkiállapota. A szenvedély hangján s élénk impressziók alatt írt költemények hamisítatlanul s közvetlenül tárják fel előttünk a költő legbensőbb érzésvilágát, noha egyik-másikban a negyvenes évek romantikus érzélessége is visszhangra talál.

Már a második „Elváláskor” című költeményben, melyet egy csók hatása alatt írt, szólal meg az a mélabús és mégis rezignációval telt hang, mely kiválóan az ösajátja. Fájdalommal telt szívvel válik meg ugyan t le:

De csak tudjam, hogy rajtad még ragyog
Az istencsók, – könnyebben meghalok.

„A h telen” olyanhoz van intézve, ki id közben férjhez ment. Erre enged következtetni a befejező versszak:

S hol vigaszt minden sziv talál,
A siron tul sincsen reményem,
Ott is, ki itt feledt a hütelen,
Egy más rokonlélekre vár.

A „Visszaveszem leányka” című ben megfordítva, önmagát mutatja be mint h telent. Ha nem csalódom, „Lantvirágainak” behatása alatt, édesanyja kedvéért lemondott szerelmének reminiszcenciája keltette. Érti, hogy nem egymásnak valók:

Ugyebár, nem hiszed, ha
Más majd hivebb leszen,
Hogy tán az többet érez,
Mint én s mit keblem érzett,
Nem is volt szerelem?

Hiszen neki még nagy tervei vannak, még nem érte el célját, s azért nem is kötheti le magát. A benne szunnyadó nemes ambíció lángja csap ki e sorokból:

Engem vándormadárként
Sejtésem visz tova:
Lelkemnek kell csapongni,
Számomra megnyugodni
Nincsen rév, nincs haza.

Akkor még nem sejtette, hogy a két utolsó sor, melyet költ i hevét l elragadtatottan jövendölésképp mondott, egykor gyászos valósággá váland!

Egy másik múlt szerelme „Borbálához” szintén csak átmeneti volt:⁵¹

Ha majd e dús kor elveszett,
Mosolygunk önmagunk felett,
Hogy oly balgák valánk.
De e mosolyban köny ragyog
És a világ kacagni fog
Melyért azt áldozánk.

Borkához már er sebb érzélem vonzotta, másként nem mondaná:

És én még most is szeretlek,
Bár kerüllek, bár gyűlöllek!

A „Májusban” és „Még egy szó hozzá” valószínűleg egy és ugyanazon személynek, egy férjes n nek szólnak:

Feledtem, hogy férjed van és a férj
Egész valódhoz tart igényt, jogot.

A költ nemes gondolkozásmódjánál fogva nem képes szentségtör kézzel azon szentélyhez nyúlni, melyet mások kevesebb lelkiismeretfurdalással nem átallottak neki szédülni; h sies lemondással legy zi szenvedélyét:

Inkább, mintsem hogy üdvöt adj nekem

S rágalmazó nyelv vegye föl neved:

Veszsen ki a költészet bája ott,

Hol lelke árván, elhagyatva jár.

Madáchnak eme szerelmei csak ifjúkori csapongások, pillanatnyi lelkesedések voltak, melyek a szalmalánghoz hasonlóan hirtelen fellobbantak, hogy azután éppoly gyorsan kialudjanak. A magányhoz szokva, el-elábrándozva élénkebben érezhette a szerelem szükségét, de mindeddig az igazi s változatlan szerelemre még nem bukkant. Ki tudná e tünékeny szerelmek mulandóságát jobban jellemezni, mint maga a költő :

Szived, mely az enyém volt,

Azért nem gyűlölend,

Hogy a vándor megállott

Csodálni a virágot

S útját folytatni ment?

Másutt pedig:

Könnyelműen *csupán én téptem el*

Az édes rózsá-lánczot köztünk, nem más.

Csak csodálta szépségüket, kevésbé szerette is őket, de azután „tovább ment, útját folytatta”: keresni azon eszményt, melyet a magány békés csendjében magának megalkotott, s mely eddigelé csak szívében és lelkében élt, de a valóságban még alakot nem öltött. Már azt hihette, hogy az költői képzeleten kívül nem is létezik, midn a sors t Fráter Erzsikével összehozta. Csakhamar azt véli, hogy benne ráakadt régóta keresett eszményére, s nincs nyugta, míg a bálványozott lány nejevé nem lesz.

Már elz költeményei is bizonyítják, hogy Madách szeretni s viszonzszerettetni vágyott, hisz szerelem nélkül a költő csak üresen zeng érc, s Carlyle szerint érzéki szörny volna.

Különben is szerette a hölgyek társaságát, kik elmés bókjait és elzékeny udvarlásait viszont méltányolni tudták.

Az a meghitt benső baráti viszony, melyben Szontagnak legtitkosabb gondolatait és érzelmeit feltárta, még fokozottabban érezte vele egy olyan rokonkebel bírását, mellyel örömet és bánatát, szíve minden dobbanását egy egész életen át megszathassa.

A legényéletet megunta, s csendes otthon, háziboldogság után sóvárgott:

Legénység, oh rideg legénység,

Testtel-lélekkel unlak tégedet.

Zsémbeelve járok udvaromban,

Haszontalan keresve életet.

(Legénygazdaság. I. kötet 122. kap.)

Mint fiatal és szép jövőre álló megyei tisztviselőnek alkalma nyílt ugyan mindazon házakban megfordulni, hol az eladó lányok tüzes tekintete s bájos szeretetreméltósága t egyidőre lebilincselhette, s nem is mulasztotta el a többi fiatalemberekkel, fleg Szontagh Pállal a különböző házi és nyilvános mulatságokon és táncestélyeken megjelenni, de eszményét mindaddig hiába kereste, míg egy ily alkalomkor meg nem ismerkedik Fráter Erzsivel, aki gyermektelen nagybátyjához, Fráter Pál nógrádi alispánhoz Balassagyarmatra vendéglátótóba jött.

Édesatyja bihari táblabíró, a híres Fráter család egyik sarja, melynek történelmünkben legismertebb olasz származású alakja Fráter Martinuzzi György volt. Mint rossz gazda azonban annyira elszegényedett, hogy leánya, Erzsi szépségén s szellemességén kívül hozományul mit sem várhatott t le, s annál szívesebben látta, hogy alispán nagybátyja atyafias érzelmeiben házához fogadta. Mindazonáltal e kor jobb módú leányainak szokott nevelésében részesült. Mint 16–18 éves leányka lelkesedett a költő kért, egyik-másik versszakot idézett is: olvasgatta a Honder t s hasonló irányú szépirodalmi lapokat. Élénk szellemével ügyesen tudta társalgás közben olvasmányait értékesíteni, amiért is a fiatalság nem csupán mint az alispán rokonának, hanem egyébe lnyős tulajdonságainál fogva is szívesen udvarolt neki.

Különben nem tartozott az úgynevezett szépségek közé.

Mintha a költő is tudná, s mégis titokszeren hozzá vonzódna:

Vajh mi az, mi így hozzád varázsolt,
Már tetszik, ha ez s az rajta szép,
Rajtad arcz, haj és szemek világa
Nekem bájos, mert hogy a tiéd.
Nem tudom, hogy barnák-e a fürtök,
Kék-e a szem avagy sötét,
Azt tudom csak: a kedves egészre
Fényt az üdv legszebb sugára vét.

Barnás arcszín s alacsony természetéhez képest er s en kifejlett feje életer s testi szervezetre, s beszédes nagy kék szemei⁵² ábrázoló és szellemes lelkiületére engedett következtetni.

Az alispán házában „hivatalos” udvarlóktól környezve, nemsokára a háznak valamennyiök által becézgetett kedvence l n. A fiatalemberekkel szeretett ingerkedni, kacérkodni, s t egynémelynek még gyönyör hajszával is kedveskedett. A fiatalság a fesztelen modorú, férfitársasághoz szokott, pajkos kedv leánnyal szívesen társalgott és mulatott.

Madáchot is mindaddig ezek osztályába sorozta, míg maga is meglepetten komoly szándékáról meg nem gy z dött.

„A leányzó nem volt éppen szépségnek mondható, hanem azok közé tartozott, kik a társaságban magukra vonják az érdekl ést, s az embert lebilincselik.” (Palágyi Menyhért: *Madách neje*. A Hét I. évfolyam 197. lap.)

De Erzsikéje nemcsak érdekes, hanem kedves és szellemes is volt. Élénk, sokszor pajzán és szeszélyes víg kedvénél fogva csak mulatni és mulattatni vágyott. A társaságot friss szellemével, változó ötleteivel fell villanyozta, hisz „akik ismerték, mind dicsérik eszét, eredeti ötletekben gazdag szellemét.” (Palágyi Menyhért: idézett m .) A táncért és zenéért különösen rajongott, mint egyik levelében ennek kifejezést is ad: „Még van egy, mi el mozdítója volt jó mulatozásomnak, ez a hangászat volt.” Voltak napok, mid n viszont ábrázoló, s t hallgatag, közömbös is volt, s olyankor talányszer tekintetével még érdekesebbnek t nhetett fel.

Olyankor Madách, mint egy lélektani rejtély el tt, töprengve azon gondolkozott, nem volna célszer bb rajongása helyett magát szintén hallgatagnak vagy közömbösnek mutatni:

Hogy ha én oly jégkebelt mutatnék,
Mint min t te játszol szüntelen,
Tán jobban szeretnél, oh de ilyen
Lángoló szív arra képtelen.

(*Vadrózsák IV.*)

Rendesen lányos naivitással el-elcsevegett, hirtelen felhevült s lelkesedett, majd átcsapott a víg kacajból révedez , álmodozó hangulatba, miközben égbék, szellemes szemei titokszer en villogtak. A n rejtélye állott Madách el tt, az örökké szép és vonzó n probléma, melyr l Faustban a „chorus mystikus” az ezeréves lélektani tapasztalatok nyomán azt mondja:

Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hienan.

Madáchot mihamar vonzotta valami körébe, és alighanem azt hitte, hogy e bájos lény bírásával az örök n problémát megfejtette.

El z , múltékony szerelmei ezzel szemben elhalványodnak:

Általad d lének el, leányka,
Sz m hiu, hamis bálványai.

(*I. kötet 27. lap. Vadrózsák VII.*)

Amit azel tt érzett és szerelemként megénekelt, az csak homályosan jelentkez vágyainak megnyilatkozása volt:

Vad öröm volt, a mit eddig élttem,
Kábulás és mámor, semmi más,
Mint ha bánatinkat hogy feledjük,
Részegítve jár az áldomás
Elcsitítni véle azt a sirást,

Mint a dajka a kis gyermeket.

(Vadrózsák I. kötet 20. lap.)

Azon pillanattól fogva pedig, hogy Erzsit meglátta, egész lényében átváltozott, megtisztult, s egy új világ nem sejtett boldogsága lopózott szívébe:

Mig te jöttél, mint a fölkelő nap,
Elhalványult minden fényeden,
Betöltéd a földet s ámulattal
Uj ragyogványt láttam mindenem.

(Vadrózsák I. kötet 20. lap.)

A mindenség a szerelem láncaként tükör felület, s az ember „benne egy kicsinyke szem.” (I. kötet 20. lap.)

Erzsikéje szenvedélyes és folyton jókedvű, Madáchnak csaknem ellentéte.

„Rendesen nem a szabályos, tökéletes szépségek szokták a szenvedélyeket felkelteni. Ami a szenvedélyes hajlam felkeltésére szükséges, csak egy vegytani képlet által fejezhető ki: mindkét személy egymást, mint a sav és alkali a vegysót, közömbösíti” – írja Schopenhauer.

Madách érezte, hogy ezt kiegészíti, közömbösíti. Az az eszménykép, melyet magányában, verseiben oly szépen megalkotott, az a szerelem, mely után szomjúhódó lelke áhítozott, s melyről már annyit ábrándozott, mintegy varázsütséssel teremtett.

Képzetemben minden a világon
Oly dicsően szellemel át.

(Vadrózsák I. kötet 21. lap.)

Egy huszonegy éves fiatal, ábrándos ifjúnak nem sok fantáziára van szüksége, hogy egy ily víg és szellemes, talán nem is oly szép, mint kedves leányba belé szeressen. És Madách a leányba zárkózott szívének minden szenvedélyével és hevével szeretett belé. Gondolkodó, bölcselkedő természeténél fogva nem annyira szépsége, mint kedvessége, elméssége s élénksége kápráztatta el. Rokonszívnek, rokonléleknek érezte, bár ellentétes tulajdonságainál fogva higgadtabb természetét inkább kiegészítette.

Madách bizonyos tekintetben szűk családi körben, egyoldalúlag nevelkedett. Bizonyos, hogy lelkét eddigelé inkább a gondolatok, mint érzelmek foglalkoztatták. Szíve nem tapasztalt s nem érzett még annyit, mint elméje átgondolt és alkotott.

Hogy két ily ellentétes teremtmény egymással tökéletesen boldog ne lehetett volna, az ugyan nincs kizárva, de a mélyebben bepillantó, lélektanilag megfigyelő kritikus el is valószínűsít tlennek tetszhetik. Megerősíti ezt a következő Szontagh Páltól vett adoma.

Egyszer Szontagh Pál Balassagyarmatról Madách Imrével Sztregovára jött, s Madách anyja azzal fogadván ket: „No, mi újság Gyarmaton?”, Szontagh félig tréfálkozva, félig komolyan azt felelő: „Megkértem Fráter Erzsit kezét!” „Csak nem bolondultál meg!” – válaszolt a meglepett özvegy. „Nem én – de Madách Imre!”⁵³

Csak hogy ily kedvezőtlen s más oldalról is elhangzott figyelmeztetések, mint rendesen minden fülig szerelmesnél, természetesen Madáchnál is hatástalanok maradtak.

Valamint Madách édesanyja, úgy Szontagh se látta jó szemmel, hogy Madách a kacérkodó Erzsinek oly komolyan udvarol, s tényleg nem csalódom sejtelmemben, akkor Madáchnak egyik már említett levele (1845. márc.) egy Erzsit miatt támadt kellemetlen szóváltásra vezethető vissza. Madách zokon vette Szontaghnak valamelyes kemény nyilatkozatát, melyet nyilvánosan Erzsit jellemének rovására tehetett. A levélben a megkritizált személy neve ugyan nincs megnevezve, de mivel az Madáchnak nagyon „szent és drága”, s megnevezni mégse meri, az bizonyára csak Fráter Erzsit lehetett. „Mit árt tehát – írja Madách Szontaghnak – az általad oly nagy fontosságra emelt nyilatkozatom? Következése legfeljebb az lesz, hogy ha keblemnek van *barátságunkon kívül szent tárgya*, melyet másképp, mint *költő* szempontból látnom kellemetlen lett volna, körünkben egészen kiveszem. Egy este Sztregován különös társalgásunk volt; feljött bizonyos tárgy, eltemtem igen szent: te kiméretlenül bántottad. Egyedül valánk: én haragra, talán gorombaságra fakadtam. Még ez nem volt elég, a helyett, hogy mint én tevém, te is hallgattál volna, többeknek elmondád, kik által azon *egyénnek* is tudomására jött, kiről ugy nyilatkoztál. Bár nekem is rosszul esett és több ismétléssel *bizonynyal mérget szórnia közeink és barátságunkat felbontaná...* szerettem volna mégis elfelejteni az egészet. De a megsértett nem csodálkozhatik-e méltán, hogy lehetek annak barátja, ki róla így szól... E levelet égesd el, vagy legalább ne beszéld el senkinek foglatját!” (Összes művei III. kötet 468. lap.) Lehet, hogy ekkor írta e sorokat is:

Oh fáj, ha nem hódol neked

Minden s ha hódol szinte úgy fáj,
Engem rabol meg, úgy hiszem,
Minden mosoly és meglesett báj.

Ha szíve oly gyakorlott s oly helyesen ítéltetett volna, mint értelme: hosszabb együttlét és érintkezés után rájöhethetett volna, hogy tökéletesen boldog vele nem lehet. De ismeretségük rövid tartama alatt a szív, minthogy a szerelem vak, elkábította értelmét. „A n jelleme bármely más költ t is szerelemre hangolhatott volna. Kiváló szintesége, mely konvenciót és etikettet nem t rt, ártatlan kacérsága, mely a komoly Madáchnak szerelemre indítja, töpreng kedélye, mely a költ ben is uralkodó vonás, a gyöngéd, kedves ábrándozás, er s szenvedélyekkel, miket a költ eddig nem ismert, elmés ötletei, sokszor a különcséig men józansága oly vonásokban gazdag asszonyt adtak Madáchnak, mely az filozofikus elméjét, melegen érz szívet mindvégig lebilincselhették volna, f leg akkor, mid n a pajkos leányból szeret hitves, majd példás anya lett.” (Morvay Gy z , 1897. Nagybánya.)

Erzsikéje másnak oldalán bizonyára boldogabb és h bb feleség lehetett volna. Amint azt maga is menyasszonyi leveleiben oly okosan s a szerelemittasságtól menten és kimérten sejteti is. Természetes, mert a n a szív világában rendesen jobban és illetékesebben szokott ítélni. Kétségtelenül bizonyos, hogy Madách lángolóan szerette, de nem t annyira a leány; különben is jellemük és természetüknél fogva nem voltak egy egész élet tartamára egymáshoz valóak. De mivel az ábrándos, komoly, mélyen gondolkozó, a világból elvonult, hallgatag Madách e pajkos, vidám, szellemességt l sziporkázó és minden új benyomás alatt felélénkül leányban lényének mintegy elhanyagolt, hiányzó részeit fedezte fel, csakhamar leszámolt magával, és elhatározta, hogy vagy , vagy senki más léssen életpárja. Értelme jól ítélte meg s becsülte fel az értelmes leány szellemét, csak érzelmekben szegényebb szíve hibázott egy rokonszívnek gondolt kebel megítélésében. Mint az igazán szenvedélyes szerelemre lobbant ifjú, is az els pillanatban szeret belé, Shakespeare-rel: (Who ever lov' d thath loved not at first sight) azt írja egyik versében: „Látnom téged és szeretni egy volt.” Madách ez érdekes leánytól elb völvé már harmadnap siet neki szerelmet vallani. Egy kering alatt, a tánc hevében történhetett az els suttogó nyilatkozat, mely ket egymáshoz forrasztotta. Erre utal a költ egyik verse s Erzsikének levele.

Majd a zenére a táncz is megindult,
Karomra f zöm a kedves leányt,
Önézrettel, büszkén vezetgetem fel,
Mint az er s t a leng virányt.

Hozzám hajol, majd pajkosan meg elhagy,
Körüllebeg, epedve, csintalan –
Dacz és békülés, féltés és enyelgés
Felváltva reng a táncz hullámiban.

(Vadrózsák I. kötet 30. lap.)

Erzsike pedig: „Nem hinné az ember, egy kedves kering a mult id b l mennyi boldog órákat ad hallásával.” (1845. máj. 4.) Madách ideges, halasztást nem t r gyorsasággal siettetni a n sülést és verselést, és mindkett rosszul ütött ki.

Ez id b l való versei a szerelem mámorában hamarosan leírva híven fejezik ki ugyan érzelmeit és forrongó bensejét, de a költészet rovására. Van bennük költ i hangulat és szenvedély, de helyes forma és szabatoság nélkül. Különben is mit tör dött ily életre szóló lépés alkalmával a kritikusokkal! Inkább feküdt szíven szeretettjének elismerése, mint a világ valamennyi kritikusának véleménye. „Szelíd mosolyáért” epekedik, kéri, hogy kedves, víg legyen. Mint a kezd szerelmes és lírikus, összehasonlítja szemét az éltet nappal, hideg keblét a durva bérccel. Nem tör dik vele, ha képletei és hasonlatai kevésbé er ltetettek vagy elkopottak: arról énekel, amivel szíve betelt:

Nem vagyok már, a ki hajdanában
Szirt-életnek zúgó csermelye.

Rónáságnak lettem most patakja.

Nem volt e verseknek más célja, mint szenvedélyét híven visszatükröztetni, forrongó bensején könnyíteni, s ennyiben értékes kommentárul szolgálnak élete ez érdekes szakának megvilágítására.

A „Vadrózsák” Erzsikéhez vannak intézve. Erzsike Madách versei után ítélve óvatos és tartózkodó maradt. Szerelmi vallomásait nem vette egész komolyan, s a mindennapi udvarlók szokott bókolásának tarthatta. Kacérkodva közömbösnek mutatkozott, bár hiúságának hízelgett. Azért mondja a költő :

Mért gyujtottál lángot e kebelben,
Hogyha most hideg maradsz, leány!

Madách azonban kitartó volt, csak tovább ostromolta, míg végre Erzsike is meglágyult. Amint Madách komoly szándékáról s igazi szerelméről már meggyőződött, fontolóra vette a dolgot, meghányta-vetette, s a nőt ösztönszerű reflexiójánál fogva ily ügyben gondolkozóba esett.

Merre, merre, lányka, régi kedved,
Hol van a pajzánkodó szeszély?

Majd pedig:

Most komoly vagy, tévelg szemednek
Pillantása messze, messze jár.

Vizsgálgatta szívét, vonzalmának erejét, s mihamar érezte, hogy e lépés Madáccsal szemben megfontolandó. Azonnal tisztában volt magával, hogy mint Madách iránta, oly szenvedélyes szerelmet nem érez. Ha Madách a nő sülést szerelmének hevében annyira nem siettet, ha egymást jobban megismerik, valószínű, hogy egymáséi nem lesznek. Most lett volna a kellő pillanat mindkettőjük vagy legalább Erzsike részéről visszafordulni:

Miért remegsz most, ha fölkereslek,
Mint virág az őszi szél előtt?

Majd meggondolta magát, s mihamar belátta, hogy itt már nem konvencionális udvarlásról és bókolásról, hanem komoly szerelemről van szó, melyet elutasítani nem szabad:

Oh igen, látom, szemed boruja
Nem fellegzi már be e kebelt,
Mert belőle szívárvány gyanánt a
Szerelmem nyújt édes békejelt.

(Vadrózsák V.)

De így „a felek házassági frigyre léptek, mielőtt a bensős lelki frigyét megkötötték volna... A későbbi ébredés halálos sebet ejtett a leggyengédebb, legbüszkébb férfiszívben, és a végromlás örvényébe sodort egy részvétre érdemes boldogtalan gyenge asszonyt.” (Palágyi Menyhért: idézett hely.) Vagy talán sem kerülhette ki végzetét, mely Lombroso szerint (Lombroso: *Genie und Irtsinn*. Reclam 76. lap) mindazon lángelmék közös osztályrésze, kik a házasságban boldogságot keresnek, mint Shakespeare, Byron stb., és rendszerint csak boldogtalanságot találtak? Rövid együttlét után Erzsike visszatért atyjához Bihar megyébe, Csételekre, és ekkor kezdődik meg a kettő közötti érdekes levélváltás. Felette sajnós, hogy e szerelmi levelek közül Madáchéi elvesztek, és csupán Erzsikének Madách által ereklyeként szorgosan őrzött s egybecsatolt levelei maradtak fenn, összesen tíz 1844. december s 1845. jún. közötti időközben.

Az előzmények nem valami biztatóak éppen. Madách határtalanul szerelmes, és Erzsike nem képes e szerelmet visszautasítani, noha tényleg annyi hévvel viszont nem szereti, s inkább szenvedéletesen viselkedik.

Madách gazdag, fiatal kora dacára szép pálya kezdetén áll: Erzsike szegény sorsú szülők gyermeke, de hiú, s a nő természetében rejlik gyengeségénél fogva ily csábító kísértésnek és hízelgő hódolatnak ellen nem állhat. Bízott erejében, hogy Madách mellett, ha az nem is mindjárt szíve választotta, vidám és könnyed természetével jól fogja magát érezni, és legalább tényleg teheti majd boldoggá. Némileg áldozatot hozott, és túlbecsülte erejét, mert a komoly Madáccal alighanem inkább tisztelte és becsülte, mint szerette. Erre vallanak éppenséggel nem ömlengő, józan menyasszonyi levelei. Madáccnak bizonyára szerelemről s költői hévtől áradozó, a legszenvedélyesebb hangon írt leveleire tartózkodóan, félénken, s tényleg midőn viszontszerelméről akar nyilatkozatot kapni, csaknem kitér legválaszol. Minden bizonyításnál meggyőződésben s ékebben szólóan világosít fel ez állításunkról Erzsike jellemző levele: „Isten! Kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászatot, adj erőt össze szedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge s ahhoz *bátortalan* lénynek egy szívre

ugy, mint lelkére ható ostromnak elfogadására... Kérem önt, mindenre, mi el tte becses és szent, ne adjon gyanuinak, ne kételkedéseinek helyt becses keblében, ne kívánjon t lem is oly valamit, mert ha önnek sorait visszhangoznom szabad, annyit tiszta tudatomnál fogva – ha *kényszerít* – felelek: hogy igenis ön iránti lelkes vonzódásomnak s mindenek feletti becsülésemnek szepl tlen zománczát megválásunk óta szilárdul táplálja kebelem s nem ismerve idegen vágyakat, nem óhajtva, vagyok a régi s csupán a régi ön iránt; – ön által is ismert vonzódásom nem oly könnyen – mint ön gyanusítani látszik! – bomolható kötelékeivel; s ez ugyhiszem mostanra elég; szeretvén feltenni nagylelkűségér l azon szánalmat és részvétet, mely szerint egész érzékiségem megrendítéséb l támadott szokatlan lelki törődésemnek egy kevés pihenést engedni nem sajnáland.” (1844. december 9.)

Ide iktatom egyúttal Palágyinak e levélhez f zött igen találó kommentárját: „Madách mindenképpen azon volt, hogy a leányt nyilatkozatra provokálja. Szegény Erzsikének nem volt könny a válasz... Olyan fölkiáltással és fohással kezdi, min vel a régi époszírók nyitják meg alkotásaikat. Csak azt az egyet *kellene* elmondania, hogy Imrét valóban szereti, s övé akar lenni; de hát ez épp a nagy és nehéz feladat. Másfél lapon keresztül gyötri magát a leányka, teljesen elveszítve a mondatf zés minden fonalát, és írva akképp, amint különben csak egy végképp zavarba hozott leányka beszélni szokott, míg végre láthatólag hirtelen elhatározással er t vesz magán, és Imrét – mert már *erre kényszerítve* van – »lelkes vonzódásáról« és »mindenek feletti becsülésér l« biztosítja.”

Ekként a kés bb bekövetkezett gyászos családi katasztrófában, vagy legalábbis a házasság csírájában a szerelem t elittasodott, elhamarkodott Madáchnak is öntudatlanul némi része volt.

Madách is észrevehette, hogy a leány forró szerelmét csak tökéletlenül viszonzozza, hisz leveleiben el fordul panaszai és aggodalmai elég világosan szólnak, de Madách már annyira beletűzelte magát szerelmébe, hogy a csak gyengén nyilatkozó ellenállás még fokozhatta szenvedélyét, s végül annyira nem látott, nem hallott, hogy a lemondás a boldogtalansággal egyenl nek t nt fel el tte. Inkább szenvedni, t rni, meghalni kész, semmint szerelmér l lemondani:

Csak világot, bár mutasson az majd
Mennyet, poklot, mindegy már nekem;
Szűnjék a sors szörnyü vajudása!
A mi jön, – megadva viselem.

Viszont az értelmes Erzsí is észrevehette, hogy szerelmük, Madách iránt érzett minden tisztelete dacára sem egyenl en kölcsönös és szenvedélyes, de amint ez az életben is számtalanszor ismétl dik, belenyugszik s biztatja magát, hogy minden majd jóra fordul:

„Szeretett jó Imrém! Bár eddig is igen gyenge volt tollam keblem bens érzelmeit neked tolmácsolni, annyival inkább magasztos tolladat legkisebb részben is viszonzozni; látva kedvesemnek *viszonzozhatatlan* figyelmét irányomban, Istenemt l kérésem csak az, hogy t egykor boldogithassam, *de fájdalom, hátha az nekem nem is adatott*, számíthatom-e majd azon n k közé magamat, kik azt birják...”

Mily csodálatosan, különösen hangzanak e szavak! „Hátha!” Mily sejtelemszer leg, akárcsak egy telepátikus vízió el érzete lenne! Szinte megdöbbenünk a boldognak vélt menyasszony e nyilatkozatán! Vagy csak túlzott féltékenység és hiú szerénykedés-e ez a másként merészen nyilatkozó, öntudatos leány részér l?⁵⁴

Úgy rémlik, mintha tragikumát keblében hordva, azt egy világosabb pillanatban tetten érné, s öntudatlanul e végzetszer fátvolt fellebbentené! „Erzsike ugyanis a tragikai természet n k közé tartozott; azok közé, kiknek az elkerülhetetlen gyászos vég már születésükkel szívükbe van vésve.” (Palágyi) Eszünkbe juttatja a régi görög végzet, fátumszer h sn alakjait: Iphigeniát, Antigonét.

Madách régóta vágyódott csendes, nyugodt családi kör után, és így ostromlása ez éppenséggel nem biztató el jelek dacára csak fokozódott, s egyre növekedett; szerelme a távolban, mint a szélt l szított t z, csak nagyobb lángokra lobbant:

L'absence est l'amour, ce qui est au feu le vent,
Il éteint le petit, il allume le grand.

Bussy Epigr.

Minden összejártzott, hogy e két szívet rövid id re boldoggá s aztán örökre boldogtalanná tegye. Akihez tanácsért fordulhatott volna Erzsí, édesanyja már meghalt, és így elszegényedett atyja oldalán a szív e kényes kérdésében magára hagyatva maradt. Vajon visszautasíthatta-e e fennkölt gondolkozású, nagy jöv j fiatalembernek szív b l eredt, szinte hódolatát? Egy szegény sorsú leány életében csak ritkán kínálkozó szerencsét? A történetek után már könny a válasz, de ha saját helyzetébe képzeljük magunkat, természetesnek

fogjuk találni, hogy e frigyhez reményl megnyugvással hozzájárult, bár viszonzott szerelme kevésbé szenvedélyes, bár sorsa t szerényebb körbe is helyezte.

Eleinte talán arra is gondolt, hogy Madách lángoló szerelme id vel tán szalmalángként éppoly gyorsan elenyészik, s azért tartózkodó, vonakodó s a n sülést sürget Madáchcsal szemben halogató; a türelmetlenked , a távollét keserveit panaszló Madáchot csitítgatni, biztatnia kellett még akkor is, mid n már második levelében atyjához fordult, s n ül is kérte.

Fráter Erzsike menyasszonyi levelei

Ezid t l fogva az óvatos Erzsike, ki els levelében a megszólítást tapintatosan kikerülte, s csak F. E. bet kkel írta magát alá, a rákövetkez levélben már „Édes Madáchnak” s a kés bb bekövetkezett eljegyzés után levelben „Édes Imrém”-nek szólítja.

E levelek szerfelett becsesek és kulcsul szolgálnak Erzsikének oly problematikus jelleméhez. Fokozza értéküket, hogy Palágyi Menyhért állítása szerint „e levelekben kivétel nélkül az els konceptusokat bírjuk.”

Híven s leplezetlenül írja le azokban gondolatait, érzelmeit úgy, amint azok az els pillanatban önkénytelenül jelentkeztek. És mivel minden más m vérszi cél kizárásával tisztán beszédjének helyettesít i, és sem a fogalmazást nem változtatta, sem kifejezéseit nem csiszolta, a friss közvetlenség varázserejével hatnak az olvasóra. Nincsen azokban semmi tettetett, er ltetett, s minden szó szívéb l, lelkéb l fakadva az él beszéd és nyílt jellem visszhangja. Néhol elhanyagolja a mondatf zést, másutt a helyesírást; majd felleng s szeretne lenni, mint v legénye, de íráshoz nem szokott szelleme verg dni kénytelen. A toll megbénítja friss szellemét, mely a társaságban játszva, könnyedén siklott át egyik ötletb l a másikba. Érzi, hogy a holt, rideg bet k feszélyezik s megakasztják gyorsan és szabadon nyilatkozó eszmemenetét, vissza nem adhatják érdekes arckifejezését, ragyogó kék, beszédes szemeit s szavait kísér becses mozdulatait. Nem csoda, ha az írás nincs ínyére: „Kedves Imrém, tudom, hogy ismét vádolni fogsz, hogy oly keveset írok; de már ígéretemet igen felülhaladja, emlékezz csak vissza, hogy mit ígértem, ugyé azt, hogy Majusig tsak 3 levelet fogadok el és én egyszer felelek rájok, de egyikünk sem tartotta meg; mindig jobb kevesebbet ígérni és többet tenni, én épen ezt teszem és még sem vagy meglegedve, pedig el re megmondtam, keveset fogok írni.” (1845. április.)

Érzi, hogy e téren Madáchcsal a versenyt fel nem veheti, és mellette eltörpül. Innen leveleiben bizonyos féltékenység és Madách fens bbségével szemben való tisztelet.

Ebben is nyilatkozik különbségük. Madách az írásban remekel, s a papiroson érzi magát otthon. Társaságban ellenben tartózkodó és inkább hallgató: Erzsike megfordítva, a társaságban érzi magát elemében, itt ragyogtatja szellemét és kedvességét, amely leveleiben csak halványan képes visszaver dni. De azért leveleiben is megtaláljuk jellemének alapvonásait. Milyen önérzetes, milyen határozott, mid n pl. a levélváltásról s kés bb Madách anyjáról ír. Milyen gyöngéd, milyen okos, ha a nyugtalanokodó Madáchot csillapítja, megnyugtatja. Véleményét szabadon nyilvánítja, s akaratosságával, Madách feletti uralmának tudatában, még Madách anyját is kapitulációra bírja. Egy elégedett, kedves kényúr, kihez környezete simul, s akinek mindenki kedvében jár.

Mindezekb l kit nik, hogy Erzsike korántsem volt valami tucatszer mindennapi leány. Lényében volt valami lebilincsel s ennek tudatában érdeket kelt vonás, mely szemeib l kisugározva ritkán tévesztette el hatását környezetére, f leg ha kedves, démoni hatalmát éreztetni is akarta.

„Erzsike minden volt, csak nem köznapi teremts, minden, csak nem amolyan lélek nélküli bábu.” (Palágyi.)

A levelek jöttek, mentek, és kettejük részér l mi sem állott már a frigy útjában, hacsak nem azon rköd angyal, aki Madách fölött élte els percét l a sírig mellette állt: szeretett édesanyja. Erre céloz Erzsike egyik levelében, melyben Madáchot szinteségre kéri: „Írja meg oly szintén a rám nézve kellemetlent is.” Honnan, honnan nem, de Madách megtudta, avagy kiérezte anyjának arisztokratikus magatartásából, hogy nem jó szemmel nézi e n sülést.⁵⁵ Tényleg úgy is volt. Erzsike azonban nemcsak hogy t le követeli az szinteséget, hanem maga is szinteségének fényes bizonyítékát adja, mid n Madáchnak, kir l nagyon jól tudhatta, hogy mennyire szereti anyját, egyik levelében Madách anyja és Mari n vérének n sülési szándéka felett hullatott „édes könnyeire” célozva szíve legérzékenyebb részének illetésével imigyen válaszolt: „Lelkem aggodalmul szolgál, ha valóban Kedves Anya édes könyeknek mondhatnánk testvéreivel együtt, Kedves Mari testvére barátságáról akar meggy z dtetni, azt igen könnyen elhinni, hogy olly jó lélekt l tsak jóságot, azt is érdemen felülit lehet várni.” (1845. március 9.) Ez ellentét és önként nyilatkozó ellenszenv e két n között, kiknek mindegyike Madách szívének egyik felét bírta, már a tragédia elején jelentkezik, s kés bb gy löletté fokozódott. Csak természetesnek találjuk, ha édesanyja is beleszól ez életbevágó lépésnél. Különben is oly asszony volt, ki férjét korán elveszítvén, mihamar férfias önállósághoz szokott, s határozott világnézetre tett szert. Joggal nevezte t a rokonság „a család gondviselésének”, hisz minden lehet rend és természet ügyben

tanácsát kérték, hozzá folyamodtak, vagy legalább megkérdezték, s , mint a család jó nemt je, m velt s praktikus észjárású asszony, sohasem késett a segéllyel, vagy annak hiányában valóban jó tanáccsal. „Környezetének jótékony szelleme, minek jutalmául a hála, a szeretet és a tisztelet adóját szedi. Vidám komolyság, der s jóság s igazi méltóság jellemzik.” (Morvay: Említett m 30. lap.)

Alighanem jobban és szigorúbban ítélte meg a n és anya szemével Madáchnak bálványozott Erzsikéjét, és akadt benne oly árnyoldalakra és hibákra is, melyek a szerelemt l elkábult Madách el tt még kiváló tulajdonságoknak is t nhetek fel.

Az anya gyakorlatias eszével, szerelemféltt éles szemével, tapasztaltságával rendesen jobban fürkészi ki a jöv t, mint arra a szerelmes v legény képes volna. Szemei figyelmesebbek, s Argusz-szemekké válnak, mid n kedves magzatának jöv jér l s boldogságáról van szó. Mi nem tetszett meg neki Erzsikében, azt nem tudhatni, de hogy Madách édesanyja fiának a leányt nem szánta, arra, mint azt a jöv is mutatta, alapos és igazságos észrevételei lehettek. Bizonyos, hogy nem csupán sejtelmen alapulhattak, ha Imréjét, kit legjobban kedvelt s szívvel boldognak szeretett volna látni, mégis visszatartotta forrón szeretett Erzsikéjét l. A család nemt jének finom, sejtelmes pillantásával vehette észre a kett közötti boldogtalanságnak csíráit, s mint anyai szorgosságától azt másként nem is várhatjuk, bizonyosan közölte is emez aggodalmait s Erzsikét l való idegenkedését fiával, de Madáchnak mérhetlen szeretetével, mellyel egyaránt e két n höz ragaszkodott, sikerült ez ellentéteket kiegyenlíteni, és ket egymással egy id re kibékíteni. Annál inkább bízott e törekvés sikerében, mert egyszer már lemondott anyja kedvéért ifjúkori szerelmér l, másodsor már nem akart, illetve nem tudott lemondani.

A férfi hajlama sokkal komolyabb és szenvedélyesebb volt, mint a fejl ifjú változó s egyaránt könnyen fellobbanó s lelohadó szalmaláng szerelme.

Mennyire fájhatott azért szívének, mily keserves és nyugtalanító lehetett ránézve édesanyját, e páratlan jó anyát szívének választottjával, leend élettársával kölcsönös bizalmatlankodásban látni! Azt hitette el magával, hogy ez idegenkedés tisztán szerelemfélttésen, vagy legrosszabb esetben csak mulékony, ismeretségihiányból származó félreértésen alapulhat. Pedig csalódott; már jellemükben is feküdt valami ellentét, valami, amit ellenszenvnek nevezünk, de rendszerint teljesen meg nem magyarázhatunk, sem meg nem okadatolhatunk.

Madách anyja arisztokratikus, büszke matróna, a régi jó id k magyar nemes n inek ama már sírba szállt neméhez tartozott, kik környezetük s nevelésüknél fogva az úgynevezett konzervatív világnézetnek hódolva szívósan, meggy z déssel párosult önérzettel ragaszkodnak a múlt tisztas hagyományaihoz, s a vallás és szigorú erkölcsök lelkiismeretes véd i és rz i valának.

Puritán jelleméb l kifolyólag fegyelmezett volt beszédeiben s cselekvéseiben, fékezett érzelmeiben, s az életet komolyan a kötelesség és vallás szempontjából fogta fel. Minthogy férje halála után intézkedett és rködött a családi birtok felett, már igen korán önálló gondolkozású, praktikus észjárásra tett szert. Ismerte a világot, s igen józanul ítélte meg a viszonyokat és embereket. Úgy a társadalmi, mint a családi életben ragaszkodott a megszokott tisztas formákhoz s puritán elvekhez, amiért is mindenkor mint akár a Grachusok anyja túlzás nélkül valamennyiök el tt tiszteletparancsoló és méltóságteljes színben t nt fel. Családjáért mindent képes elt rni és szenvedni, mert azt mindenek felett szereti, s egyedüli m ködési körének ismeri el; azon kívül nem ismer s nem is keres sem kedvtelést, sem szórakozást. Képes életét is feláldozni ott, hol a család szentélye és jóléte ezt t le kötelességszer leg követeli. Férje halála után oly derekasán felel meg a reászállott apai családí kötelességeknek is, hogy gyermekei még atyjuk életében sem részesülhettek volna jobb nevelésben és megfelelő bb oktatásban.

Szigorú rendet és kivételt nem ismer fegyelmet tartott házában, de azért amellet igazságos, gyengéd, irgalmas és elnéz is. A rokonság nem tud elég tisztelettel minden szép jellembeli tulajdonságairól megemlékezni.

Palágyi Menyhért, ki az egész családi levelezést átolvasta, nálamnál illetékesebben szólhat err l: „Mindenkinek van t le kérni valója, mindenki hálálkodik. Gyermekek, n k, unokák versenyeznek egymással a szeretet és tisztelet kifejezésében.”⁵⁶

Ha már a rokonság is e n t annyira tisztelte és szerette, akkor Imre, ki édesanyja neveltje és kedvence volt, szeretve bálványozta. Hogy az anya és fiú közötti szeretet kapcsa nem közönséges, mindennapi szereteten alapult, azt Madách egész élete bizonyítja. Azonkívül e kölcsönös ragaszkodás és szeretet id vel a kölcsönös becsülés által fokozódott. Madách szíve büszkén doboghatott, hogy oly ritka erény , jellem , jóságos anyával dicsekedhetett, de viszont az anya is legbüszkébb volt gyermekei közül szemefényére, Imrére.

Végrendeletében, melyben, miután egyik lányával meghasonlott, mindent Imrének hagyományoz, a többi között ezeket írja: „A mim csekélységem vagyom, azt néked egyedül hagyom, mert én nem vagyok képes irántad, legkedvesebb gyermekem, *háladatosságomat* kimutatni és gyengéded bánásodért eleget köszönni.” Mily meghatóan hangzanak egy anya ajkairól e szavak, s mennyi szeretet fejeznek ki oly kevés szóban! Mennyi és mily szép fényt vetnek egyszer ségükben Madách és anyja szeretetre méltó jellemére! Egyaránt jellemeznek tiszteletre méltó, páratlan jó anyát és egy kötelességtudó, derék fiút.

Ezek után lássuk Erzsike jellemét! Madách anyjával szemben menyé már inkább a modern n k fajához tartozott. Nem nagyon respektálta a társadalomnak sokszor kicsinyesnek látszó korlátait, melyek egyéni szabadságát csak feszélyezték. Szeszélyes ötletei mellett ilyen rideg formák közé szorított konvencionális élet nem volt ínyére, mert bájos makrancoskodásai ily arisztokratikus körben nem érvényesülhettek. Szabadon szeretett nyilatkozni, fesztelenül csevegni, s az életet inkább szórakozásnak, mint kötelességnek tekintette. Egyéni akarata, korlátlan önállósága, mely kés bb daccá változott, már leánykori leveleiben is el bukkan.

Akaratát nem szívesen rendeli alá, a szenvedést és t rést, amennyire lehet, kikerüli, s inkább övéit magával sodorva saját vesztébe rohan, semhogy tragikumát kikerülheti.

Nemcsak a személyes ellenszenv és egyéni vérmérséklet, hanem két egymást meg nem ért , ellenkez korszellem áll Erzsiben és Madách anyjában egymással szemközt. Az egyikben a régi patriarchális, egyszer en el kel f úri modor, életmód és világnézet, a másikban a jelen század demokrata iránya, szabadabban és fesztelenebben nyilatkozó modern n vonásai találhatók.

Könnyen érthet , hogy két ily lény között véleménykülönbségek és válaszfalak emelkedtek, melyeket csak oly jellem volt képes kiegyenlíteni vagy legalább elsimítani, mint a költ Madáché volt. Itt megint van alkalmunk édesanyja nemes érzületét és fennkölt gondolkodását csodálni. Madách legy zhetetlennek bizonyult szerelmér l, mely által jó anyjával ellentétbe j , nem képes lemondani. Erzsiben vélte azt a régen keresett ideált felfedezni, kit ábrándozásaiban a való és képzeletnek csodás keverékéb l magának alkotott:

Mit csodáljam most már, hogyha régen
Még el bb, mintsem megláttalak,
Édes arczu álomképeimben,
Tiszta lánggal imádtalak.

(Vadrózsák VI.)

S így nem maradt más hátra, mint édesanyját kérve-könyörögve rábeszélni, hogy e frigyhez Erzsihez írt, nagy önmegtagadásról tanúskodó, engesztel levéllel hozzájáruljon. S a büszke úrin , mid n belátta, hogy Imréje eszményét l el nem szakadhat, boldogságát Erzsihez köti, sajátkez leg levelet ír, s még ezt az áldozatot is meghozza szeretett fia kedvéért. Inkább akart tévedni s esetleg hibáját jóvátenni, semhogy Imréjének boldogságát még csak öntudatlanul is megakadályozza. teszi az els lépést, s ajánlja a békejobbot is. Erzsike e levélre nem tud hova lenni örömeiben, noha pillanatig sem áltatja magát, hogy Imre inspirálta. „Ha kedvesei nem méltányolták volna, akkor igenis szerelmemet áldoztam volna fel, de ett l megmenté az ég.” (1845. márc.)

Már most minden rendben volt, s az *eljegyzés*e kölcsönös békekötés után 1845. március 16-án megtartott. A távollét alatt még szenvedélyesebb szerelemre gyulladt Madách Imrének mindaddig nincs nyugta, míg Szontagh Pál és Matolcsy György barátjaival útra nem indul, s Erzsikéjét Cséhtelegen eljegyzi. Látszólag a két n kibékült egy id re, hogy Madáchot boldoggá tegyék, de bens leg valószínű leg kétkedtek e béke tartósságában: mindegyikük féltette Madáchot, mintha csak sejtették volna, hogy Madáchot valahonnan lappangó veszély fenyegeti.

Az eljegyzés megtörténte után Erzsi visszatér alispán nagybátyjához, ki id közben Csécsére került, s itt akarja v legényét az esküv ig bevárni. Mivel Imre azonban beteg lesz, és csak miután tavaszkor fellábadt, tartják meg 1845. július 20-án Csesztvén a várva várt esküv t.⁵⁷

Vár a leány, kibe szeressen majd,
Ki , kihez halálíg kötve lesz.
J az ifjú s egy édes pillanat
Mindkett jükre érczbilincset tesz.

(I. kötet 59. lap)

A házasság ily el zmények után nem ígérkezett oly boldognak, min nek Madách azt álmodta, s Erzsike legalább remélte. A tornyosuló fellegek let ntek ugyan a látóhatárról, egyel re der s, tiszta ég mosolygott rájuk, hogy kés bb annál sötétebben, gyászosabban boruljon be felettük.

Házassága, fogsága

Megn sülve egy bálványozásig szeretett kis feleség kíséretében vonult be a Balassagyarmathoz közel fekv csesztveai birtokába, az Ebeczkyek és Barátnokyak si fészkébe. Itt tölté el aránylag rövid és sokat zaklatott

életének legszebb napjait. Itt élvezte azt a kevés örömet és boldogságot, melyet a mostoha sors oly szűken mért ki számára. Élete s a beteg pesszimizmus szemüvegén át tekintett emberiség már nem tnt fel eltte oly közönyösnek, mint azt Heine és Byron befolyása alatt ifjúkori verseiben szenvedte. Becset, értéket kezdett annak tulajdonítani. Ifjúkori, sokszor kesernyészarkazmusa észrevétlenül szelíd humorrá s a fájdalom könnye csillogó örömkönnnyé változott át.

A nagyvilág dicső séget és hírt ígér csábjai e szűk, de annál boldogabb kisvilág örömeivel szemben elvesztették rá befolyásukat.

Ha nappali teendőt elfáradtan hazajött, s szeretneje kitért karokkal fogadta, azzal búját-baját megoszthatta, szíve túláradt a boldogságtól.

Nem csoda, ha e nem ismert boldogság közepette lantja is új hangokra pendült. Úgy rémlett eltte, mintha a madár vígdala, a patak csevegőcsordogálása, a fák halk susogása résztvenne örömeiben, s körül minden a meglegedés és boldogság érzetét lehelné. Csaknem fél örömmel érezte, mint bontakozik ki lelke a szürke felhőként ránehezede komorságból. Az életkedv egy szebb jövőnek reményével vonult be szívébe.

Madách oly leírhatatlanul boldognak érzi magát, hogy jellemző szavai szerint „az egész világot szívéhez ölelni szeretné.” (III. kötet 469. lap. 1845. jún. 12-én kelt levelében.) Az a mennyei boldogság, mely szívét mindenestől betöltötte, az az édes tudat, hogy egy nőt, kit bálványozva szeretett, az élet hosszú, fáradalmas, küzdelemteljes útján bátorítva és vigasztalva mindenkor oldalán áll, egy oly borongós, mélabús kedélynek, min Madáché volt, vágyainak netovábbja lehetett. Nem nagyít, ha éneklí:

Ha csillag volnék Isten trónja mellett,
Mégis csak a porföldre szállanék, –
Itt megnyílna a boldogság *benned*,
Min t számomra mást nem ád az ég.⁵⁸

(„Önmegtagadás.” I. kötet 31. lap.)

Tépel d lelkének és beteg szívének felgyógyulását várta ama nőt, ki épp ellenkezéleg, kettő tragédiájának okozója l n.

A viszonzott szerelem, egy kicsiny, de annál boldogabb családi tzhely lebegett a szemé eltt. A becsvágy és hírszomj e hatalmasabb érzésnek engedett. Egy időre lemondani látszott politikai és irodalmi ábrándjairól, s zavartalanul élvezte a keresett boldogságot.

Messze t lem, d re földi gondok,
E küszöbnél meg nem állapodtok;
Szent e hely, kicsiny világom ez.
Messze tervek, hírnév, aranyálmok,
Helyt bizonynyal ottan nem találtok,
A hol üdvöt a jelen szerez.

(„Otthon.” I. kötet 42. lap.)

Ha valaki, akkor bizonyára Madách érezte a szeretet s ragaszkodás szükségét. Borongós kedélyénél és zárkózott természeténél fogva nem kívánczolt a társaságba, és szíve csak a székebb s meghitt körökben tudott felolvadni.

E különös jellemvonása élte végeig kíséri. Egy érzékeny noli me tangere-féle természet, mely Horatiusszal gyöli a vulgust, a köznapi sokaságot. „Sajátságos! A vonzalom keresésében a szív bizonyos központi s mindig székebbre vont köreket alkot maga körül: és amint a kör kisebbedik, a vonzalom n és bensőbbé válik... Végül a kör egészen összeszorul: a szív még magasabbra tör, s e fönséges magaslat tetpontjára érve elj a pillanat, mid n a szív így szól: Téged egyedül, örökre.” (Bougaud: idézett m I. kötet 176. lap.⁵⁹)

E pillanat közeledését jelzi az oly találóan leírt „Legénygazdaság” c. költemény. Alaposan ráunhatott a garçon életmódra:

Kertem gízt-gízt terem virágul
És elhagyottság a világba z,
De fáraszt csak zaja, nem nyugtat
És vissza-visszaint a házi t z.

(I. kötet 123. lap.)

Valóban, ha Madách e házi tüzet eszményében megtalálhatta volna, akkor az csodás hatalommal folytathatott volna be jellemére és költészetére, éppúgy, mint az egykor szintén szíve után választott barátja, Szontagh Pál.

Eleinte e reménye beteljesedni látszott; a rideg garçon-lak a hitvesi szeretet tüzét l áthatott barátságos meleg szobává változott.

A hideg sz sárguló lombjainak behatása alatt írja:

Bár senki sem szól, mindenik
Oly jól mulat mégis magában,
A gondolat is jobban foly,
Ha tudjuk, hogy velünk gondol
Roknolélek – meleg szobában.

(„ sszel. ” I. kötet 93. lap.)

Édesanyjától egyel re Csesztve birtokát kapta gazdálkodásra. Az új házaspár idetelepedett, mézes heteit töltend . Zavartalan családi örömök édesítették meg rövid id re boldog otthonukat.

Lám mivé lett – kiseded jóltev t z,
Mely a szentelt házoltáron ég,
Biztosan melenget s együvé f z
Kis körében csendes házibék.

Oly megelégedetten érzi magát e révpartban, az erd koszorúzta falusi magányban, mint sem azel tt, sem azután. Csesztvén az édes illatú akácfák, és komor level bükkfák h s árnyában idilli napokat élt. Ebb l az id szakból származó versei a tiszta öröm szelíd s harmonikus akkordjai, s híven rajzolják le nemcsak nyugodalmas falusi környezetét, hanem lecsillapult s örömben úszó belvilágát is.

Ott kinn oly haszontalan csatázok,
Mindeneknek az utjában állok.
Itt teremtek, alkotok magam:
Istenülve élek boldogan.

(„ Otthon. ” I. kötet 43. lap.)

Virágjai, önápolta gyümölcscesmetéi között Horatius *Beatus ille* c. versére emlékeztet dalokban énekli meg otthonát, mely százszorosan felér neki a zajos s általa különben sem kedvelt nagyvilággal.

Ott a kis ház ajtajában állva
Vár a kedves ölel karjába,
És szemében tiszta érzelem
Mint virág él, illatot lehelni,
Szerelemben boldogságot lelni
És nem tudva élni nélkülem.

(„ Otthon. ” I. kötet 43. lap.)

Neje egy kis paradicsomot varázsolt le a földre; egykor oly háborgó, a panasz és elkeseredés hangján nyilatkozó kedélyvilága mintegy tündérujj érintésére felderül, s a boldogság tet pontjáiig ér szavakban nyer kifejezést:

Legszebb a nap kis házunk felett,
Mert bár nem tündérhon, a melyet lakunk,
Benne ketten ugy-e mégis elvagyunk.

(*Borura derü.* ” I. kötet 46. lap.)

És e nagymérv szeretet még csak fokozódik, s új életre kel, mid n 1848-ban Aladár s kés bb 1850-ben Jolán születésével új költészet vonult be a családba. Családi boldogságának ez új köteléke még szorosabban f zte az apát az anyához.

N m is ott ül, kis fiu ölében,
Kis fakardot forgatván kezében,
Anyja lopva könyeket törül.

(I. kötet 45. lap.)

Szontaghhoz intézett levelében éppoly boldog s tréfás humorral emlékezik meg Aladárról: „Irhatnék Aladárról, hogy épen olyan gyönyörű és nagy reményekkel kecsegtet, roppant észbeli tehetségeket eláruló egyén, mint én lehettem olyan id ben.” (*Összes m vei*. III. kötet 474. lap.) Még Madách anyja is az unokák születése után feledni látszott a múltat, s boldognak érezte magát fia boldogságán. Madách e rendkívüli és vele, valamint forrón szeretett anyjával oly sokban ellentétes lénnel tehát mégis boldognak érzi magát. Szeret és viszontszerettetik. A pszichológia gyarlónak és tehetetlennek bizonyult. De ki is fürkészhetné ki egy emberi szív titokszer mélyeit! Rendesen úgy vagyunk, hogy csak a tett és cselekvény megtörténte után mondhatunk biztos ítéletet, s hányszor akadunk még akkor is valami megmagyarázhatatlanra, melyet tehetetlenségünkben tragikumnak vagy végzetnek nevezünk. Egy ily végzetszer probléma Madách szerelme is, az els pillanattól fogva annak oly gyászos végeig.

Ne gondoljuk azonban, hogy Madách ezid ben keleti közönnnyel, epikureusi önmegelegedéssel, tétlenül tisztán csak élvezte a jelent. Ha titáni törekvéseit lejjebb is hangolta, nem sz nt meg dolgozni, alkotni és költeni. „Az 1843 s 1848 közötti öt év alkotja irodalmi tanulmányainak legtevékenyebb korszakát” – írja életíró-barátja, Bérczy. (Tóth Sándor: idézett m 21. lap.) „Sok lírai költeményen, pár elbeszélésen és esztétikai dolgozaton kívül hat ötfelvonásos és mind jambusokban írt drámát fejezett be, jelesül: *Jó név és erény, Csak tréfa, Commodus, Mária királyné, Csák végnapjai, Férfi és n* cím eket.” Amellett szerfelett sokat olvasott, tanulmányozott, tervezeteket s kivonatokat készített.

Csesztvér l, mint a vármegye tolla, sokszor rándult be a közeli Gyarmatra, hol a megyei gy léseken és tisztújítások választása alkalmával jelentékeny szerepet viselt. Mindeniütt szeretetben, köztiszteletben részesült, s a környéken bárhol szívesen látott vendég volt. Neje, ki még nagybátyjánál való tartózkodása alatt a kedélyes baráti összejöveteleket megkedvelte, nyílt, vendégszeret házat vitt, melynek túlkiadásait nem egyszer Madách édesanyja fedezte. Baráti és rokoni összeköttetéseit el nem hanyagolta, és akárhányszor otthagya gazdaságát. „A sok szolgát, ökröt szinte elfelejtem.” (III. kötet 470. lap.) Hol ide, hol oda szólt be egy barátságos szóra. (III. kötet 473. lap.) Tréfásan válaszol Szontagnak, hogy gazdálkodása dacára még teljesen el nem parlagiasodott. „De mit tudok én irni ezen parlagon teng d , juh- és marhanyájnál alig egyebet látható, homoki legel alaku, régen elvénuilt czopffal hadonászó bürokratikus megyei élet nyomoruságos állapotának mivoltjából.” (III. kötet 474. lap.)

Ugyane levélben céloz némi iróniával a képvisel választásra, amid n Kubinyi Ferenc ellen és Dessewffy Jób mellett szavazva és izgatva, a nagyszer korteskedés után ezért macskazenét kapott. „Egy perczben gondolám – írja – Istenem, be nagyra vihetem még, mert ki nem kapott már huszonöt éves korában macskazenét”; majd pajzánkodó jókedvvel folytatja: „De oh hiu remények, Huszár Pista már huszonegy éves korában kapott s így ismét viheti többre!”

A politikai élet már ekkor fölwillanyozta a kedélyeket, s mint Madách, nem egy nagy tehetségünk, pl. Pet fi is el re érezte egy új éra beköszöntét, a dolgok s országos állapotok újjáalakulását. „Az igaz, hogy különös dolgokat érünk: hányszor voltak választások, bukások, nyereséek s az ingerültség nem élte át a választást; most nem úgy volt, s t az ingerültség n ; az ember gondolkozik, mért van ez így és természetes következésül az j eszébe, hogy valami olyannak kellett a legujabb id ben közbejönni, mi azel tt nem volt s ez okozza az egészet.”

Önbizalommal és alkotó tettvággyal eltelve sz tte Madách szép terveit, melyeket a nemzeti felébredésnek egy szebb jöv vel kecsegtet korában családja és hazája javára akart megvalósítani, mid n a *Nemzeti dal* elhangzása után egyszerre baljóslatú ágyúdörej riasztotta fel tervezéseib l.

Mint ágyban fekv beteg, kétszeres súllyal neheztedek rá a szerencsétlen kimenetel események.

De a nemzeti katasztrófával beköszöntött a családi katasztrófa is. E forrongó id szak magával ragadja a nemzetet, s örvényszer áramlatával belevonja az egyént és a családot is. A magyar nemzet létének és nemlétének kérdése forgott szóban. Nem csoda, ha Madáchnak családi életébe is belényült. Madách anyja nem ok nélkül félté fiait. Nem hiába írja: „A bú majd a bolondulásra visz Te és Pali végett... Az ifjuság fel fog szolittatni plakáton által, hogy menjenek, mert más rész l összefogdostatnak, – az Istenre kérlek, vigyázz magatokra. Az Isten áldjon meg, rizzen, oltalmazzon, e világba már nem látjuk egymást.” (1849. január 1.)

Jól sejtette, mert egyik csapás a másik után érte.

Madách Pál nógrádi alispán, mint a kormány futára, 1849. febr. 12-én Luzénszky által Kassáról Debrecenbe, és két napra rá, febr. 14-én Kossuth által Debrecenb l Miskolcra lett kiküldve. A családi levéltárban rzött Debrecenb l és Eperjesr l keltezett (1843–1849⁶⁰) leveleiben híven tudósítja édesanyját a mindinkább bonyolódó országos eseményekr l. Útközben tüd gyulladást kapott, mely az isaszegi csata után a kiváló tehetség és fényes pálya kezdetén álló ifjút váratlanul sírba döntötte. Szellemes és Imrével váltott levelei a családi archívumban vannak. A menyasszony ölel karjai helyett a halál várakozott reá. Az anya a fiát, a viruló menyasszony v legényét s Imre pedig öccsét veszté el benne. A költ t ez esemény oly mélyen megrendítette, hogy megírta „Pál öcsém sírjánál” c. lendületes költeményét, melyben megható hangon mondja:

S lelkünkben egy szent eszménykép lakott,
Még tegnap együtt küzdénk, fáradánk:
Megérteni az életcélokat.

Ma sir takar, szavamra nem felelsz,
Mint a ki pályázás közben leül
S vetélytársára sajnálkozva néz,
Mért fárad oly ernyedetlenül.

(I. kötet 229. lap)

De ennél még borzasztóbb is váraozott a már úgysis megtört deln re; oly hajmereszt csapás vala, hogy egy ideig kénytelenek voltak azt el tte eltitkolni. Egyik leánya, Mari, második férjével, Balogh Károllyal és els férjét l való fiával, Huszár Józseffel Törökország felé menekült,⁶¹ mert Balogh Károly, mint volt egykori császári tiszt, a magyarok pártjára állott, a nemzeti ügyért a forradalmat végigharcolta, s így biztos agyonlövetés el l menekült el. Útközben mindhármójukat oláh rablók kifosztották, s kegyetlenkedve megölték. Hátramaradt két árváját a költ anyja magához veszi. Aki csak legkisebb gyanúra is okot szolgáltatott, azt hasonló sors érte otthon: börtönbe vetették vagy f be lövették. A józan okosság a nemzet fönmaradt h fiait néma, de váraozó hallgatásra utalta. Visszavonultak a közéletb l váraikba és kastélyaikba, avagy külföldre menekültek. A véres megtorlás e szomorú napjaiban a kedélyek már annyira el voltak keseredve, hogy a történelem egy másik meggyilkolt nemzetének múltjára, az éppoly maroknyi lengyel nemzet múltjára gondoltak. Kés bb mint képvisel Madách is céloz a nemzetnek hasonló módon való elnémitására. Alkotmány helyett katonai diktatúra jutott a nemzetnek osztályrészül, s a Megváltó által már kihirdetett s a 48-as elvekben kivívott szabadság helyett, mint Madách is énekl, újabb rabságra volt a kilátás:

Az ur csak ur, a nép csak rab marad,
A régiért új szenvedést cserélt.

(„A Megváltó.” I. kötet 101. lap.)

S hogy a szenvedés kelyhe színültig megteljen, még kedvence, Imre is börtönbe került. A forradalomban tettleg, karddal kezében, mint századokon át dics sei, nem vehetett részt. De hogy a nemzeti vértanúság dicsfénye, mint minden jó hazafi homlokát, az övét is ékesítse, a sors gondoskodott arról, hogy börtönének keserves szenvedéseivel vásárolja meg azt. Történt⁶² ugyanis, hogy Kossuthnak egy titkári min ségben alkalmazott embere, Rákóczy János, Pest vármegye f jegyz je s a Ruttkayak révén Kossuthnak és Madáchnak is távoli rokona, a szabadságharc leveretése után Nógrád megyében bujdogált, és Madáchnál keresett menedéket.

A költ Komáromy Imre szolgabírótól útlevel-mintát szerzett, Szontagh Pál, a költ legjobb barátja a pecséttel járult hozzá, melyet saját okmányáról fejtett le. Az ily módon szerencsésen összefoltozott passzussal költözött be a politikai üldözött, mint „cseh vadász”, a csesztvei birtokon akkor éppen üresen álló erdészlakba. De e jótettet nem hálálta meg, mert nagyon fölt n viselkedésével elárulta magát, nyilvános mulatságokra s ünnepélyekre járt, és kihívó modoráért Nógrádban hencgetőt sviháknak nevezték el. Madáchnak írt kés bbi levele (1858. nov. 11.) a fogságban megtört költ nek vajmi kevés vigaszt nyújthatott.⁶³ Azonkívül Madách Imre egyik ismer se, Hoitsy Miksa Rákóczy kilétét és az útlevel hamisítását elárulta, állítólag azért, hogy Madáchoz ily kellemetlen vendégt l megszabadítsa, noha a jöv ellene szólt. ugyan idejekorán elillant, de a hatóság most már a szállásadót vonta kérd re. Egy augusztusi estén, 1852-ben, mikor már a gyermekek aludtak, és Madách nejének lámpa mellett olvasgatott, künn baljóslatú fegyvercsörgés hallatszott, s a következ pillanatban csend rök léptek be, kik a költ t fogolynak nyilvánították.

E szomorú esemény, mely szíve jóságából eredvén t börtönbe juttatta, nem egyedül t, hanem egész családját is sújtotta. 1853. aug. 4-én keltezett írással a haditörvényszék elé idézték.⁶⁴ Fájó kebellet kellett boldog otthonától, szeretett nejét l s szívéhez n tt kicsinyeit l megválnia. Ki tudja, örökre-e vagy a viszontlátás némi reményével? Mert e rendkívüli id szakban a jó hazafinak mindenre kellett elkészülve lennie.

Eleinte Pozsonyban, a Vízi-kaszárnyában, majd egy pár hónap múlva Pesten, a gyászos emlék , most már lerombolt Újépületben raboskodott.

Kés bb politikai felügyelet alatt, a szabad járás és kelés mellett, Pestre internálták. Vele együtt került fogságba egyik meghitt gazdatisztje, Bory. A katonai auditor többször maga elé idézte, s Madách saját bevallása szerint, hogy fogságát hosszabbíthassák, azzal is vádolták, illetve gyanúsították, hogy szabad csapatokat akart szervezni.

„Tudod – beszélte el maga egyik meghitt barátjának –, hogy 1852-ben⁶⁵ a bécsi kormány azon gyanúsításból, hogy én szabad csapatokat szervezek, elfogatott... A vád hazugság volt, s ennél fogva világos,

hogy számtalan kikérdésre semmit sem feleltem. Azt gondolhatod, hogy nem rajtam múlt, ha sereget nem teremtettem a földre annak az átkos rendszernek megbuktatására.” (Turi Mészáros István közlése.) Némelyek szerint meg is botozták t.⁶⁶ A sötét börtön, mely rüléssel fenyegette, ekként egy remekmű bölcs jévé l n.⁶⁷ A költő alkotás szórakoztató eszközén kívül még az otthonra való édes visszaemlékezés enyhítette fogsága fájdalmait. A szabadulás és hazatérés reményével bízott a jövőben, szeretett nevében s a kárpótlást nyújtó családi boldogságában.

Tudta, hogy egy forrón dobogó szív vele együtt szenved, s a szenvedés megosztva könnyebbnek bizonyult. A sors próbára tette fogsága előtt írt egyik versének lélektani igazságát:

Oh kedvesem, ha sorsunk eltép is egymástól,
A tó, a felhők legyenek eszedben,
Hogy szenvednénk és könyoznénk egymásért,
Szenvedés és könnyű még egyesít jövőben.

(I. kötet 90. lap.)

Bízta nejét, hogy fiát isteni félelemben jóra nevelje; mert a hit a legdrágább kincs, mint erről maga is meggyőződött börtönében:

Lám! Körülem sem mosoly az élet,
Barna színek fal a bús láthatár,
Ámde fenn az égnek egy darabját
Látom, melyen csillag-irat áll.

S értem, mit bír itt lenni a hatalma,
Értem odafenn az istenit
S fennsapongok, a míg kongni hallom
Ajtómnál az árnyékok lépteit.

(„Fogságomból.” 199. lap.)

Az erőszak csak testi, külső szabadságát korlátozhatta, lelke szabadon csapong, s élő hitében meg nem fogyatkozhatott:

A ki a világot mosolyogva néztem,
Meg nem törve várok hosszú türelemben.

(20. lap.)

A börtön „bús láthatára” megnépesül képzelmeiben, s maga előtt látja a falut, otthonát, a dombtetőt, még a templom kis harangját is véli hallani:

S míg felém szállott a rétek illat-árja,
Megcsendült a régi templom kis harangja.
Oh vén templom látlak, látlak a dombélen,
Mely alatt a helység nyulik el szerényen.

(202. lap.)

Pedig otthon is elég baj volt. Nem elég, hogy személyes szabadságát veszítette el a politikai üldözöttné segélynyújtása által, ráadásul még birtokait is lefoglalták. Elképzelhetjük a szegény asszony kétségbeesett helyzetét Csesztvén, magára hagyatva Jolánnal és Aladárral, míg a harmadik a szíve alatt pihegett. A nemzeti katasztrófa által elidézett országos zűrzavarokban, mindenki ügyeivel-bajaival volt elfoglalva, minden országszerte lappangó válságok készültek benne, s az emberek elvesztették bizalmukat és hitüket, s t nagyon sokan még az utolsó reménysugárról is már lemondtak: e vigasztalan időben egymagára hagyott gyenge nek helyzete kétszeresen nehéz volt. Szíve fájdalmában összefacsarodott, s válságos helyzetében még a mindennapi élet gondjaitól gyötörve, nem tudott kihez, hová folyamodni. Ott lett volna ugyan Madách édesanyja és rokonai, de ezekhez kezdettől fogva nem volt bizalma. Nem tudta elfelejteni, hogy Madách anyja egykor egybekelésüket ellenezte, s már daczból és büszkeségből sem akart hozzá folyamodni. Beleegyezett ugyan, hogy Aladár fia Madách anyjához, Alsósztrégovára költözzék, de maga e menedéket igénybe venni nem akarta. Ez ellenszenvtől és büszkeségtől vezéreltetve írt Madáchnak a börtönbe: „Légy szíves nekem egy hatszáz pengőre szóló kötelezvényt küldeni, hogy én szerezhsek rá pénzt; hosszas nem akarok lenni, csak, a mit mondok, hogy

a végső szükség kéntelenít erre. Tudod, hogy önön vagyunk nints, csak abból élünk, mit anyád ad és ez is bizonytalan, *f képen nekem nints jogom követelni, de ezt nem is akarom.*” Másutt meg ellenkez leg, azt írja: „anyádtól épen mitsem kapok.”

Inkább szemébe nézett gyászos végzetének, mely a megpróbáltatás e nehéz napjaiban már-már közelgett. Férje bebörtönöztetése felett való fájdalma lassanként csökken, s az élet örömei után vágyó, könnyelmű természete egyszerre az unalommal járó zárkózottságot vendégeskedéssel és udvaroltatással cserélte fel. A gazdasággal, mely a beszüntetett úrbériséggel amúgy is válságba jutott, keveset törődött, de különben sem értett ahhoz. Mindezek érthetővé teszik a levelekben folytonosan ismétlődő pénzügyi szükségletet.

Borbálának a gondok alatt összeroskadó Keplerhez intézett szavai jutnak eszünkbe:

János, nekem szükségem volna pénzre.

(VIII. 106.)

Bánatos és eltakart gyengéd szemrehányásképpen cseng ki a levelekből Éva–Borbála egy másik panasza:

Örök szükségét tűrjek e hát?

Csupa panasz, csupa elégedetlenség, vádaskodás, kétségbeesés, néha mentegézés, szabadkozás. Az ember azt hinné, hogy rosszabb sorsa van, mint Madáchnak a börtönben. Valóban, vajmi kevés vigasztaló szava és örömhíre van a fullasztó börtönben sýnylő férj számára, ki ez új, nem remélt csapásra nem volt elkészülve.

Első levele, melyet Pozsonyba küldött s pénzt kér, Madách kezébe nem került. Miután Madách a fent idézett levélre a kötelezvényt azonnal elküldi, nemsokára levelet kap Fráter alispán nejétől, hogy leánya született. Egy kis örömsugár, melybe csak a távollét keserve, hogy leányát keblére nem vonhatja, vegyült.

Ha a börtön nedves falai, dohos levegője tőle is hangolja; ha keze a hideg vasrácsozatot érinti, és ez tőle boldog álmódosásaiból a szomorú valóságra is emlékezteti; ha a kétes világításban rémek és kísértetek tőle kételyekkel és balsejtelmekkel kínozzák: egyedüli vigasza az a boldog kis családi kör, melyen túl szerény vágyai nem kíváncsoznak. Élénken maga elé varázsolja e szenvedélyt, s kétkedő kedélye elhallgat, lecsillapul, hogy újból aggodalomba essék:

Látom házikónkat csendesen, szerényen
Állani akácok titkos rejtekében.
Nyíltan, védtelen, hisz fel nem költi vágját
Irigynek, hiunak; *küszöbén nem lép át*
Csak jó pajtás és hoz ünnepet e háznak,
Szivességet kér csak s leled kedvet magának.

Bárha küszöbét csak jópajtás lépte volna át mindenkor! A kísérték közelgett s kerülgette a szent küszöböt, ott ólálkodott az elhagyott, védtelen nőt körül!

Baljóslatú sejtelemmel írja maga a költő is a pesti börtönben még:

Oh e bűvös körben magamat ha látom,
Olyan idegennek, oly másnak találom
Attól a mi lettem, hogy köztem s közötté
Semmit se lelek, mi együvé kötözne.

(I. kötet 202. lap.)

Miután Erzsike hosszabb időn át gyengélkedett, egy folyton növekvő idegesség vesz rajta erőt. „Maga írja, hogy a legkisebb szokatlan zaj vagy lárma *iszonyúan* hat rá, mit addig még sohasem tapasztalt. Így tehát fiziológiai oka van annak, hogy gyakran tőle rhetetlenül szeszélyessé lett.” (Palágyi Menyhért 232. lap, idézett hely.) És tényleg, ez időtől fogva mintha teljesen megváltozott volna, folyton zsémbel, vádol, türelmetlen, s tőle még fenyegetés is. A tragédia megkezdődik, és rohamosan siet a végkifejlet felé, míg az utolsó levélben végéhez ér és megoldást nyer. A hős lelki vergődésének láttára szánalom fogja el szívünket, de egyúttal igen mély bepillantást vethetünk ama lélektani motívumokba, melyek a költő Évájának megalkotásában vezérelték.

A betegség utáni első levele máj. 12-én kezdve így szól: „Édes Emmikém! Nints tollamnak hatalmába, hogy azon örömet kifejezhetné, mi keblemben lakik, miolta szabadon tudlak; már most ismét felderült a jó remény bennem, mert már ez is el kezdett hagyni a sok testi-lelki gyötrelmem mijatt. Ó hidd meg, sok kínba részesültem, miolta megszüntél védangyalom lenni, de bármily mélen hatot is lelkeembe e sok kín, hiszem és kívánom oldalad mellett hamar felejtetni... Édes jó Emmim már nálad lettem volna, ha körülményem

jelenleg nem kényszerítene, hogy mehessek, – mert egy garasom nints, lehetetlen a háztul megmozdulnom. Bende még a hatszáz peng tt nem szerezte. – Anyádtól mit sem kapok, így ne neheztelj reám, de ha mihelelt lehet mennem, mingyárt nálad leszek.” E bánatos panaszhang már eltévedt szívb l fakadhatott. Láta talán már az örvényt maga el tt tátongani, de nem volt elég erkölcsi ereje visszafordulni. Csitítgatja lelkiismeretét és váltig szabadkozik, hogy még nem mehet fel Pestre, hogy Madách Fráter alispán buzgó közbenjárására és mivel az ellene felhozott vádak alaptalanoknak bizonyultak, már szabadon bocsátva, de Pestr l el nem távozhatva, türelmetlenül várta neje megérkezését:

Eljött hát a szabadulás napja,
Végre megnyilt börtönöm.

(203. lap.)

Madáchnak ez id t l származó verseib l tudjuk, hogy e folytonos menteget zés kellemetlenül érintette, nyugtalanította, bár az bizonyú valóságot még távolról sem sejtette:

Oh ha ott is mindezt így találnám,
Hol szivem szeretteit hagytam,
Vajh a nyárnak kéje vár-e ott rám,
Vagy hideg telet lenék csupán?

Oh ki tudja? Az tartott fel eddig,
Hogy lelkem közzétek viszajárt
S bár viharnál a vágy gyorsabban vitt,
Szivemnek még mindig lassan szállt.

A távollev nek vészt sejt aggodalmai szólalnak meg e sorokban, melyek, ami valószínű, kés bbi átdolgozás nyomaira nem utalának, tisztán a fokozott költ i vízióhoz oly közel való állapotából magyarázhatók. Még a gondolattól is remeg, hogy övéit valami baj érthette. Erzsinek oly kevés felvilágosítást nyújtó, homályba burkolt, de panaszokkal telt levelei nyomasztólag hatnak a börtönt l is már elcsigázott, érzékeny kedélyére; innen a mélabús hangulat, aggodalmas remény, mely az egész költeményen, s t úgy látszik egyes elveszett levelein is végigvonult. Erre enged következtetni Erzsinek egyik ez id b l származó levele: „Édes Imrém, hidd meg, hogy oly rosszul esett *panaszos* leveleidet olvasnom... De remélem, hogy már kebled nyugott, igen sajnáltalak, hogy annyi kellemetlen órákat okozol türelmetlenségeddel magadnak, de utóbbi leveled engem is megnyugtat, melyben reméled, hogy megbocsájtok neked.” A nemes lélek saját szenvedésein felülemelkedve saját balsorsa felett nem is kesereg, csak k, az otthon lev k legyenek boldogok, akkor saját sorsában is megnyugszik. Annál inkább Erzsike, kinek leveleiben ezentúl egy vel t s szívet rázkódtató tragédiának akkordjai vonulnak át. A tragédiának egyes mozzanatait e levelekben nem annyira látjuk, mint sejtjük, s a sorok között a n i lélekb l kell tudni olvasni, hogy teljesen megérthessük, s a történekb l önmagunknak összképet alkothassunk. Olyanok e levelek, mint ama tragédiák, melyekben a legborzasztóbb, az idegbántó gyilkolások és öldöklések a színpadon kívül történnek, és csak a ki-kitör jalkiáltások sejtetik a kívül történeteket. Mint a vakító villám cikázik át a leveleiben egy-egy hevesen kitör sóhaj, kétségbeesett jalkiáltás, és bevilágít abba a rémes sötétségbe, melyben küszköd lelkiismerete verg dik. A rettent valóság nem tárul fel ugyan szemünk el tt, de e levelekben folyton ismétl d panaszok, átkozódások alatt kiérezzük a nagy er feszítéssel homályba burkolt szomorú eseményeket. E túlzott kétségbeesést l és nem eléggé okadatolt panaszoktól visszhangzó levelek szinte érthetetlenek volnának, ha nem tudnók, hogy más valami lappang még megettük, hogy valamit eltitkolni, el-takarni akarnak. Azonnal tisztában vagyunk, hogy a kétségbeesett nyilatkozatok nem a súlyos s a valóságban kisebb, de általa túlzott anyagi gondokra és küszködésekre, hanem a saját kínjában verg d s menteget z lelkiismeretére vezetend k vissza.⁶⁸ Végiglüktet bennük a fuldokló lelkiismeret felzokogása, míg fokozatosan haladva az utolsó levélben, mint valami soká elfojtott jalkiáltás, vulkanikus er vel ki nem tör, s mindazt felszínre hozza, aminek bevallásától gyászos bukásának érzetében rettegett és irtózott.

De e rendkívüli n még bukásában is eredeti jellemvonást mutat. Nem egy közönséges, csapodár asszony bukása ez, korántsem. Más talán hízelgett volna férjének, hazug álhírekkel tartotta volna, de erre már nemesebb érzületénél fogva nem volt képes. Leveleit olvasva úgy rémlik olykor el ttünk, mintha most és most azonnal akarná bens küzdelmét bevallani, mintha ez képes volna t kés bb a történet felderültével menteni, esetleg ballépését enyhíteni.

Vádolja Madách anyját, öccsét, egész rokonságát, csak önmagát nem. Túlzott elégedetlenséget színlel, s pörbe száll az éggel, a földdel, holott más titkosabb rugók zaklatják és bírják jajdulásra tépel d lelkét, melynek

azért van szüksége e kitörésekre, hogy nyomasztó b nös öntudata legalább némileg könnyebbüljön, s önnönmagától vissza ne rettenjen.

Mintha odabent, titkos keblében két lény, egy nemes s egy vérengző b nös és azért hazug lény vívna csatát váltakozó szerencsével. Iszonyú lelkiismeretfurdalást érzett azon lelkiállapotban, melyr l szent Pál azt mondja: „Magam sem értem, amit cselekszem, mert nem a jót cselekszem, melyet akarok, hanem ami rosszat gy lölök, azt mívelem.” (Rom. VII. 15.)

Mint minden b nös, igyekszik b nét mentegetni, enyhíteni, palástolni.⁶⁹ Vesztét érzi, s mindenbe, ami keze ügyébe esik, görcsösen kapaszkodik. Kínjában öntudatlanul is másokat sért és kínoz. Mennyi fájdalmat és keser séget okozhatott csak a börtönt l is megtört férjének, valahányszor oly bántó szavakkal illeti azon n t, kir l a költ maga mint valami szentr l, csak a legnagyobb tisztelet és fiúi hódolattal tudott mindenkor szólani.

„Bocsáss meg, hogy holmijaidat nem küldöm, de mivel huszonhét peng krajczárral jöttem haza, így nem vagyok képes a fuvarbért kifizetni. Anyád pedig elment a nélkül, hogy egy pár forintot adott volna; tégy valamit, hogy örökké ne kellessen nékem gond és keserűség között gyötr dnöm. Vagy talán Anyád már végkép el akar szekirozni, ezt igen könnyen elérheti, mert én nem szeretem magamat *hijába* szekiroztatni, úgy beszélj velem és agy valami biztos helyzetet, bármily ígételetet csak, hogy én minden érintkezéstül ment legyek Anyád iránába, velem én soha egy faluba nem fogok lakni, ez eltökélett szándékom és így én sztrgovai lakos soha nem leszek.” (Május 5.) Június 4-én pedig: „Jaj Édes Anyádnak én már nem tudok mit tsinálni, egy krajczárom sintsen és februárius óta nem adott és ez évbe alig kaptam annyit, hogy a hust, sótt és cselédett ki birnám elégíteni, én soha t le nem kérek semmit. Gyermekestül rongyosok vagyunk, már majd meg szülök, ez borzasztó egy élet, meddig tart ez még így.” Ugyanez a panasz tér vissza jún. 21-ér l kelt levelében: „Édesapám hi magához, akarom tudni ad-e Anyád annyit, hogy én megélhessek Csesztvén vagy nem, ha nem ad, akkor elmegyek hozzá, irjál neki röktön, én egészen el vagyok keseredve, ha én irok neki, borzasztókat találnék írni mindazokért, mit én t le meg nem érdemlettem.”

Pedig mid n Erzsí e levelet írta, már hétszáz forintot kapott t le, mint az egy el bbi, június 4-ér l kelt levélb l kiviláglik: „Édesanyád most adott hatszáz forintot, de ennek egy garasig helye van”; másutt: „Multkor Anyád küldött száz forintot, de a cselédek számára semmit, irtál e, ily állapotba meg kell bolondulnom.” (Jún. 25.) Június 15-r l keltezett levélben Madách Károly értesíti Imrét, hogy Erzsinek 100 forintot küldött.

Madách hangját véljük Kepler szavaiban e folytonos panaszokra, követelésekre és túlzott ínségre válaszként felismerni:

Nem fáradok-e éjet és napot?

Tied lesz most is, mit reggel kapok
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.

(VIII. 133.)

Madách bizonyára éppoly gyengéden csillapította nejét elveszett leveleiben, anélkül, hogy túlzott követelései miatt rendre utasította volna. De épp az a jellemző, hogy nem az, akinek oka volna vádolni, lép fel vádlóként, hanem maga a b nös, ki tulajdonképpen a vádolástól tart, és fél. Ez elkeseredett panaszok, mint ebb l láthatjuk, nem eléggé jogosultak. A következ keser kijelentések pedig: „vagy talán Anyád már végkép el akar szekirozni...”, „Én nem szeretem magamat *hijába* szekiroztatni” s „ha én írnék neki, borzasztókat találnék írni *mindazokért*, mit én t le *meg nem érdemlettem*”, mindezek azon alapos feltevésre jogosítanak, hogy a baj és szekiroztatás bibéje másutt keresend, hogy Madáchnak a jó hírnévre szigorúan ügyel anyja alighanem valamit észrevett vagy hallott Erzsikér l, amit egy egyedül álló férjes n viseletével tökéletesen nem tudott összeegyeztetni, s ezt valószínű leg arisztokratikus felfogásával, mely még a gyanú látszatán is meg tudott ütközni, tudtára is adta.

Bár Madách anyja, fia levelére, t pénzzel segélyzi, azért a panaszok mégsem sz nnek. Jól mondja a Szentírás: Semper enim praesumit saeva perturbata consciencia. (Sap. XVII. 10.) A felháborodott, gyötrött lelkiismeret retteg, nem talál nyugtot, borzad a jövő t l, s fájdalmát csökkenteni véli, ha másokat vádolhat. Ily megzavart kedélyállapotban egy másik levelében már öccse ellen is fordul:⁷⁰ „Irjál, hogyan segítek magamon; én nem vagyok képes így létezni. Károlynak megmondtad-e, hogy a Csillagot külgye haza (Madách hátsalova); én nem akarok addig küldeni érte, míg te nem irsz neki és megrendeled, hogy külgye, mert én tudom, hogy örülne a küldött embert visszautasíthatni nékem boszuságomra, illyenekben nagy vitéz, de másképp gyalázatos gyáva.” (Jún. 4.)

A panaszoknak és vádaskodásoknak se hossza, se vége; nincs benne megállapodás, mert a lidércnyomásként ránehezed lelkiismeretfurdalás hajtja, zi.

Már arra gondol, mit ha mindjárt megtett volna, talán kikerüli gyászos végzetét, hogy visszatér atyjához, miután Madách anyjához Alsósztrgovára semmi áron menni nem akart. Május 25-ér l keltezett levelében

említi el ször e szándékát, s egy hónap múlva, jún. 25-i levelében újból. „Kérlek tudósíts, mert Atyám magához hí, neki felelnem kell. Mitév leszek, megyek-é vagy nem, ez majd attól fog függni, hogy jövend be mily helyzetem lesz, mert már ezt az örökös könyörgést, várakozást, tétlenséget meguntam lelkemb l... Ara és Jolánka betegek himl sek, miután Doktort nem hozatok. Én sem orvosoltam magam, *tűrjenek k is, ugysis a jólétt boldogság a sírba lakozik, ha nem ismerve az élett keserüségét, ott lelik fel örök nyugalmokat.*” (Máj. 25.)

Mily megrázó, borzasztó szavak ezek, miket egy anyaszív magzatjairól mond! Mily rémesen világít be e nyilatkozat a lelkiismeretfurdalás által szétmarcangolt kebelbe! Oly nyomorultan érzi magát, mint Hugó Viktornak (a Századok Legendáiban) a lelkiismeretfurdalások által gyötört Kainja; hiába átkozódik s hiába keres vigaszt, bárhová is esik tekintete, nagyra nyílt s reá szegezett fényes szem iszonyú tekintetét l, a bosszuló lelkiismerett l nem menekülhet.

A b nh dés kelyhe színig már betelt, a b nös öntudat fojtogatja, s az elnyomott lelkiismeret egy éles jajban kiárad; szorongása már kiállhatatlan, aggályai növekednek, s a tébolyhoz közel áll. Már annyira kimerült s fáradt el végképp a küzdelemben, hogy er tlenül összeroskad, és a sír után vágyódik. Talán megérezte a költ szellemének suhogását, melyr l a költ akkoriban azt énekelte:

Érzed-e, n m, lelkem suhogását,
Mint rejtélyes zokogás-szelet?
Érzed-e ha homlokon csókollak
És utánad a két gyermeket?

(I. kötet 197. lap.)

– kikkel Erzszi, mivel az életet oly sivárnak, üresnek, haszontalannak találja, legjobban megsemmisülni szeretne? Csakhogy e b nös szenvedélynek és kívánságnak útjában áll az ellene tiltakozó ész és lelkiismeret. Oly tehetetlennek, elveszettnek érzi magát, hogy szerinte rajta csak a halál segíthetni. Nem csoda, ha ily rémhírekre, többször ismételt sürgetésére és kérelmére, kieszközli el bb feltételeesen Pesthez s politikai felügyelethez kötött, majd teljes szabadon bocsáttatását.⁷¹

Hazatérése és családi tragédiája

Kéjteljesen szövi már boldog álmait, melyeket csendes, visszavonult falusi magányában meg akar valósítani. A lealázott nemzet fájdalját szívébe fojtva, a közpálya nem nyújthatott beteg lelkének foglalkozást, ambíciójának tevékenységi tért. Sokkal jobban szerette hazáját, s sokkal többet szenvedett érte, gy lölte a zsarnoki kormányt, semhogy mint árulója és denunciánsa, Hoitsy Miksa, hivatalt vállalt volna, s a Bach-korszak csatlós hivatalnokai közé léphetett, mi több, még arra csak gondolhatott volna is. És így teljesen családjának, idillikus otthonának akart élni. Végre 1853. aug. 20-án hazaérkezik, hogy valahára boldog otthonát viszontláthassa, s azt – örökre elveszítse. A börtönben szerzett köszvénye⁷² testileg már megtörte, már csak az hiányzott, hogy lelkileg is megtörjön. Sápadt és beesett orcáiról az élet piros rózsái elt ntek, és valami kifejezhetetlen néma mélabú tükrözött le arcáról. Bekövetkezett a megpróbáltatás napja, melyt l még szerelmi boldogsága közepette is oly iszonyúan rettegett.

S hogyha képed elhagyná e szívet,
Borzadok, mi ür maradna ott.
Isten s emberek l elhagyottan,
Mint egyházból elpusztult romok.

(Vadrózsák VII.)

Hogy mi várta t otthon, s mily jelenet törhette meg szívét, arra csak igen gyér és sovány adataink vannak.

Kéjteljes örömmel s a boldog jöv képét l mámorosan ujjong a várva várt viszontlátásnak, noha e rózsák képek közé árnyszer en egy baljóslatú sejtelem is vegyül:

Bírom esküdet, mond, zordonan,
Ez hoz életet, hoz meleget,
Oh ha tudnád, hogy magas várásban
Jerta téged rég elfeledett.

Kínos aggodalmakkal, tépelődő sejtelmekkel siet haza:

S most, mid' n szabad vagyok mehetni,
A ki úgy epedtem értetek,
Minden léptemnél er' m enyészni
Érzem s a jövő t' l rettegek.
Keblem elszorul, szorongva kérdem:
Mit lelek, nem ért-e semmi baj?
S hogyha a kis házküszöbhez értem,
Mosolyod fogad-e vagy sóhaj?

(I. kötet 201. lap)

Bizonyos, hogy a mosoly közé egy nagyon mély, de a költő által aligha észrevett sóhaj is lopózott.

Fogsága után még körülbelül nyolc-kilenc hónapig lakott Alsósztrégován, hová Csesztvér I még 1853-ban testvérével, Károllyal birtokot cserélve családostól költözött: de még mindig politikai felügyelet alatt állott. Az egyedüli erre vonatkozó adat az alsósztrégovai r. k. plébánia vegyesházassági anyakönyvében következő leg található: Emericus M. r. c. Elisabeth Fráter Helv. Confess. Aladár 1848. Jolán 1851. Borbála 1853. Édesanyja, ki fogsága alatt és míg Imre Csesztvén lakott, kit' n' gazdasz fiával, Károllyal vezette a gazdaságot, esetleges kellemtelenségek kikerülése céljából menye el I a régi kastélyba vonult.

Az életrajzíró itt egy időre elveszti a fonalat, s inkább hozzávetésekből, sejtelmekből következtet a még befátyolozott, kényes természet történetekre. Hamis, mint sok más, amit egy kecskeméti cikkíró tudni vél, mid' n azt írja: „Neje rútul megcsalta, s elszökött szeret jével, azzal az emberrel, akiért fogságot szenvedett.” (Kecskeméti Lapok 1888. 10. szám és Katholikus Szemle 1897. szeptemberi szám.)

Erzsike hiú, mi több, kacér asszony volt, szerette, ha bálók és multságok alkalmával Losoncon, Balassagyarmaton stb. neki bókoltak s neki hízelegtek. Nem volt ugyan annyira vakító szépség, de szabályos vonásai, beszélő szemei, szellemes és kellemes, könnyed társalgása felette kedvessé tették. A többi n' k, talán féltékenységből vagy sértett hiúságból ezért megszólták: különben Madách anyja sem nézte jó szemmel élénk temperamentumát s mulatozási kedvét, és ezt menyének bizonyosan tudtára is adta. Valószínű, hogy a költő egy ideig gyanútlanul élt nejjével, s el'bb a keringő hírekre mit sem adott: csak kés'bb, mid' n már édesanyja és Szontagh is e hírekre figyelmeztették, tett nejjének szemrehányást. De úgy látszik, e szemrehányásoknak kevés fogantja volt, s az asszony mihamar visszatért el'bbi költsége és mulatni vágyó életmódjához. Imre ezt eleinte hallgatagon t' rte, majd mindjobban elidegenedett t' le. Ez idő t' l fogva vége volt a családi békének. Hozzájárult még az, hogy a két n' : Madách anyja és Erzsike közt, f' leg hogy 1853-tól fogva együtt laktak, kisebb-nagyobb összekoccanások is történtek, melyekre nem annyira Madách anyja, mint Erzsike, ki bizony még maliciózus is tudott lenni, szolgáltatott alkalmat. Így pl. vasárnapokon és ünnepeken a vallási dolgokban közömbös s másként is helvét hitvallású Erzsike egynéhányszor csak azért rendezett nagymosást, hogy Madách anyját, ki felette vallásos volt, s még a szomszéd evangélikus templom orgonájának hallatára is imádságos könyvvel a kezében az udvaron szokott volt ülni, a vasárnap profanizálása által felháborítsa. A háztartás körüli teendőkben sem hasonlított az örökké forgoló anyósához, s a kényelmet el'bbre helyezte. Madách anyja tartózkodó, de amellet' igen barátságos, kedves volt, s az el'kelő, finom modorra sokat adott, amihez környezete is alkalmazkodott. S minthogy az ő szelleme véste rá bélyegét a családra s a kastély egész beléletére, annál inkább visszatetszhetett neki, hogy menye arisztokratikus szellemével ellentétes életmódjával s viseletével ez alól magát kivonni akarta. De mindezek sokkal kisebb indokok voltak, semhogy az elválásra befolyhattak, vagy Madách anyjának nemes jellemét irányában megváltoztathatták vagy igazságtalanná teheték volna. Teljesen alaptalan Morvay Gy' z e föltevése: „Ha anyósa bosszantásai s büszkeségét mélyen megalázó feddései, sógorának bántó hidegsége elhidegítették” stb.

A családi katasztrófa egészen másunnal eredt. Valamely véletlen folytán, vagy talán gyanakvason alapuló vallatásaira egy napon a ránézve lehet legnagyobb csapásról s a legrettegettebb illúzióról volt kénytelen meggy' z' d'ni, és nejt' „magától elküldeni.” Okul a többi közt az szolgált, hogy Erzsike Imre tiltakozása dacára s talán dacból is egyedül ment el egy losonci táncestélyre. Imre, ki már el' z' leg a békességben való elválást ajánlotta volna neki, most egypár napra rá, minden bizonnal csak alapos okoknál fogva, házából kitiltotta. Erzsike ugyan eleinte makacsul s elbizakodottan viselte magát, de kés'bb hiába rimánkodott, Imre hajthatlan maradt. Csak mid' n a kastély udvarán álló kocsira ült már, s fuldokolva bocsánatért esedett, indult meg Imre, s már-már elérzékenyült, de a fullánk, mely szívét megsebzé, sokkal fájóbban kínozá, semhogy egyszer kimondott férfiszávat visszavonhatta volna. Minden lelkierejét összeszedve, csupán e szót kiálthatta a kocsisnak: Hajts! S ezzel a kocsit Erzsikével kirobogott a kastély udvarából, hogy oda többé soha vissza ne térjen. A kétségbeesett n' ezután még talán csak egyetlen egyszer kereste fel, hogy kiengesztelje, de sikertelenül, mert nemsokára rá Pesten,⁷³ formailag is az összehívott rokonok jelenlétében, magánszerzős

alapján békésen örökre elváltak akként, hogy Imre írásbelileg évenként 800 forintnyi apanázzsal segélyzi. Azontúl személyesen már többé nem találkoztak.⁷⁴ Erzsit I mindössze négy levél van 1864. évben,⁷⁵ melyekben váltóknak aláírását sürgeti. Egyedül Jolánt vihette magával szül földjére, Cséhtelekre.⁷⁶ Később, 1854-ben Tótiába (Bihar megye) ment, ahonnan végül 1860-ban Jolán, valószínűleg legatyja követelésére, Alsósztrégovára jött vissza.⁷⁷ Mindaz, amit erre vonatkozólag tudhatunk, ama legutolsó és mélyen megható levelében foglaltatik, melyet bánatos szívvel, elkeseredettségében és kétségbeesésében az általa oly igazságtalanul vádolt nő, Madách anyjához, magát a porig lealázva intézett, s amely megrendítő tragédiához, valamennyi levél megoldásához az egyedüli lélektani kulcsot képezi. Itt e páratlanul érdekes levél: „Egyedül Anyai lelke elejébe! Bocsánatot kérve vagyok bátor Imre könyei és lelke fájalmaitól ezért nyerve ezen egy pár sorokat anyai szíve elejébe bocsájtani, itt a pertz, hol Imrét I és kedves Gyermekaimt I el kell válnom, az igaz hogy sokrészt *magam vagyok az oka*, mert nem keletett volna engedni, némi fájdalomtól magamat annyira elragadni, de elhagyatva is ellenem anyian ármánkodtak és én bennem a dartz ezért nyerve, eljött azon idő a sok félreértések után, de Istenemre mondom, soha szívem meg nem hlt íranta forrón érzeni, azt csak most érzem, mid n itt a keserű elválás pertzei.

Hosszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy már elkésve Imrét kiengesztelni, egyedül még azon szerencse volt rám nézve bemenni Pestre és ha meglehet, a közöttünk történt irást (a válásról) stempli nélkül hazahozni, de kés volt a fáradozás, oda volt az utolsó remény részemrl, a késelem oka pedig tessék meghinni csak azon okból eret, hogy túlbecsültem magam és az is visszatartott, szerettem volna Imre nyújtotta volna vezet jőbját felém, az igaz Ecseden szépen viselé magát irányomban, de jöttek dolgok fel, mik engem vérig sértetek, azután lelkem ismét felvete ártalmát dartzosságát és várt egy más kedvez pillanatot, de az indulat sokszor eltévesztette a pertzeket, sokszor a bártortalanság is okozta, hogy Imrének nem mertem szólni, míg végre eljött az utolsó pertz, érzem, hogy az élet fogy bennem, ha meg kel Emitt I és gyermekaimt I válni. Emitt térdeimen kértem bocsásson meg, látva, hogy is fájó szívvel válik meg t lem. sirt, megszeretett volna, de nem tudom mi az, mi visszatartja, bocsánatát nem merve ki mondani. Még ez volt hátra anyai szívemnek, Emi kegyes anyjánál tanácsot kérni, az igaz, hogy már az utolsó pertzben teszem, de meg lehet gy z dve, hogy lelkem mélyébe I ered és egyedül anyai szívem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre; legyen Biró felettünk, hogy van-e még remény Eminek megelégedést, megnyugvást szerezhetnem és nem-e lesz szégyen kedves fiának, ha nekem megbocsájt. Hosszant beszélünk egymással s meg vagyok gy z dve, hogy Emi átlátja, hogy az indulatt messze ragadott mindkett nket és csak ezért válni kell egymástul, fájdalommal és bánattal szívem érzi, hogy még ha Emi megbocsájtott volna, a jöv boldog lett volna közöttünk és így, hogy lelkem megtegye mindazt, mit fájdalommal sugal felkérem lelke sugalatából ered tanácsát e végs perczembe, szóljon Emivel és mit határoz, én megnyugszom benne, ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására. Higgye meg, hogy büszkeségb l is nem kértem eddig, semmi más vissza nem tartot, de e végs pertzekbe elhagyott és a szeretet uralkodott felettem. Borzadva az elválástól, bánatos szívvel elvárva Emi által üzent vagy sorokba helyezett válaszát és ha nincs bocsánat számomra, úgy szegén Jolánkára kérem anyai áldását, hogy mindnyájunkkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot kér bánatos lelkem Erzsi.” (1853 végén.⁷⁸)

Ily megrendítő levelet keveset mutathat fel a levéltudomány. Egy mélyen bukott, de még mindig reményked léleknek egy szigorú s általa csaknem gy lölt n , de egyúttal igazságos és gyengéd anya ítélt széke el tti leplezetlen, töredelmes gyónása ez. Írója távolról sem sejtette, hogy ez az „Egyedül Anyai lelke elejébe” való levele egykor nyilvánosság elé kerülve bukásának kiengesztelésére szolgál. E szívvel fakadó szinte bánat, e porig lealázkodó önvádolás és Imréhez való részvételtjes ragaszkodása oly közvetlen meleg hangon szól elnéz szívünkhöz, hogy ez ideges n nek tragikus és végzetes bukását inkább csak nagyfokú tévedésnek, mint szándékos rosszakaratú gonosz hajlamnak tekinthetjük. Nagyon is b nh dött s lakolt e ballépéséért. Elég tekintélyes összeg évpénze dacára adósságokat csinált, melyeket halála után fia, Aladár kiegyenlített. Csak annyit mondhatok, hogy egy időre elt nt, elvesztette lelke egyensúlyát, s rokonai, ismer sei között Balassagyarmaton, Budapesten, Ormódon⁷⁹ faluról falura ide-oda bolyongva vonszolta ballépésének átkát, míg 1875. nov. 17-én a nagyváradi kórházban a halál hístériájának eskőr által véget nem vetett, s résztvev rokonai kíséret nélkül örök nyugalomra helyeztetett.

Innen magyarázható, hogy nagy erkölcsi botlásának dacára, szívünk kész neki megbocsátani, s a szerencsétlen asszonnyal kiengesztel dni. A töredelmes s lakoló b nösnek megbocsátunk, ha tettét el is kell ítélnünk, s t szánjuk is tet. Valóban ilyen szánalomra méltó teremtés Erzsike is. Ilyennek tekinti Palágyi Menyhért is, ki legel ször közölte az idézett leveleket, s finom tapintattal rámutatott bukásának rugóra.

Ki tagadhatná, hogy e n bukásában a modern élvhajhászó társadalom is b nrészes, mint amely a gyöngé, magára hagyatott n t különben nagyon is szabad elveivel ellentétben, szigorúbban ítéli el, ha elesik, s noha intézményei és szórakozási eszközei által felingerli idegzetét, a veszélynek kiteszi és ostromolja, és így bukását el segíti, az általa elbukottat mégis eltaszítja magától. Végül mentségére szolgál, és ez a legkomolyabb indok is: beteges fiziológiai alkata, idegbaja, mely az utolsó gyermek, Ara születése után, épp e válságos, forrongó időszakban, mid n minden oldalról annyi csapás érte, tet pontjára hágott, s ez izgatott események befolyása alatt

annyira értett rajta, hogy még a mai napig is a Lipótmezőn él magzatára átöröklött. Egyedül ez képes tetteinek beszámíthatóságát csökkenteni, és minden értelem emberbaráti keblet az eltévedt irányt elnézésre szájalomra hangolni. Ily értelemben írja Palágyi Menyhért a még menyasszony Erzsikéről a következő sorokat: „Erzsike ugyanis a tragikai természetünk közé tartozott, azok közé, kiknek az elkerülhetetlen gyászos vég már születésükkel szívükbe van vésve. Most még a konvencionális karjára támaszkodva teszi meg az utat az oltár elé, most még a fiatalság bája borít fátyolt a szívnek mélyén lappangó tragikai vonásra, most még igéz szeszély alakját ölti az a borzasztó idegbaj, melyet később az anya leányainak egyikére átörökölt. De a balsejtelmesség árnya már most is ott lebeg a menyasszonyi boldogságtól sugárzó alakon. Valami váratlan változása a külső körülményeknek: és tán rögtön beteljesednek benne fátuma. És látnók, hogy saját szenvedélye t úgy sodorja, mint pelyhet a forgószél.”

Tisztán ez idegbajban rejtett tragikumának csírája.

A többi mellékkörülményekre, hogy Erzsike férjét oly forrón viszont nem szerette, hogy teljesen egymáshoz nem illettek, hogy a környezete bukásának útját egyengette: mindezekre azt mondhatjuk és joggal, hogy ez a jellem, szilárd akarat és fegyelmezett érzelem és gondolatvilág e kísértésnek ellenállhat.

Mind e csábokat egy kötelességtudó anya, bár küzdelmek árán is, képes lesz legyőzni; gyöngíthetik ugyan az akaratot, de meg nem törhetik: pillanatnyira elhomályosíthatják az értelem és lelkiismeret szózatát, de el nem fojthatják, és az erkölcsi beszámíthatóságot, mint egy epilepsziával végződő idegbaj, nem is csökkentik. Mindazonáltal oly nagyot vétett, hogy még a költő szelíd lelke se tudott neki teljesen megbocsátani. Csak azon fiziológiai és lélektani rugókat iparkodtunk megkeresni, melyek a problematikusnak látszó ballépést megfejteni képesek. Látunk egy boldog, gyermekekkel megáldott fiatal házaspárt; közöttük semmiféle viszály, civódás vagy egyenetlenkedés, és mégis egynéhány év után a szent frigy váratlanul felbomlik. Szinte felfoghatatlan, hogy miként rohanhat az egyik fél saját vesztébe, mely semmiféle haszonnal vagy elnyel nem kecsegtethette, ha nem tudnók, hogy a külső események alatt egy másik rugó, a vér, e különös nedv, e igénytelennek látszó idegbaj is lappang még. Ahelyett, hogy megelégedett lett volna, boldogtalannak, vigasztalannak érzi magát, folyton panaszkodik, és végül a halál után kívánczik. Hisz egy végzetes démoni hatalom, az idegbaj akaratlanul, beszámíthatatlanul hurcolja, vonszolja magával. Olyan mint a kleptománikus, ki ugyan lop, de azért mégsem közönséges tolvaj.

Csak ebből magyarázhatjuk meg, hogy ámbár látszólag akarattal, öntudatosan bukik, mégsem képes tetteit jóváhagyni, és t ellenkezőleg lelkiismeretfurdalásoktól gyötörve önmagát ítéli el. Mintha lelke két részre szakadt volna, és az egyik látszólag szándékosan, de valójában idegbajos öntudatlanságban vétkesnek, míg a másik, a jobbik idegességéből már felocsúdva, világosabb pillanataiban bensejét marcangolja és tetteit kárhóztatja. Ezért szánjuk, ha leveleit, f leg az utolsót, olvassuk. E levél olvasásakor nehezünkre esik a felzokogó szívnek meg nem bocsátani, mid nem e büszke, önfejű, a legalázatosabb és szörnyő lelki fájdalomtól áthatott szavakkal kérve, könyörögve, csaknem térden csúszva látjuk ahhoz fordulni, kihez bizalma soha nem volt, kit soha nem szenvedhetett, és mindig csak vádolni tudott. Elkábulva, megsemmisülve annak lábaihoz veti magát, akitől jót soha nem várt: hadd legyen az bírója, hadd döntsön sorsa, élete fölött.

Kiérezzük leveléből, hogy jól esik lelkének bűnhődni, hogy kísérhatja és egyszer önmagát is vádolhatja.

„Ha valaki igazságtalanságot követett el – mondja Platón *Gorgiasz*-ban az emberi természet e sajátosság vonásáról –, jelentkezzék ott, hol megfelel bünyítést kaphat, és siessen a bíróhoz mint valami orvoshoz. Ott pedig vádolja magát elször, és ne titkolja el vétkét: vallja meg azt nyíltan, hogy megbűnhődjék, és visszanyerje lelki egészségét.” Így érezte ösztönszerűleg Erzsike is, mint minden meghasonlott lélek, a közlés és vallomás szükségét.

Valóban úgy vagyunk benne vel, mint azt Üdvözítőt a bukott és bűnös, de bűnei felett könnyező és bánkódó Magdolnával.

A tett bűnössége változhatatlanul megtörténtén áll ugyan szemünk előtt, és mégis az indító okokra és megbánásra való tekintettel egészen másként ítéljük meg. Már nem valami gonosz szörnyeteg, mely könnyelműen élvhajászatból, szeszélyből képes a leggyöngédebb családi köteleket lábbal tiporni, és ezért megvetésre méltó, hanem egy idegbeteges, gyöngye teremtés, mely a mostoha körülmények összefolyása alatt környezetének áldozatává lesz.

Különben ki fürkészheti ki a szív mélyeit és titkait? Egyedül a szívekbe és vesékbe látó Úr! Az emberi tudomány s f leg a lélektan csak tapogatózik, és gyarlónak bizonyul. Mindenesetre kényes és nehéz feladat ily tragikus, idegbajos természeteknél a bonyodalmas lélektani folyamatokat megállapítani: meghatározni, mennyi bennük a szabad akarat, mennyi az idegbaj és beszámíthatatlanság, mennyi a szenvedély és bűn?

Igaz ugyan hogy a költő nem akarta többé viszontlátni életében, és nem is tudott neki megbocsátani többé.⁸⁰

Ne feledjük azonban, hogy a reális életben az ilyen tragikus katasztrófák következményei sokkal fájóbban és durvábban érintik az érdekelteket, f leg az olyan gyöngéd lelkeket, min Madách is volt. Az élet prózája ilyenekben nem ismer megalkuvást. A csapás, mely az illetőt közvetlenül sújtja, fájdalomtól elbódulttan enyhít körülményekről sem tudni, sem hallani nem akar, és legfeljebb a súlyosbító részleteket látja. A fájdalomában

elkábult szív csupán saját kínját és veszteségét érzi; a rajta ejtett seb sokkal mélyebb és fájóbb, semhogy sorsával kibékülhessen.

De mid n a történelmi kritika felállítja a mérleget, s egyik serpeny jébe a n gyöngye természetét, végzetes idegbaját s a vesztere összejátszó körülményeket, másikába pedig az elkövetett botlást és annak következményeit teszi: konstatálnia kell, hogy noha a mérleg a b nősség oldalára billen, azért a másikon a ment és enyhít okok is nyomnak valamit...

Egész terjedelmében kell aláírnunk Madách nézetét: „Mid n a természet az embert társas fejl désre szánta, a n t helyezte a család központjává, s reá bizta a házioltár rzését... Egy hűtelen elpártolás n i kötelességeit l mennyivel nagyobb rombolást hoz az egész családi létre, mint a férfiú félrelépése!” (*Összes m vei*. III. kötet. *A n r l...* 359. lap.)

De ha Erzsí esetleg nem a költ nejevé lesz, talán egy családi drámával, melyekkel százával találkozunk a napi krónikában, kevesebb lett volna, s nevét már rég a feledés homálya borítaná; de viszont talán a magyar irodalom is, eme, az irodalomra nézve csaknem „szerencsés b n” nélkül, mint az Egyház a megváltásra való tekintettel az els emberpár bukását nevezi, egy páratlanul álló remekm vel szegényebb lett volna.

A pszichiátria egyik talányos alakja el tt állunk, kit ha bármennyire is boncolunk cselekvésében és jellemében, lélektanilag eléggé nem magyarázhatjuk. Különben e kínos behatású családi ügy bizonyára még csak annyiban és oly keretben tartozik az irodalomtörténet és kritika körébe, amennyiben a költ sorsával egybeforrva Madách belvilágának és m veinek megítélésére felvilágosítást nyújt. Minden egyéb, akár ezt feszeget vagy botrányhajhászó sor szentségtör kézre vallana, mely nemcsak a családtagok ellen irányuló kíméletlen és tapintatlan merénylet, hanem egyúttal a nagy költ babérkoszorújának széttépése is volna. „Ne feledjük – írja Palágyi Menyhért –, hogy Madách életének legboldogabb korszakát Erzsikének köszönhette, és hogy az »Ember tragédiája« nem jöhetett volna létre e n nélkül.” Szívesen fogok kezét Palágyival, mid n azon fáradozik, hogy e n r l a meg nem érdemlett átkot levegye, s a sokak által tévesen csaknem szörnyetegnek tartott n jellemét kell és méltányos világitásba helyezze. Nincs szebb feladat, mint egy végképp elveszettnek hitt lelket megmenteni, s egy túl szigorúan elítélt lényt bukására bekövetkezett bánata és b nh désére való tekintettel fölemelni. Szinte hallani vélem a bukott s megb nh dött Erzsikének hangját, mid n a londoni Éva mint utolsó a sírba ugrók közt, s ki tudja, nem-e a költ nemes lelkének bocsánatával mondja:

Mit állsz, tátongó mélység lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával általlépek azt.

S Ádám, ki tudja, hogy „b ne a koré”, kibékülten, megbocsátva, a múltnak ugyan némi keser utóízével úgy felel, amint talán sokszor a történetek után a költ is, a kastély ablakából az alsósztrégovai völgybe letekintve s Erzsikéjére gondolva mélán felsóhajtott:

Ah! Éva! Éva!

Az alsósztrégovai magányban

Madách ezentúl szerz dés alapján nejét l elváltan élte végeig anyja oldalán, Alsósztrégován lakott. Mint egyik költ se, Rimay János, az alsósztrégovai völgy kies magányában tölté el utolsó napjait. (Lásd Századok 1887. 647. lap.) A politikai küzd térr l mit sem akart tudni, annál kevésbé, mert fogsága után is még mindig gyanús szemmel kísérték minden mozdulatát. Csesztvér l, hol életének legboldogabb napjait töltötte, s hol minden, még a legigénytelenebb tárgy is, boldogtalanságát juttathatta volna eszébe, visszakívánkozott szül földjére. Miután „a lékek és a lanthur megszakadt” (II. kötet 20. lap), egyetlen egy hely sem lehetett csönd, békesség és magány után vágyódó lelkének alkalmasabb, mint a világ nagy zajától távol es , barátságos kis völgy, Alsósztrégova. Itt, e Tuskulanumban vélt felgyógyulni, a gyermekkori szép álmok birodalmában, a sötétzöld bükkfák h sében, édes jó anyjának közelében.⁸¹ A megsebzett férfi öntudat gyermekkori álmodozásainak visszaidézésében keresett és talált is némi üdülést, csak azt ne kérdjétek, mennyi id alatt és mily szenvedések árán!

Itt akarta magát részvétlen idegenekt l látatlanul kisírni. Az embereket megutálva itt akart önmagába temetkezni, talán szenvedésében még meghalni is. Sokszor és sokat gondolkozhatott e magányban amaz életigazság fölött, melyet kés bben már higgadt megfontolással, a n problémájának tanulmányozásakor e

jellemző sorokba foglalt: „Egy hűtlen elpártolás n i kötelességeit l mennyivel nagyobb rombolást hoz az egész családi létre, mint a férfiú félrelépést!” (*Összes m veí.* III. kötet. *A n r l...* 359. lap.) Ha az embert nagy csapások érik, ösztönszerű leg a magány szükségét érzi, különösen oly hallgató, komoly és érzékeny emberek, min Madách is volt. Az ilyen jellem ellentétben érzi magát a folyton változó, zibongó nagyvilággal, mert ez a bánkódó léleknek apatikus nyugalomból részvétlenül fölírzza. Tulajdonképpen legjobban szeretett volna már a sírban nyugodni, s Heraklesének hasonló kínjától gyötörve fölkiáltani:

A test alá vágy és a gondolat föl.
Ne küzdjete, ne küzdjete! Megosztlak
Te csont: csörögj le vissza föld anyádra,
Te nedv, te a létmozgató anyag;
Máglyám füstjével szállj jöv hazába
Hol nincsen földi n csábingerével.

(*III. 81.*)

Megcsömörlött a világtól, emberek l, s egy ideig kerülte ket. A csapás annál nagyobb fog el ttünk fölt nni, mennél élénkebben képzeljük el a szerelemben és családi életben boldogságot keres költ nek szörny kiábrándulását. A nemzeti elnyomatásnak oly sivár korszakában ez egyedüli menhelyr l is le kellett mondania:

Jól tudom, bár oh nem érzem,
Kincs a n , ha h n szeret,
A ház-oltár veszte-lángja,
A mit keble rejteget:
Hogyha e szent láng kialszik
Összed l a templom is.

(*„Emma.” I. kötet 255. lap*)

Az oltára és temploma is összed lt, s épp abban a válságos id ben, mid n egy nagyobb, a nemzet oltára is szétromboltatott. A szerelem, melyet földi mennyországnak gondolt, tragikum má változott. Aki egykor szerelmének túlradásában az egész világot akarta átölelni, a remélt boldogság helyett most csak szívébe mélyed karmait érezte. Ámornak mosolygó arca torzalakká, rózsái tövisékké változtak. Egyedül sebz nyila maradt meg vérz szívében. Joggal mondhatta ez elkeseredésében:

Ma a lányt ideállá emelék,
Czellá tevék, azért silányult el,
Azért találja gyakran ördögnek
Az ideált váró megcsalt kebel.

(*„Ó és ujkor.” I. 59. lap*)

Másutt azonban csaknem ellentétes híron pendül:

S ha a tapasztalás kiábrándít is,
A megcsalt szív becsében nem veszít,
Szégyelje a lány s a világ, ha oly korcs,
Hogy be nem tölti szívünk vágyait.

(*„Egy rült naplójából.” I. 263. lap*)

A közelmúltnak, boldog szerelmének emléke a jelenben még csak jobban marcangolta. Az a kis családi kör, mely szívét egykor leírhatatlan boldogsággal tölté el, mint egy gonosz szellem, varázscsapásra ismét egyhangú és néma l n.

Mint egykor legénykorában, agglegényként újból, de mily más érzellemmel énekelgette:

Szobám poros, ágyam hideg, bús,
Örömmel csak vén házieb fogad.

(*„Legénygazdaság.” I. 123. lap*)

Akkor legalább még volt mit remélnie, most legfeljebb arra gondolt, mit veszíthetne még:

A férfit a bú aggá érleli.
Fejét a földre szegzi, mintha ott
Keresné, hogy majd álma teljesül.

(„Életünk korai.” I. 105. lap)

„Egy rüilt naplójából”, már címénél fogva is karakterisztikus versében így tárja föl földült kedélyállapotát:

Gyakran visszajáró lelkek gyötrennek,
Érzéseknek hívják az emberek;
Elfüstölni ket, oh jaj, nincs szerem,
Ábrándos rémlátó hát csak a nevem.

(I. 267. lap)

Éjjelei, nappalai folyton egy tárgy, elvesztett boldogságának oly mérhetlenül keserű érzetének behatása alatt állanak. Minden egyes tárgy és bútordarab az álomként fölt n múltnak édes emlékeit idézik vissza emlékezetébe, hogy a sivár jelen vigasztalan képeit l fölrázva, vesztét annál fájóbban érezze. Óriási kín egy oly kebelnek, mely mint Madáché, szerelemre alkotva, az édes otthon idilli örömei után áhítózza csak abban leli föl boldogságát! Ha vágya teljesül, talán nem lett volna híres, de annál boldogabb ember. A sors csak az el bbit nyújtotta neki kárpótlásul. Ez id ben átérezte és átélte, mit Castelar ír Byronról: „Az elhagyott szív, mint a pusztá, csak a kígyók tanyája. Senki sem gondol életeddel, senki sem érdekl dik sorsod iránt. A legszebb gondolatok súlyuknál fogva a lélek mélyébe esnek vissza, mert senki sincs, akivel azokat közölhetnéd, s a lelked égetik, szétszaggatják. Elhagyod házadat akkor, amikor akarod, anélkül, hogy valaki várna rád. Még a halált is közönnyel várod, hisz pusztá, elhagyott szív mindaz, amit nálad találhat. Nincs senki, akivel örömet és bánatodat megoszthatnád. A lélek, mely két részre oszolva, mérhetetlenül kitágul, az önzésben összezsugorodik, kiszárad, mint a fáról élettelenül lehullott gyümölcs. Ha egy férfiszív heves kitöréseit, egy sokat küzdött jellem érdességeit egy szeret n mosolyai meg nem szelídítik, bizonyos vad jelleget öltenek fel, mint a m velés nélkül hagyott mez k.

Vihar után nincs nyugalom; az éjre nem derül hajnal; a kételyt nem váltja föl a hit, és a fájdalom nem talál vigasztalásra. Csillagtalán ég az élet szerelem nélkül.” Castelar E.: *Lord Byron élete*. Fordította Várnay Géza, 56. lap, amihez Madáchnál még a lehet legboldogabb eszményi szerelemben való csalódás is hozzájárult. „Balassi Bálint”-nak hasonló sorsára írt versének egyik szakasza saját zaklatott lelkéb l fakadhatott csak:

Igy élt sokáig, mint a pusztán
Elkiáltott fájdalom nyögése,
Mely lassankint semmiségbe foly szét,
Nem lelven sz t, a melyben fölélné.

(I. 131. lap)

Az elkeseredés és kétségbeesés tet pontjái jutott, s mint az öngyilkos szándékkal a sziklaszirtre lép Ádámja, a halál tátongó sötét örvényébe pillanthatott már, mid n az „Egy rüilt naplójá”-nak végén ily borzalmas szavakban tör ki:

Mit nekem az emberiség,
Nem vágom meg miatta ujjamat;
De hívjatok kiirtani, megyek
S kivégzem végül enmagamat.

(I. 267. lap)

Mennyit kínlódhatott, tépel dhetett, míg lelke egyensúlyát ismét helyreállította, és ismét képes volt olvasni, írni, az életnek némileg örülni, anélkül, hogy a múltból vissza-visszajáró rémek ne zaklassák! Házasságának hét boldog esztendejére következett a sokkal több sovány esztend . Elzárkózott emberekt l, világtól, s élve eltemetve, hogy lelke meg ne zsibbadjon, olvasmányokba, tanulmányokba mélyedt. Mint sok más hasonlóan csalódott nagy szellem, könyveiben, tanulmányaiban és önképzésben keresett szórakozást, feledést, s ha lehet, gyógyulást. Az irodalom volt az egyetlen kincs, melyet nemzetünk a hosszú harc alatt el nem veszíthetett, s mely nemcsak a nemzeti, hanem sokaknál az egyéni bánatnak is enyhít je l n. Az 1853 évt l 1857-ig, férfikora javában, harmincéves korában, épp akkor, mid n a férfi tett- és becsvágya leghatalmasabban m ködik, lelkileg mélyen megtörve, nem ad életjelt magáról, s idejét olvasással, írással, elmélkedéssel tölti el. „Az emberszív a malomk höz hasonlít. Ha búzáat öntesz rá, lisztté röli, ha semmit sem öntesz alája, akkor önmagát szét rli.”

(Smiles: *A jellem*. 88. lap.) Fölkereste a nagy szellemek társaságát, a lángelmék óriási birodalmát, s könyveiket végrendeletükként olvasva, velük egybeforr. Egyetemi tanulmányai a szó igazi értelmében csak most váltak igazán egyetemessékké.

Körükbén már azért is jól érezte magát, mert legtöbbje, mint , sokat szenvedett, s nemcsak rokonlelk , hanem rokonsorsúnak is bizonyult. „Ha sem a szabadság – írja Villemain –, sem a haza, sem a szellemi törekvések szenvedélyes szeretete már nem lelkesít; ha a köznapi szellemek a szerencsétlenségben fuldokolva elmerülnek vagy durva materializmusba sülyednek: akkor azok, kik e közös mocsárból kiverg dhetnek, egy másik szellemi világba menekülnek.” Madách is a társadalmi élet és politikai közpálya helyett a szellemi világ mérhetlen birodalmába mélyedt. Az él k zajos és sokban idegen hangja, kíváncsi vagy esetleg szánakozó tekintete fölzavarta volna gondolatvilágából, vagy esetleg ama körbe igyekezett volna t visszacsalni, melyt l lelki élményében éppen menekülni akart. Inkább a nagy gondolkodókkal és írókkal barátkozott meg; ezek legalább el nem ámíthatják, s szívüket-lelküket szintén kítárva t is vigasztalták.

Ekkor rakta le alapját oly óriási keret s az emberi élet minden nagy problémáját érint világkölteményéhez. A börtön nyirkos talaján csodavessz ként kihajtott eszme e magányában gyarapodni, érni kezdett. Azért is ragaszkodott oly szívósan remete életmódjához, mert reszketett újabb csalódásoktól, hisz megtört szíve azokat el nem bírta volna. Ehhez hozzájárul még folytonos betegeskedése s gyöngélgedése. De míg ezeket csak elbírná s legy zné, a lelki kínok újból és újból fölzavarják. Herakleszével kiálthatta:

Mért öklelsz most te, fájdalom, miért?
Herakleszt kínozd, ámde szellemét
Ne bánts.

(II. kötet 77. lap)

Castelar szerint az élet szerelem nélkül ugyan csillagatlan éj, de Madáchén egy csillag, bár szelíden, mégis ragyogott. És ez egyedüli jótékony fény csillag: édesanyja volt. „Van egy lény, aki megédesítheti fájdalmainkat, aki ellensúlyozhatja a balsors csapásait: az anya. Isten azért adta t nekünk, hogy tiszta csókjával egy-egy csöpp mézzel édesítse az élet keser ségét.” (Castelar: idézett m 11. lap.)

Madách is úgyszólván egyedül vele érintkezett, s egyedül neki tárta föl levert szívét. E szomorú napokban csak a természet örökké mosolygó tavasza és áldott jó anyjának szelíd lényé hintett pillanatnyi fényt borongó lelkének sötét éjszakájába. Az a jó anya, ki néma részvétellel vele együtt szenvedve megosztja fájdalmát s megédesíti kínjait. A régi kastélyból visszaköltözött szerencsétlen fiához, és szokott erélyével újból kezébe vette a háztartást. Édesanyja volt az egyedüli néma tanúja emberfölötti szenvedéseinek. Vele együtt érzett, s alkalmatlan kérdez sködés nélkül belelátott háborgó szívébe, és fölfogta, átértette kedvenc fiának óriási fájdalmát.

Csupán neki mutatta vérz sebét, ki abba páratlan anyai szeretettel gyógyírt csepegtetett, s haldokló lelkét bizalommal és reménnyel fölegyenesítette. élesztette elszikkadt életkedvét, a már-már lelohadó ambíciót és tettvágyat, hogy feledve, új életre kelve nagyot teremtsen és szépet alkosson. Egyedül az anyai kéz nyúlhatott oly fájó sebhez, melyet n i szív ütött lelkén, anélkül, hogy azt nagyobbra szaggassa.

Végül ott voltak még kised gyermekei, kik félig árván nem is sejtették az édesatyjuk arcán visszatükröz komorság okát, s körülötte csacsogva, játszadozva, a jöv be vetett hitét és bizalmát öntudatlanul is ápolták:

Játszatok hát velem, kedves gyermekeim,
Tán majd ez az édes, nyugtató zene,
Melyen a természet véletek beszél,
Szivetekén által elhat lelkembe, –

mondja a szenvedések és keser tapasztalatok bánatos hangján „Gyermekeimhez” cím (I. kötet 239. lap) költeményében, mely úgy hangjánál, mint eszmemeneténél fogva, s mivel az anyát benne nem is említi, bizonyára csak elválása utáni id kb l származhatik.

Néha-néha felüdült ugyan, de sorsával teljesen ki nem békülhetett; szíve csak tovább sajgott, s ha reményvesztett kétségbeesését olvasmányai, gyermekei s édesanyja gyöngéd szeretete ellensúlyozta és enyhítette is, a bú és bánat ott rágódott mélyen bensejében, s olykor egy-egy költeményében, mint pl. a következő ben, perzsel lávaként mégis csak kitor:

A halvány lámpa lassudan kihamvadt
S engem még ébren tarta lelki bánat.
Gondoltam szívem bús történetére,
A zord halálra s a lány szép szemére.

Oh, a kít a sors ily vadul lesujta,
Hogyan lehetne annak földi nyugta!

(„*Elveink*.” I. kötet 207. lap)

Tulajdonképpen pesszimizmusa, sötét világnézete, mint azt komorabban még Byronnál vagy Leopardinál sem találjuk, életének ez id szakából ered, s csaknem ugyanannyi id ig (hét esztendeig), mint boldog házasesete, fogva tartotta.

Hite megingott, bizalma megrendült, s minden reménye sírba szállt. Az imént szemei el tt lefolyt családi és nemzeti tragédia próbára tette mindazt, amit emberi szív és kebel Jóbként csak elviselhet. Az élett l boldogságot már nem mert remélni. Mindenfelé beborult, vigasztalan jöv felé tekintett, de édesanyja s gyermekei által a legszéls bbt l megmentve elbírta a legnagyobb lelki harcot. Kisírta és keseregte magát, mint egykor Jeremiás Jeruzsálem romba d lt falai alatt, s sejtelemszer en érezte egy új jeruzsálemi királyság közeledését. De el bb meg kellett tisztulnia, s megnyílt lelki szemei el tt Dante Pokla és Manfred Nirvánája. A *to be or not to be* élet-halál fölött dönt problémáján rágódva lelki küzdelmének és elmélkedéseinek végén a Gondviselés oly finom és épp azért oly megfoghatatlan titkára bukkant, mely t újból hitre, reményre és bizalomra tanította. Vért áldozatként végighurcolja beteg testét a sír széléig, várva a Mindenható könyörületét, s mint Jeremiás *egy nép* bánatát halhatatlan siralmaiban, megírja nem egy nép, hanem az *emberiség* páratlanul álló siralmi énekét.

Hol is kereshetett volna másutt megnyugvást?

Családi t zhelye hideg, oltára romba döntve, a szobák üresek, s minden körülötte csak a múlt álomszer boldogsága és a jelen sivár, remény nélküli állapotára emlékeztette. S ha otthonából reménysugárt keres szeme a bukott haza nagyobb határai közt ugyanazon fájdalokra bukkant, elkeseredett s elnémult. A mindenben csalódott Ádámmal mondhatta:

Szerelem és küzds nélkül mit ér
A lét? Hideg borzongat.

(„*Lucifer*.” XIII. 36.)

A tett és esemény nélküli id , melyben a nemzeti szellem fájdalomban csak sírni és nyögni tudott, még vigasztalanabb képet nyújtott a költ amúgy is megmarcangolt lelkének. Saját énjének fájdalma, sorsában és szerelmében való kínos csalódása lassankint összeforrta a nemzetével, és a komorság eltörülhetetlen bélyegét nyomta lelkébe. Innen származik az a m vészi bens ség, az egyénnek a közüggyel való oly szerencsés egybeolvadása Ádámban, kinek egyéni küzdelme minden egyes jelenetben szoros kapcsolatban és szerves összefüggésben áll a közjavak és koreszmék áramlatával.

Nihilizmussal határos pesszimizmusa tet pontját az 1857-i évben éri el, mid n „Szontagh Pál barátomhoz” cím versében elkeseredett lelkének minden epéjét fenekest l kiönti. Ugyanazon elkeseredett, léleköl , idegbántó, fájdalmas hang ez, mely Pet fi „ rültjéb l” kacagva, gúnyolódva és átkozva oly borzalmasan felénk hangzik. Csakhogy míg Pet finél az „ rült” egy pillanatnyi elkeseredés és rjög hangulat kifolyása, Madách e levele hosszú évek lelki kínjainak öntudatos visszhangja. A szangvinikus Pet fi mihamar más hangulatba csapott át, belevetette magát az oly mozgalmas pesti élet árájába, s megfélekedezett rültjér l, és írt szerelmi, avagy bordalokat; nem úgy azonban Madách, kinél a kétségbeesett fájdalom mélyebb forrásból fakadva, maradandóbbnak is bizonyult.

Kétségbeesésében nincs az a nagy, fenséges eszme, melyet le nem rántana. Bolondságnak mondja az életet, világot, a nagy embereket csalóknak és ámitóknak, mert

...a zászló csak vastag ámitás,
Néhány deáké a gúny s lelkesülés,
A többieknek célja, elve száz.

rjögésében még a romlatlan gyermeknek anyja iránti szeretetében is önzést, számítást lát, s ugyanoly tettetést és képmutatást a haldoklónak *gyónásában*, *Istennel* való kibékülésében.

Hosszantartó szótlanszenvedése után nem tud eléggé kitörni, s beteg lelkén könnyíteni.

Ha olykor töprengései közt meg is jelent talán az *öngyilkosság gondolata*, az csak pillanatnyilag suhant át lelkén.

Csalódáshoz, szenvedéshez szokott idegeinek már er sebb hatású képzetekre van szüksége, a félelmes és rémletes hangolja már csak húrjait. Nem csoda, ha e túlzott hangolásban egyesek elpattannak, s visszatetsz diszsonanciát idéznek el .

A nemzet legjobbjaival egyid ben is pesszimista lett.

Kedélybetegség volt, melyb l kés bb azonban kilábadt. Nem súlylyedt el benne, mint Leopardi, aki sem családapa nem volt, sem oly gyöngéd édesanyát nem tisztelhetett.

Hisz voltak boldog napjai is életében, és ezeknek der s visszfénye felcsillámlott olykor keble mélyéb l.

A külvilág csökken befolyásával szemben a *belvilág* oly mozgalmas élete kezd benne fölédni.

Az emberi lélek, ha a külvilággal betelt, és a szenvedés örömkelyhét utolsó cseppig kiürítette, a belvilág rejtélyes mélyeibe merül. Lucifernek oly metsz , vérfagyasztó gúnya, mely minden idealizmust és nemesebb törekvést kigúnyolva szeretet helyett gy löletet és önzést, remény helyett kétségbeesést és örökös csalódást hirdet, e válságos id szakból kölcsönzi alaphangját. E nirvánás lelkiállapot kategóriájába tartozik még a „Halál költészete” (I–V.), „Éjféli gondolatok”, „Pál öcsém sírjánál” s „Egy riült naplójából” cím versei. Csupa sötét, rémes gondolatok, epés keser séggel telt följajdulások vonulnak el újabb és folyton változó sorrendben az olvasó szemei el tt. Mint éjféli kísértetek, vel tlen csontjaikkal rémesen zörögve kelnek föl penészes sírjaikból, hogy a megsemmisülés utáni vágycát, a küzdelem sikertelenségét s a lét hiú haszontalanságát fokozzák, és verg d lelkét a Nirvánába kergessék. Leopardin kívül talán egyetlenegy költ sem festette oly megrázóan hatalmas vonásokkal és bántóan rikító színekkel a lét hiúságát és remény nélküli mulandóságát, az emberféregnek semmiségét s az egyedül szabadító halál utáni beteges vágycát, mint Madách e költeményeiben.

Oly gyöngö az ember szíve, hogy egyetlenegy nagy csapásra összeszorul, összeroskad, s csak lassan, évek hosszú sora múltán képes ismét föleszmélni. Összefacsarodik, elvérzik, s azután száraz, üres lesz, mint a kifacsart spongea, s ha új remény, égi biztatás újból beléje nem költözik, összezsugorodik, s a legborzasztóbb haldoklásnak indul.

Madách szíve is hét évig sajgott, és csak lassan, fokozatosan bontakozott ki e halálos szenvedésekb l, hogy aztán rövid id re ismét föleszméljen, sorsával, az emberiséggel és Istennel hamar még kibéküljön, s még hamarabb dobbanni megsz njön...

Négy éven át verg dött lelke ez élet-halálra szóló küzdelemben. Óh, de miért is nem tudott feledni, feledni a múltnak sötét rémeit, melyek észrevétlenül visszalopóztak már-már fölüdül lelkébe, hogy újból kínozzák, gyötörjék, s hogy a beheged sebet orozva ismét fölszaggassák! Mindazonáltal soha nem panaszkodott, és senkit fájdalomával nem háborgatott. Ahelyett azonban az elfojtott fájdalom annál elkeseredettebben nyilatkozott meg önvallomásoknak tekinthet írtaiban. Szontaghhoz írt levelén kívül csupán még egyszer és jóval kés bben tárta ki féltékenyen eltitkolt bens szenvedéseinek kínjait *Mészáros Turi István* el tt,⁸² mid n Pestr l kocsin Horpácsra mentek.⁸³ „Gyönyör est volt – írja Mészáros –, kocsink lassan haladt a rossz úton. Egy ideig némán f ztük gondolatainkat, és nekem fölt nt, hogy Imre, mióta Csalomját elhagytuk, szokatlan komoly lett. holott egész nap a legjobb kedv volt...”

Hosszú hallgatás után ismét megszakasztám a néma csöndet. »Te most úgy vagy, barátom, mint a Memnon szobra, melyr l azt mondják, hogy reggel élénk, vidor hangokat ád, este pedig fájós, panaszos melódiákkal tölti meg maga körül a leveg t.« Ekkor egypár szóval megmagyarázta hirtelen elborulása okát. Csak egypár szóból állott ez a közlés, de annyi tragikai er volt abban a rövid vallomásban, hogy vérem jéggé fagyott.⁸⁴

Egy kérdést intéztem hozzá, melyet a gyászos közlés csalt ki bel lem. »Kérlek, ne szólj err l többet – mondá izgatottan. – Az ég seb fáj, habár baráti kéz a leggyöngédebben érinti is azt. Ne szólj err l többet. Felejtsd el, hogy hallottad, bár én is elfelejthetném.«” (Lásd: Ország-Világ 1888. dec. 1.)

Más, nem elég er s jellem alighanem a halálban keresett volna megváltást, hogy ekkora, csaknem emberfölötti fájdalomtól megszabaduljon, de Madách kora ifjúságától fogva beléoltott hite és reménye csak egy id re ingott meg. Valami bens szózat titokteljesen azt susogta, hogy a világgal, Istennel és emberekkel még kibékülhet. Érezte, hogy életének még lehet és van is rendeltetése, célja és becse. Lelkének jobbik fele arra intette, hogy Istennel, a társadalommal, családjával és hazájával szemben még lerovandó kötelességei is vannak.

Költeményeiben ugyan szabad folyást engedett elkeseredett érzelmeinek, Istent és embert vádol, de mintha érezné, hogy túlzásba esik, egy-egy reménysugár s rezignáltabb hang is szokott közbevegyülni.

Az ember tragédiájának békéltet hangjai s egyes tisztultabb eszméi más költeményeiben is itt-ott el bukkannak. A történelem tanulmányozása csillapítólag hat egyéni fájdalmára, és fokozatosan mérsékli annak sokszor egyoldalúan pesszimiztikus kitöréseit.

A sebzett szív önzését és sz kkebl ségét, mely a maga fájdalmát a legnagyobbak és legigazságtalanabbnak találja, legy zve, a mások fájdalmát is mérlegelve jutott *Az ember tragédiájának* oly egyetemesen elégiái magaslatára.

Madách azt hitte, hogy a magányban elfeledheti bánatát, és majd tompa egykedv séggel Keplerként továbbvonszolhatja az élet terhét:

Kivántam kort,
Hol nyugodhatom
És egykedvü mosolylyal hagyhatom
Hegedni hosszú harczaím sebét.

De valamint Keplert, úgy t se hagyta nyugodni „a lélek, e kínos szent örökség, mit az egekb l nyert a d re ember”; alkotó ereje újból és ismételten fölírta egykedv ségéb l, hogy *Az ember tragédiájá* megírja. Keplerhez hasonlóan nagy tettekr l, a politikai élet új hajnaláról álmodozott, és az élet oly mélységes problémáinak kutatásában talált enyhülést. Mert

Kiben er van és *Isten* lakik
Az szónokolni fog, vés vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog.

(X. szín 150. verssor)

Ily szívrázóan zokogó dal volt lelke fájdalmának legh bb képe: *Az ember tragédiája*.

Reményked , hív lelke a teljes kétségbeesést l irtózott, s vissza-visszatért magába. Valóban, a nehéz megpróbáltatások elviseléséhez nemcsak a jellem, hanem a lángelme nagysága is szükséges. Valamint a légkör villámok és zivatarok által megtisztul, s a borús felh k lágy es csöppjei csak az els pillantásra látszanak a földeket sártengerekké átalakítani, s kés bb a földbe szivároghva valóságos égi áldásnak bizonyulnak: úgy a legkiválóbb szellemek is rendszeren csak nagy fájdalomnak és keserves tapasztalatok árán alkotják ama m remekeket, melyek e lelki megtisztulásból örök id kre az emberiség legföltettebb kincseit képezik.

Madách lelkiállapotában legel ször 1857 körül állt be némi javulás, mely költ i alkotásának el nyére ez id t l fogva mindinkább jobbra fordult. Enyhébb hangok zendülnek meg lantján, s a kétségbeesés a lemondás és önmegadás szelíd panaszának enged. A vándormadárral hasonlítja össze magát, mely a hideg el l a déli ég alá menekülhet, és ott új tavaszi otthonra lel; nem azonban , ki egyszer szintén tavaszi dalt zengett.

S jött a fagylaló szél...
A világnak lelke.
Hervadnak virágim s tapasztalásnak
Zuza jött helyette.

Most úgy függök én is
Már csak a világon,
Mint a száradó lomb s messze szebb hazába
Engem is sejtés von.

(„ szí érzés. ” I. 62. lap)

A reménysugár halvány csilláma már ott rezeg lelkében, és gyarapodva, növekedve végül *Az ember tragédiájá*ban ragyogó, jótékony napfényé változik. Mint a tengeren át röptül s fáradalmait egy szirten kipihen fecskének „Megnyugvás a sorsban” cím költeményében:

Öröme a dal és a végzetnek
Végtelenje – szent megnyugvása.

(I. 13. lap)

Újból kezd hinni és remélni, de csak habozva, félénken.

Lelkemben elvonult már a vihar,
Nyugodt vagyok megint, mint hajdanában,

Keblemben is halott van bár temetve
Arczomon elvonul egy-egy sugár.

(I. 247. lap)

De a megszokott panaszos hang és keser érzés néha-néha csak visszatér, és e bánatában való kéjelgés költészetének egyik jellemvonásává lesz. 1857-t l fogva szorgalmasan olvas, búvárkodik, anyagot s a jegyzetek és kivonatok egész halmazát gy jti össze. Belátta, ha valami kiragadhatja mélabús, mizantropikus letargiájából, akkor az csak a munka feledtet s szórakoztató hatalma által történhetik. E nélkül a beteges ábrándozás és szakadatlan bánatos kesergés, mint Lenaunál, csak rüléshez vezetett volna.

S r bben kereste föl a társaságot; újból érintkezett régi jóbarátaival, annyira, hogy egy rossz szekéren elment, és heteken át nem jött haza. Otthonában az az édesen bódító bánat, mely érzésébe szintén valami megmagyarázhatatlan fájó gyönyört vegyített, vajmi könnyen lehangolhatta.

Az élet változatosságában keresett most menekülést, szórakozást és feledést. És nem is hiába, mert az egy ideig emberkerül költ b l kedvesen mosolygó, barátságos háziúr l n. Ama kedves, jótékonyan ható mosoly lebegett ajkain, mely a legnagyobb bánatból fakadva, amily mérsékelt, oly állandó, s az arcnak bizonyos nemes, a fájdalom által megtisztult átszellemültséget kölcsönöz. Egy hites tanú: fia, Aladár, ki ez id ben mint magántanuló, vizsgáira készült otthon, azt írja róla: „Itthon is rendesen víg volt. Ha magunk voltunk is, ebéd és vacsora fölött mindig irányította a társalgást a nevel vel, velem és unokatestvéremmel, Balogh Károssal; kedélyesen eltréfákozott, s vacsora után nagyanyánk szobájában üldögélve velünk sakkozott, malmozott, kártyázott, s olykor jóíz eket nevetett.” Szívesen id zött gyermekei közt, s f leg a fokozatosan fejlőd és haladó Aladárban lelte kedvét. Mulattatásukra s a gyermekeknek oly szépen kér , rimánkodó nógatásaira ceruzával mindenféle rajzokat vetett az elébe tett papírra, amelyek fölött a körüle kíváncsian csoportosuló gyermekek élénken vitatkoztak, hogy mit fognak ábrázolni. E rajzok nagy része még ma is Aladár fiának birtokában vannak, aki édesatyja minden mégoly igénytelennek is látszó emlékét nemcsak fiúi, hanem m ért i irodalmi kegyelettel ereklyeként rízi. Körülbelül 40–50 ily rajz maradt hátra, melyeket esténként, rendesen mesélgetés közben, vagy mid n az elbeszélétekb l valamit szemlélhet vé kellett tennie, hevenyében ceruzával megrajzolt. E vázlatrajzokon kívül azonban Madáchtól még festmények is maradtak hátra. Így pl. Zrínyi Miklós arcképe, Alsósztrégova és vidéke, az alsósztrégovai római katolikus templom oltárképe, melyen Szent Péter alakjához Madách Károly ült modellnek.

A környékbeli vendégek és barátok újból jöttek s mentek, amiért is a kastély élete, mint azel tt, ismét élénk és zajos l n. Közülük névleg Szontagh Pál, Révay Gusztáv, Veres Pál, Czebrían és Forgách grófék, Fráter Miklós és Bory László, a helybeli lelkészek gyakori vendégei. Aladár fia mellé annak hasonló korú unokatestvérét, Balogh Károlyt, Jolán és Ara mellé pedig azok unokahúgát, a tizennégy éves Huszár Annát vette. Közös nevel jükként eleinte Borsody Miklós, kés bb Jancsó Sándor lakott még a kastélyban. Atyjuk a szigorú Borsodyt, ki a gyermekekkel sokszor túl szigorúan is bánt el, jobban kedvelte, s nem egyszer mondá tréfásan a Jancsóval sokkal jobban rokonszenvez gyermekek vizsgáira célozva: Végén pattan az ostor! Csak mid n a váci piaristáktól Aladár és Balogh Károly kit n bizonyítvánnyal tért vissza, békült ki a nevel - és rendszerváltozással. A kastély reggelt l estig visszhangzott az életvidor gyermekek lármájától, akik nevetve, dölve nem is sejtették, miért ül e kastély ura olykor magába zárkozva írószobájában. A kastélybeli élet mindenestre korántsem tette küls leg ama benyomást, mintha egy nagy családi katasztrófa azt egyszer megbolygatta volna. Csupán a költ homlokán surrant át néha egy balsejtelmes árny, mely mint a múltnak szomorú emléke azonban mihamar el is t nt a víg gyermekcsoport láttára, akik fölött els sorban nagyanyjuk, továbbá egy id sebb kisasszony, névleg Ité Nina, nagyanyjuk francia társalkodón je ügyelt. A költ maga a nap legnagyobb részét dolgozószobájában töltötte, és rendesen csak ebéd és vacsora után csevegett vagy mesélgetett el valamit a gyermekeknek, vagy ami szintén sokszor megtörtént, megexaminálta ket a tanultakból, miközben nem egyszer egy-egy tréfával f szerezte ezt a különben komoly kikérdezést.

Éppoly jókedv és víg kedély volt a kastélyba érkező vendégek s a s r n följáró falubeli katolikus és evangélikus lelkész jelenlétében.

Különösen sokat érintkezett Henrici Ágost, a nagy olvasottságú és m veltség evangélikus lelkésszel, aki 1852-ben jött Alsósztrégovára, s mint állandó szomszédja és kortársa, sok érdekes adatot nyújtott a jelen életrajzhoz is. A plébánia és templom a kastélytól egy téglafal által elválasztva, közvetlen t szomszédtságában van.

Egy mindkét udvarra nyíló kapu a kölcsönös látogatást és s r érintkezést fölötte kényelmessé tette. Madách sokszor nézett be szomszédjához, s mivel tótul tökéletesen nem értett, de a tót költészet iránt élénken érdekl dött, Henrici sokat, f leg verseket fordított neki ex abrupto magyarra. „A vámpír” s egyéb szláv forrásokra utaló költeményeihez szolgáltatta, illetve közvetítette az eszmét. Máskor ismét a Szentírás egyik-másik homályos helye fölött elmélkedve jött át fölvilágosításért, és így a költ haláláig vele állandó eszmecserében állott.

A tanulmány, társaság és érintkezés lassankint leolvasztotta azt a beteges kérget, mely fájdalomtól gyötört magányában lelki világát beborítá. F leg a munkában talált vigasztalást és enyhülést, melyet Isten nemcsak átok, hanem áldásképpen is adott a b nh d emberiségnek.

Súlyos lelkiállapotából lassankint fölépült, s bár nem kereste a zajos társaságot, a családi körben s az itt megfordult vendégekkel órákig is elmulatott. Sakkozott, kártyázott, biliárdozott; olykor tapintatos édesanyja kirándulásokat rendezett szórakozására. Velük együtt rándult ki Imre is, hol egyik közeli jószágára, Bikócra, majd Losoncba vagy Szécsénybe Szontagh Pálhoz és Nagy Ivánhoz és Nagy Ivánhoz, Veres Pállal pedig napokon át állt lesben a vadászaton.⁸⁵ Édesanyja szorongó szívvel s egyre növekv örömmel tapasztalta újból fölfrissül életkedvét. Ha vendégek jöttek, fölélnkült, és tréfás társalgása közben senki sem gyanította bens

fájdalmát. Szerette a vitatkozásszer eszmecsserét, melybe azonban a politikát és nejét soha nem keverte. Még fogságáról is csak érint leg és tréfálkozva emlékezett meg. Ezen kívüül elég teend je akadt gazdaságában is. Nem volt hivatásos s annál kevésbé passzionátus gazdász. Ha anyagi körülményei megengedték volna, szívesebben nem kezelte volna birtokait, s könyvei közé búvik. De így akarva, nem akarva gazdásznak is kellett fölcsapnia. Nem csoda, ha a gazdálkodásban is inkább az esztétikai, mint haszonelvi szempontok vezérlik. Az angol kertet nagyobbítja, fiatal erd t ültet, fürd - és szép kilátású borházat épített. A trágyázás és marhatenyésztés nincs ínyére, de annál nagyobb gondot fordít az angol parkra.⁸⁶ Fájdalma lecsillapult, és sorsával is némileg már kibékült, de mindent elfeledni mégsem volt képes. Családi boldogságának szomorú emléke ott lappangott keblében, és élete végéig, sírjáig kíséerte, de azzal vigasztalódott:

Hisz n elméje, vágya, ingatag...

(*Összes m vei. I. kötet 196. lap*)

És e fájdalmas bánata végigvonult egész költészetén; hol er sebben nyilvánul, hol leplezettebben, de tiszta, der s örömhanga sohasem lesz. Néhol kitörve, másutt csak arra célozva olykor is jelentkezik, mid n arra mi, az olvasók, nem is gondolunk. Így pl. n vére halálára írt költeményében⁸⁷ a menyasszony dicséneke közt hirtelen ily sorok is el bukkannak:

Birtál imádott v legényt, kir l
Hivéd, hogy párja nincs az ég alatt.
És boldog sz d nem ábrándula ki,
Nem érték a sors csalódásai.

(*„Egy menyasszony sírján.” I. 228. lap*)

Ez bizonyítja leginkább, hogy mennyire töltötte el egész lényét e fájdalom, olyannyira, hogy lépten-nyomon, itt is, ott is, ezzel is, azzal is vonatkozásba hozza. E csalódásból kifolyólag beszéli le a tényleg agglegénynek maradt Szontagh Pál barátját is a n sülésr l:

Lányok közt egy hajnalcsillag
A kit választál, ám szeresd t.
Érdemli, hogy költ szeresse,
De mert szereted, ne legyen n d.

De a költ , ki lángérezéssel
Egy ideált ölel szívéhez,
Igába hajló Pegazusként
Bírásban boldog sohasem lesz.

(*III. kötet 478. lap*)

Eddigelé még érinteni sem merte e sebet. Csupán akkor, mid n e szörny lelki válságon már átesett s valamennyire kigyógyult, írta nejére vonatkozó versciklusát, mely azonban e Heinét l kölcsönzött jelige kivételével elveszett.

Anfangs wollt ich fast verzagen
Und ich glaubt' ich trüg' es nie,
Und ich hab es doch getragen,
Aber fragt mich nur nicht wie?

Mindaddig csak lanyhán odavetett megjegyzéseiben s egynémely odavetett gondolataiban találhatunk némi célzó gúnyt és keser séget. Sokkal büszkébb és érzékenyebb volt, semhogy err l valakinek panaszkodott volna.

Kínjára is még büszke kebelem
Azért ne szánjon soha senkisem.

(*„Jaj csak panaszt ne.” I. 58.*)

Ama természetek közé tartozott, kik szerencsétlenségükben másoknak nem panaszkodnak, kiknek ajkai némán lecsukódnak, s önkínjaikban panasz és szó nélkül el bb elvérzenek, semhogy szánalmas mosolyt másokban keltsenek. De ha egy ily nagy lélek a fájdalom és szenvedés kelyhét fenéig őrítette, a fájdalom által

megtisztulva és átszellemülve még magasabbra szárnyal. A költő alkotó szelleme a keserű könnyeket tündöklő gyöngyökké változtatta. A fájdalom könnyei főleg édesanyja jótékony működése alatt a pesszimizmus salakjától menten a költészet örökszép csillogó gyöngy[le]iben, *Az ember tragédiájának* oly lélekre ható világképeiben jegecesedtek meg. Bánata férfiatlan jajveszékeltetés helyett egy gyönyörű költeményben testesült meg, mely amilyen nagy fájdalomból fakadt, annál nagyobb prométheoszi gyönyört ébresztett az alkotó költőben és a halványabban élvező közönségben. Valamint a hirtelen villanyossággá válhatik, és a látszólag ellentétes erők egymást természetellenesen elidézhetik, úgy a szellemi világ dinamikájában is találkozunk ilyen csodás látszatú lelki folyamatokkal. Egy ilyen titokzatos folyamat a költő alkotás és ihlet varázsvesszőként átalakító ereje, mely a legnagyobb fájdalomból oly megfoghatatlanul a legnagyobb gyönyör forrását fakasztja. Saját egyéni érzéséből kiindulva és mély bölcséleti elmével a népe és nemzetének föl- és alázajló történetét tanulmányozván, egy ihletett pillanatban megtalálta azt a szívárványhidat, mely a szenvedő emberiséget a láthatatlan túlvilág deréjével egybekapcsolja.

Már nem tépelődött annyit saját boldogtalanságával, és megtisztult lelkiállapotában gondolatvilágát, mely eddigelé egyoldalúan csupán önmagára, megtört szívére irányult, egy nagyobb körre, a szintén szenvedő emberiségre, és a hasonlóan sűrűlő nemzetére utalta. A bánatos fájdalom halvány visszfénye átrezeg ugyan még lecsöndesedett bensejében, de a hang, a lelki üdülés jeleként, szelídebb és nyugodtabb már. Ilyen lelkiállapotban jegyezhetette föl magának Lamartine egyik gyönyörű mondását: „Ha valamely barát vagy kedves elhagy, nem azok halnak meg számunkra, hanem mi halunk meg részletekként”; amihez a költő sajátkezűleg még ezeket fűzte hozzá: „Mely hideg és megrázó valóság fekszik e költő gondolatban. Mindannyiszor, midőn egy viszonyunk megszakad, szívünk egy része vész el. Valahányszor egy reményünk elhalványodik, lelkünk egy világossága alszik ki. Hányszor hal meg az ember mindennap...”⁸⁸ Egy másik, szintén kiadatlan papírszerleten pedig: „A szerelem minden emberrel azt hiteti el, hogy fedezte fel, hogy még elte senki úgy nem szeretett. Unalmas másra nézve és nevetéses.” (Phil. lev.)⁸⁹

Ítélete tárgyilagosabb, a szenvedélytől elvakult érzelm- és gondolatvilága egyetemesebb. Maga is legszentebb érzelmeiben csalódva, mérhetetlen nagy részvétet, majd pedig szeretetet érzett a szintén sokat csalódott és mindenkor küszködő emberi nem iránt. Párhuzamot vont saját és az emberiség hatványozott szenvedései közt, és azt találta, hogy utóbbi az ő fájdalmánál nagyobb és szívzaggatóbb is volt. Belátni kezdte, hogy ha szívében csalódott is, még van azért szép és nagy eszme, melyért lelkesülni lehet, és t kell is.

Midőn már attól lehetett félni, hogy férfilelkének minden ambíciója és tettereje, mint magáról énekl:

Magát emészté fel, csatázva

A kisszerkor szűk korlátiban.

(„Egy riült naplójából.” I. 256. lap)

– hirtelen felocsúdott, és letargiaszerű önmélyedéséből fölrázva hozzáfogott az emberiség tragikus epopéjának megírásához, *Az ember tragédiájához*, melyben az egyén is így saját, valamint a köz, nemzete és az összememberiség egyik végletből a másikba csapó, folyton változó, de mindig sikertelen küzdését akarta lerajzolni. *Az ember tragédiájának* alapeszméje ez években fogamzott meg agyában, de sokkal pesszimiztikusabb koncepcióban, mint azt most bírjuk. Beteg szíve, vergődő lelke még teljesen ki nem gyógyult, és csak lábadozóféltben volt. Az elkeseredés és kétségbeesés, a bizalmatlanság és reménytelenség a fölemel hittel és lecsillapító reménnyel még váltokozva hullámzott keblében.

A reménysugár csak félénken, remegve rezgett át időnkint lantja húrjain, és világnézete ugyan átalakulóféltben volt, de teljesen meg nem tisztult. Ádámot és vele az emberiséget, mint azt Bérczy Károly emlékbeszédében mondja (Tóth Sándor 13. lap) „tragikailag nyomorú végzetében, minden törekvését bukva” akarta lefesteni. A később megtisztult világnézet behatása alatt alapeszméjében gyökeresen átalakított költemény, tagadhatatlanul hátrányára, megízeltte ez első koncepció oly komor árnyalatát. Ez szolgált okul és alkalmul a költőnek oly sokszor felrótt pesszimizmusának vádjára. Csak a hatvanas évek elején, midőn a politikai látóhatáron immár pirkadni és egy szebb jövőt biztatni látszott, továbbá édesanyja állandóan odaadó gyöngédségének befolyása alatt kezdett sötét világnézete tisztulva átalakulni, mely ez időtől fogva aztán és különösen *Az ember tragédiájában* némi borongó alaphangulattal, de azért kibékített összhangban és reménykedő rezignációban nyert kifejezést.

Politikai és irodalmi m kötésének tet pontja; halála

Még jobban ragadta ki megszokott s a magányban csak növekv peszsimisztikus gondolatvilágából az a hízolg kitüntetés, mellyel a balassagyarmati választókerület t 1861-ben az országgy lésre, ellenjelölt nélkül, egyhangúlag képvisel jének megválasztotta.

Az elveszettnek vélt alkotmány s a tetszhalottként magába temetkezett nemzet, mely rémes látományaival Széchenyit rülésbe kergette, Eötvös, Jókai s f leg Deák biztató szózatától szuggeráltan, remélve kereste a kiegyezés útját. Az októberi okmány által tetszhalálából fölébresztett nemzet újból talpra áll, s védte jogait. A nemzet jövő je, a legszentebb ügyért való lelkesedés újabb h söket támaszt föl a nemzet kebelében. Madách se nézhette tétlenül e nemes küzdelmet, s zárkózott életmódjával szakítva, siet saját er it is latba vetni amaz eszmény megalkotásában, megvalósításában, melyet a nemzet legjobbjai maguk elé t ztek. A kiegyezés idejét, a nemzetnek királyával való kibékülését maga ugyan meg nem érthette, de látnoki tekintettel sejtette, s a „küzdj és bizva-bizzál” szavaival csaknem megjövendölte. Ez elhatározásában írja Szontagh Pál barátjának: „Magam személyében indulok Sztraczin felé, Bory Károlylyal, mint táblabíró a szabadságot hirdetni s a jövő követválasztáskor magamat ajánlani... Már egy hasonló czélú körutat bevégeztem s a legnagyobb községeket magam számára biztosítottam, ugy hiszem... Tégy mindent félre és ülj szekérre, járd meg magad egyrészét; más részét Feri (Pulszky),⁹⁰ keresd meg mindenütt a legbefolyásosabb embereket és ajánld magad ezeknek... Ne hidd, hogy ez méltóságodon aluli. Ezt tette Coriolán ugy, mint Alcibiades, Madách Imre ugy, mint Stréfu László...⁹¹ De nem prédikálok tovább, csak azt mondom, ha megbukol agyonverlek, vagy fölmondom barátságomat.” (*Összes m vei* III. 481. lásd XII. levél 1861. jan. 21.)

Politikai agitálásán s a megyei, valamint a gazdasági egyleteknek politikai háttér gy lésein való élénk részvételen kívül elég időt takarított meg még arra, hogy 1860. jún. 9. kezdett s 1861. nov. 16. befejezett „Mózes” cím tragédiáját is megírja, mellyel a Akadémiának Karácsonyi-díjára pályázott. Mid n megkezdte, Szontaghnak azt mondta: „Pali, most hozzáfogtam egy munkához; még csak ezzel próbálkozom. Ha megbukom, nem írok többet.” Nem bukott meg vele, de nem is nyerte a pályadíjat sem, s az Akadémia csak dicséretben részesítette.

Sokkal vérmesebb reményekkel lépett azonban a politikai pályára. A férfi ambíciója és tettvágya, mely eddig paragon hevert, tág m ködési tért nyert, melyen most már hazájának, egész nemzetének hasznos szolgálatokat tehetett.

Legels nyilvános szereplése Szécsényben történt, ahol egyik még kéziratban hátramaradt beszédjével a gazdasági gy lésen általános fölt nést keltett.

Er sen korteskedett Komjáthynak szolgabírói megválasztatása érdekében, s mind élénkebb érdekl dést kezdett tanúsítani a közügyek iránt.

Hogy választói politikai hitvallását, melynek pontos megtartásáért a férfiúi becsérzet kezeskedik, ismerjék, 1861. márc. 12-én tartotta programbeszédjét Balassagyarmaton, s nemsokára rá betegeskedése dacára fölutazott a budapesti országgy lésre, ahol Nagy Iván barátjával képviselte a gyarmati kerületet.⁹² Mint Dantonja, a szabadság, egyenl ség és testvériség jeligéjéb l kiindulva, ezekben foglalja össze vezérelveit: „A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetés jogának minden idegen befolyástól való meg rzését, nyolcszázados alkotmányos küzdelmeinek virágát, a személyes felel sségre fektetett kormányt menyei municzipiummal és sajtószabadsággal, ezen két leger sebb gyámolával egyetemben.

Az egyenl ség alatt értem a törvények alatti egyenl séget, a vallások egyenjoguságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését.

A testvériség alatt értem a különböző ajku népfajoknak nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett mindnyájuk testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogokban és kötelességekben.” (*Összes m vei* III. kötet 423. lap.) Választása 1861. márc. 20-án történt Balassagyarmaton. És Madách e programjához h is maradt, mid n mint széls bali képvisel f leg az osztrák-német befolyás ellen kelt síkra, valahányszor csak alkalom kínálkozott. Pesten az „Arany-sasban” lakott⁹³ (33. sz.), s meglehetően visszavonultságban élt. Képvisel i széke Beöthy Zsigmond és Mocsáry között volt.

1861. május 28-án szólalt föl el ször a *parlamentben* a híres fölirati vitában, s általános figyelmet keltett a gondolatdús beszéddel, melynek éle maró gúnnnyal az osztrák miniszterek ellen irányult, „kik szentségtör kezekkel merészelték a történeti s emberi jog kerekébe belekapni.”

Ezeket az összbirodalomra törekv osztrák államférfiakat összehasonlíttja a legenda két alvójával, „kik nagy kés re fölébredve oly pénzzel kínálták a világot, melynek már régen nem volt kelete.” A Schmerling-féle rendszer ellen kikelve mondja tovább: „Nemzetem politikai érettsége sokkal nagyobb, hogy sem át ne lássa, miként a Bach- és Schmerling-rendszer, hogy egy trivialis spanyol közmondással éljek, ugyanazon kutya, csak

már nyakravalóval.” Miután elismeri Deák fölirati indítványának szigorúan törvényes jellegét, a főnnforgó fontos körülményekre való tekintettel mégis a Tisza Kálmán által beterjesztett módosítvány, a *határozati* forma mellett nyilatkozik. Végül sokszoros derűtség és taps által kitüntetett beszédjét csattanósan a következő szavakkal fejezi be: „Végre azt mondják szomszédaink, hogy mi forradalmi téren állunk. Ha forradalmi téren az áll, ki a történelmi jogokat lábbal tapodja; ha az áll, ki minden kegyeletet levetk zve, er szakosan ültet új intézményeket elromlott régiek helyére: ugy forradalmi téren k vannak a konzervatív magyar nemzet ellenében s Európa érdeke minket irányukba gy zelemre vezetni, nehogy elbirhatlan zaklatások után arra a térre szorítva egygyel szaporítsuk azon meggyilkolt nemzetek sorát, melyek egyike tavaly megifjulva és fenyegetve kelt föl halottaiból; másikának véres kísértete pedig Banquo szellemként még folyvást rémíti az európai diplomáciát.” (Közhelyeslés, tetszés, taps, zajos éljenzés.)

Madách, ki 48-ban oly nagy örömmel s talán irigykedve is olvasta Szontagh beszédjeit, s neki így írt: „Gyönyörűséggel olvasom beszédeidet, megismerlek bennük” (*Összes m veí*. III. kötet 476. lap), most maga is ott állt a nemzet színe el tt, hogy barátja, Szontagh bókjait viszonzhassa.

Barátja, Szontagh Pál egyik hozzá intézett levelében büszkén és méltán énekelhette barátjáról:

Hosszú életem át sok küzd kideríteni nevének
Néma homályát, ám csak kevésé a siker!
Honfiu, Bölcs, Művész, bátran törhetsz te Olimpig,
Ime hármás koszorut tűz ma fejedre hazád.

Mint képvisel , állandóan Budapesten tartózkodott, s csak az országgy lés oly váratlan gyors föloszlatása után ment le Alsósztrgovára.⁹⁴ Útitársul szeg dött hozzá Turi Mészáros István, képvisel barátja, akivel útközben sokat politizálván, f leg Deák fölirati javaslatának bekövetkezhet eshet ségeir l,⁹⁵ akkor egyúttal a főnnebb idézett vallomást is tette. Az 1861-i országgy lés befejeztével választóíhoz intézett beszámolójában így szól: „Nem hoztunk haza szívünk óhajtása szerint üdvös törvényeket, önök tudják, kit nyom ezért is a felel sség. De mint a spártai harcos, kinek anyja átadván pajzsát, e szavakkal bocsátá el: »Ezzel vagy ezen«, – visszahoztuk mi is sértetlenül a pajzsot, melyen si alkotmányunk s az 1848-iki törvények szent sorai írva valának s nem adtunk fel azokból egy betüt sem, hiu csábígéretekért cserébe.” (*Összes m veí*. III. kötet 448. lap.) Gyulai Pál összes m veiben mindössze öt beszédet közöl (Programbeszéd, A fölirati vagy határozati kérdésben, A nemzetiségi ügyben, Beszámoló-beszéd, A helyzethez), melyek közül a harmadikat Gyulai Pál szerint el nem mondta, mivel szemben Szontagh Pál azt állítja, hogy a beszédet Madách el adta, s vele f leg Eötvös tetszését nyerte meg, akinek véleménye szerint: „E tárgyról jobbat már nem lehet mondani.”⁹⁶ Szónokolva hangja mélyen, mélabúsan s nem annyira er teljesen, mint lágyan, kellemesen hangzott.

Beszédjei egyt l egyig mind tartalmasak, lendületesek, és ha élte fonala oly hamar meg nem szakad, bizonyára az országgy lés egyik tekintélyes szónokává lett volna. Szónoklataiban a római és görög írók utánzásával a klasszikus formát követte, s valamennyiben nemes pátoz és er nyilatkozik...

Az ó-, közép- és újkorból vett példái és hasonlatai amily érdekesek, oly jellemz k és találók is, amellet ékesszóló tanúságot tesznek rendkívüli olvasottságáról. A metsz gúny és attikai sóval f szerzett élcek beszédjeit még ma is élvezetes olvasmánná teszik. Mer találgatás, hogy oly hamar be nem következett halála esetén mily politikai párthoz csatlakozott volna, s mint legbens bb barátja, Szontagh Pál hiszi, a széls bali párttól vele együtt a kiegyezést elfogadva Tisza pártjához szeg dött volna. A dics séget és babért különben másutt, az irodalom terén volt hivatva aratni. Mid n mandátumával Budapestre jött, senki sem sejtette, hogy az igénytelen kinézés Madách, a hamar fölt nést kelt képvisel , magával egy oly kéziratot is elhozott, mely t nemsokára országos, világhír költ vé fogja avatni. Természetében rejl szerénysége s önmaga iránt tanúsított szigorú önbírálásánál fogva, kéziratával még nem mert a nyilvánosság elé lépni. Szontagh tanácsára és unszolására a kéziratcsomót végül elvitte a már nagy hírnévnek örvend Arany Jánoshoz, a Szépirodalmi Figyel szerkeszt jéhez, hogy m vét átolvasva fölötte szinte ítéletet mondjon. E bírálattól tette függ vé a m kiadását, s t még további irodalmi m kódését is.

És a m jobb, illetékesebb kezekbe nem is kerülhetett volna. Ha ez id szakban valaki, akkor az oly sokoldalú Arany volt képes e magasan szárnyaló világmöteményt fölfogni, alkotójával átézni és azt tárgyilagosan megítélni. Önmaga is legnagyobb él költ nk lévén, aki a költészet legkülönböz bb ágaiban remekelt, a világirodalomban páratlan jártassággal dicsekedhetett, a m vet csak elragadtatással fogadhatta.

Finom költ i és lélektani érzékével, bár egy ideig azt elfoglaltságában kezébe sem vette, már els lapjain ráismert a merész röpt sas szárnyalására, a lángelme örökbecs m vére.

Mi sem bizonyosabb, mint hogy az önbizalmatlan Madách kedvez tlen ítélet esetén m vét, saját nyilatkozata szerint, a lángok közé veti, és soha többé tollhoz nem nyúlt volna, s valószínű leg tisztán a politikára fordította volna minden tehetségét. Madách már visszatért Alsósztrgovára, mid n Arany 1861. szept. 12-én kelt levelével fölkereste, s *Az ember tragédiájá*nak kiadását, mely „ugy koncepczióban, mint kom-

pozícióban igen jeles mű”, a Kisfaludy Társaság részér l minden bizonyossággal kilátásba helyezi. Madách örömeiben Arany levelével azonnal átsietett Henrici Józsefhez,⁹⁷ s bár el z leg soha egy szóval sem említette el tte e m vet, sugárzó arccal mutatta meg neki Arany kitüntet sorait. Henrici állítása szerint a szerény Madách ennyi kitüntetést l maga is meg volt lepetve. Ugyanakkor értesítette levélbelileg kebelbarátját, Szontaghot is, kit l tulajdonképp az Aranyhoz való fordulás tanácsa ered. (*Összes m vei*. III. 482. lap.)

Amit Arany ígért, azt beváltani még könnyebb volt, miután a Kisfaludy Társaságban a m egyes részleteit fölolvastva, vele általános szenzációt keltett. Arany és Szász Károly dicsér kritikáin kívül nagy fölt nést keltett Erdélyi János szigorú kritikája. A kisebb kaliber kritikusok természetesen inkább a gáncsoló Erdélyihez csatlakoztak. Így Zilahi, a Magyar Sajtó és N k Lapja szerkeszt je is. A Magyar Sajtó 1862. 25. száma, bár „a legjelent sebb m ve az utóbbi évtizednek”, „s egyetemes, magas világnézőpontját” elismeri, „nem éppen gyöngé utánzás”-nak tartja; de „a költ i alak és tartalom beláthatatlan messze van a Faustétól... Az egyes jelenetek inkább epigramszer ek, semhogy drámai hatás keltésére elegend k lennének.” Egyoldalúan kritikus szeme inkább a hibákat, a gyöngéket veszi észre. „Amellett a fölöstás nagyon is gépilegesen rendes, pedáns; a költészet nem azt a rendet kívánja, amelyet a kicirkalmazott s melegágyakra, rendes fasorokra osztott házikert, hanem azt a rendet a rendetlenségben (?), mely a vadon természetben oly megrendít . Olyannyira, hogy elolvasván a hatodik szakaszt a 15-ig, csak úgy *forogat az ember*, mert már látja az egésznek fejleményét, s csak a részletek mutatják, ahelyett minden nagy m nek elejét l végig folyton és szakadatlanul mint egésznek kell érdekelni az embert.” Hogy aztán ezt a sok kifogást jóvá tegye, így folytatja: „Madách mint talentum beláthatatlan magasságban áll számosak fölött, kiknek az utóbbi évtized alatt a nemzeti színházban el adott drámái, illet leg frázisai nagy tapsokat arattak.” A Kisfaludy Társaság a legközelebbi gy lésén, 1862. januárius havában azzal tisztelte meg, hogy barátjával, Bérczy Károllyal együtt egyhangúlag tagjává választotta. (Lásd: Magyar Sajtó 1862. 26. szám.) Egy évre rá, miután már *Az ember tragédiája* is megjelent, 1863. jan. 13-án az Akadémia is a Nyelv- és Széptudományi Osztály tagjává választja. (Lásd: A Magyar Tudományos Akadémia almanachja 1864. 133. lap.) Mid n Madách *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása* cím felolvasással székét 1862. április 2-án elfoglalja, Arany a következ , a legnagyobb dicséret és elismerés szavaival mutatta be Madáchot: „Oh, emlékszem én s mindenkor édesen fogok emlékezni a napra, mid n ama nevezetes m nek, *Az ember tragédiájának*, habár csupán töredékeit olvasva önök el tt, majd örvend meglepetés, majd lelkesült csodálkozás, itt javalló elégtelenség, ott elmélyed figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arcain. Jól esett nekem ily fogadtatása a költeménynek a t. társaság részér l; mert úgy felel sséget, erkölcsi szolidaritást vállaltam vala a sikerre nézve azáltal, hogy e m vet önök elé hoztam. Ugyanis a szerz – méltán jegyzem föl e vonást oly korban, mid n a leghalványabb irodalmi zöltség is, mint pincében kelt növény, a nyilvánosság napfénye felé nyújtózkodik – a szerz , mondom, egyedül az én ítéletemt l függeszté vala föl, lásson-e világot e tragédia, vagy örök homályba vesszen.” (*Összes m vei*. III. kötet 331. lap.)

A két költ közötti barátságunk fényes tanújele levelezésük, mely Arany hátrahagyott m veiben (II. kötet) látott napvilágot. Arany 1862-ben Szliácsra utazván, Madáchot személyesen is fölkereste Alsósztrégován,⁹⁸ melynek fest i fekvése kellemesen meglepte. Csak két napig volt vendége. A költ fia, Aladár még élénken emlékszik a két koszorús költ ez els és utolsó találkájára. Ez id ben ismerkedik meg Tompa Mihállyal is, kinek befolyása lírai költészetére számos helyen konstatálható. „A gólyamadár” cím költeményét annyira megkedvelte, hogy kívülr l tudta, s azt, mid n egyszer Komjáthyt meglátogatta s otthon nem találta, asztalára írta.

Hírnevével igen sok ismeretségre tett szert; megismerkedett valamennyi íróval s államférfival, akik közül nem egyhez szorosabb barátság is f zte.

Köszvénybántalma, mely gyermekkorától fogva csaknem állandóan üldözte, már most szívbajjá, majd vízkórrá változott át, amiért is 1863-ban, mid n az Akadémia is sietett t tagjai közé választani, Budapestre föl nem jöhetvén, helyette Bérczy Károly olvasta föl „A n r l...” cím , oly mély lélektani tanulmányát.

Még életében érte a ritka dics ség, hogy Rigoudaud Ludovic m vének francia nyelvre való fordítási jogát kérte. (1863. okt. 12.)

Mind e kitüntetések annyi szenvedés és küzdelem után jótékonyan hatottak beteg szívére, s nagy megkönnyebbülésül és vigaszul szolgáltak nagyra tör lelkének.

Kezdte oly szomorú múltját feledni, és újból fölocsúdni. Ily virágos jókedvben írta meg Szontagghoz intézett utolsó levelét:

„Nem mell zhetem, hogy jókedvvel irt leveletem szomoruan ne végezzem. E szerencsétlen mai nap tesz negyvenévéssé s ett l két szent pátrónusom: Fábián és Sebestyén sem ment meg. A hölgyeknél csak most kezdenék igazán szerencsés lenni, úgy veszem észre, mikor már a legjobb osztásra is azt mondom: pass – és sohasem licizálók feljebb paraszt bettlernél.” (*Összes m vei*. III. kötet 484. lap.)

Sejtelemszer leg m veit kezdte rendezni, s nagyszer terveket sz tt a jöv be. Henricinek nem egyszer mondta, hogy Alsósztrégova közelében házat akar építtetni, ahol mindent l visszavonultan tisztán az irodalomnak szeretne élni.⁹⁹ E munkakedv fényes bizonyítékai hátramaradt kiadatlan, de nagyobb részt csak

töredékesen, vázlatosan, részben kidolgozott, vagy csak megkezdett, félbemaradt drámái és különféle szakba tartozó sok jegyzetei, f leg pedig „Philosophiai levelei.”

Hátrahagyott jegyzetein és papírszeletein minduntalan akadunk egy-egy papírszeletre, mely alatt e rövidítés: „Phil. lev.” található. Minden valószínűleg egy ily című munka kiadását tervezte, amely nem rendszeres bölcséleti mű, hanem Eötvös Gondolataihoz hasonló gyűjteményes világnézeteinek leghívebb kifejezése lett volna. Az Akadémia által való megválasztásának mintegy hálául és köszönetül írta meg hamarjában „A kolosiaiak” című elbeszélését és a „Tündéralom” című félbemaradt epikus művét.¹⁰⁰

Egy frenológiai értekezéshez is hozzáfogott, de mivel a lap, melynek szánta, meg nem jelent, a munka is abban maradt. *Knauz*Nándor és *Nagy*Iván akartak közösen Tudományos Értekezés című lapot indítani.

Szontagh Pál azt is állítja, hogy *Az ember tragédiájának* folytatásaként *Komédia a pokolban* című művet tervezgetett.¹⁰¹

Ennyi tervezgetés és serény munkakedv közepette a halál vajmi hamar megelőzte. 1864. febr. 11. keltezett levelében Pajor István balassagyarmati barátjának szemgyulladásáról panaszkodik.

1864. szeptember havától kezdve ágyban fekvő beteggé l n. Betege fizikuma már nem engedelmeskedett szárnyaló lelkének.

A kéz, mely a lélek eszméit közvetítette volna, hamarabb lankadt el, mintsem gondolta. Folyamatosan betegeskedett, annyira, hogy az utolsó évben már maga is átlátta oly bájjal szittirodalmi utópiáinak kivihetlenségét. Néha-néha fölkelte ugyan még, és kiült a kastély eltt teraszra, vagy leült a park terebélyes fiának árnyékában, de igazi fölgyógyulásról nem lehetett szó. Bágyadt szemei elmerengtek a még zöldülő völgy kékl távolságain, s olykor még fölragyogtak, belső leg azonban érezte, hogy a közeledő szél mélabús szellje nemcsak a természet fájdalom nélküli haldoklását, hanem saját életének szét és alkonyát is jelzi. És mégsem panaszkodott, nem zúgolódott, némán, önmegadással tette folyton növekvő fájdalmait.

Némi üdülést és szórakozást csak barátjainak látogatása és a hangosan fölolvastatott olvasmányok nyújtottak neki. Érezte, hogy elgyöngült testét nem soká vonsozhatja.

Élénken foglalkozik életbiztosításával, mint ez Nagy Ivánhoz írt 1863. febr. 17. kelt leveléből is látható.

Egészsége édesanyja legnagyobb aggodalmára fokozatosan alábbhanyatlott.

Föl a magasba vágyott szelleme,
Oda, hol elmuló csillag helyett
A mindenségre árasztóan hevet
Örök világgal ég az Ur szeme

– énekliróla a nógrádi kortárs poéta, Pajor, „Egy anya keserve” című költeményében. Sejtette közeli végét, és megírta hatyúdalát, költeményeinek zárószavát: „Epilógusát.” Joggal mondhatta ebben magáról:

Láttam lezúgni nagy napok viharját,
Dicsőség, börtön ismer s velem,
Ha napsugár avagy villám fut át
E szívet, elzengé azt énekem.

Kipusztult szívéből a kétely, mely egykor elkeseredésében így szólalt meg:

Ah de kínos érzés bánt egyszersmind engem,
Látva életemnek hogy felét leéltem
S a mit méltó lenne örökös betükkel
Följegyezni, eddig még semmit nem tettem.

(I. kötet 210. lap)

Ezzel ellentétben mint Horatius „Non omnis moriar”-ja, vagy egy Petőfi, és meggyőző dicsőítésével énekliró Epilógusa¹⁰² végső szakában:

És míg öröm, bű, hit meg kételkedés lesz,
Tél és tavasz, ifjúság, szerelem,
Míg szent eszmékért ember harcol, érez:
Mindebből osztályrész jut majd nekem.

Ez édes tudatban érezte egészségének elvesztését, a halál hideg leheletének közeledését. Napról napra rosszabbul lett, dacára annak, hogy betegágya mellett h n szeretett édesanyja éjt, napot föláldozva gyöngéd kezekkel ápolta.

Szeret testvéreit s aggódó barátjait az orvosok baljóslatú diagnózisa mélyen lehangolta. Naponkint jöttek és mentek a költ egészségi állapota fölött részvétellel tudakozódó vendégek.

El volt készülve a halálra, de hogy az már oly közel hozzá, a küszöbön áll, valószínűleg mégsem sejtette. Másként aligha engedte fiát, Aladárt nevel jével szeptember vége felé a budapesti piaristákhoz eltávozni.¹⁰³ Az ágyban fekvő apa és fiú közti búcsúzás kölcsönösen megható könnyezés közt folyt le. A költ görcsösen keblére szorította fiát, ki koránt sem sejté, hogy ez ölelés egyúttal az utolsó is.

Alig egy pár napra, hogy Aladár elutazott, állapota rosszabbra fordult. Három orvost is hívattak: Péczely Ignácot, Pongrácz Mihályt és Kovács Sebestényt. Csakhogy emberi tudomány már nem segíthetett rajta. Az allo- és homöopathia összes gyógyírjai: a köpölyözés, arzenikum, kínai por és mustárlapok már hatástalanoknak bizonyultak. Beteg s túl nagy szívének verere rendkívüli módon kitért, s a folyógyulladásnak még legkisebb reményét is kizárta. Nyugtalanul s belső fájdalomtól gyötörve ágyában ide-oda hánykolódott, lábai megdagadtak már, mid n orvosainak beleegyezésével tudtára adták fölötté aggasztó állapotát, hogy végs pillanataiban vagyona fölött rendelkezessék.

Hozzátartozói azonnal értesítették legbensőbb barátját, Szontagh Pált, hogy ha még Imrét életben akarja látni, siessen Alsósztregovára. Amint Szontagh megjött, az utolsó eltti napon végrendeletet is. A végrendelet szövegét Szontagh Pál írta, a költ reszket kézzel már csak aláírhatta azt. Egy lényeges hibának véletlen becsúsztatása azonban annak újbóli letisztázását tette szükségessé. Gyermekének gyámjával a közeli Szakálon lakó Veres Gyula földbirtokost választotta, s mindenét egyedüli fiára, Aladára hagyományozta azon kikötéssel, hogy leány testvéreinek a köteles részt férjhezmenetelük alkalmával kiadja.

Fiát, Aladárt, kinek jövőjét leginkább szívében hordta, már kebléhez nem szoríthatta, mert Vácon volt tanulmányait folytatandó.¹⁰⁴ Mid n pedig a halál szárnyának suhogását közeledni érezte, mint Garay s egy másik koszorús költőnk, Vörösmarty, édesanyja és Szontagh barátjának tanácsára elhívatta a falubeli katolikus lelkészt, hogy Istennel, emberekkel kibékülve a haldoklók szentségében részesüljön.

A haláltól való ijedelmének első pillanatában a gyónást máskorra szeretne volna ugyan halasztani, de édesanyja és Szontagh Pál rábeszélésére végül maga is belátván kritikus állapotát, önkényt és készségesen meggyónt.

Utolsó pillanatáig eszméletén volt, s meren nézte könnybe lábadt környezetét. Miután a halotti szentségek fölvétele után megkönnyebbülten rövid időre elszenderült, a napokon és éjeken át virrasztó s más testileg teljesen megtört baráti és rokon környezet a beteg megkönnyebbülésében bízva lefeküdt. Egyedül kedvenc szolgája, Pass András¹⁰⁵ maradt mellette. Éjfél után, október 4. és 5. között egyszerre újból, de a rendesnél fuldoklóbb módon kezdett hánykolódni. Mielőtt még szolgája valakit értesíthetett volna, a költ kiszenvedett abban a pillanatban, amelyben Pass András az ágyról lehányt takaróval újból befedte.

Nehéz volt a szív fáklóját kioltni,
Mely szeretett hű lángjain éledett,
Elhagyni, a kik támaszául bírák t:
Szül t, barát, három kis gyermekét.

(Pajor: „Egy anya keserve”)

Valamivel két óra után jött a költ kedvenc, h séges szolgája, Pass András Szontagnak jelenteni, hogy a „nagyságos úr elaludt”, amire Szontagh azonnal a költ szobájába sietett. Vajmi szomorú kép várakozott itt rá. A halottas ágyat az idő közben álmából fölriasztott Madách édesanyja, Ité Nina s Pass András vették körül., valamennyien elfojtottan zokogva a nagy léleknek oly hamar bekövetkezett vesztén. De a nagy lélek, Epilógusához híven, az Úrtól bocsánatot s kegyelmet nyerve, sorssal és emberekkel kibékülten végezte be oly rövid, de küzdelemteljes pályáját:

Sokan szerettek és sokat szerettem,
Bántottak is, de szmben nem maradt
Fulánk...

Édesanyja imára összekulcsolt kezekkel leborult ágyára, s kimúlt fiának láttára keservesen, csöndesen zokogott. Meghalt 1864. okt. 5-én éjjel 2 órakor.

Az egekig csapkodó láng végsőt lobbant, és sötét árnyat vetett a magyar irodalom panteonjára. Amint nem volt eldije, máig sincs utódja, ki e csodás világfényt pótolhatta volna.

Halálhírére az egész ország mély részvétellel fogadta. A lapok legnagyobb része gyászolta és méltatta az elhunyt érdemeit. A nemzet talán nem is tudta, hogy mily nagy író veszített. Mennél inkább távolodott sírjától, annál nagyobbra nőtt igénytelennek látszó alakja. Testileg túlságosan nagy szívére, mint halálának és egyúttal *Az ember tragédiájának* forrására írta Jókai e szép epigrammát: „A szív, mely annyi alaknak adott létet, neki halált adott és ez halhatatlanságot.”

Az alsósztrégovai római katolikus anyakönyv 1864. október 5. S. D. Emericus Madách. Maritus (Elisabeth Frater) Dnus Terrestris, Patronus Ecel. A.-Stragoviensis; Erudit. Soc. Hungar. item Kisfaludyanae membrum correspondem. Locus dom. et Origins: Alsó-Sztrégova Nr. 1., mas. 42 ann. Hidrops, Provisus. Locus, dies sepultur: Alsó-Sztrégova 7-a octobris. Nomen Sepelientis: A. R. I. Aloysius Trsztyánszky Par. Litkaensis. (A helybeli plébános Divald Gusztáv volt.)

A külföldi lapok közül az *Illustrierte Zeitung* (1864. 356. lap) „Der ungarischer Faust-Dichter, Emerich Madách” címen a költő nemzetségét és rövid, de szabatos életrajzát hozta.

Isten óhajának csak egyik részét teljesítette:

Csak azt adná az Isten,
Hogy ifjan haljak el,
Nem már midőn kifáradt,
Elfásult a kebel.

(„*Ifjan haljak meg*” I. kötet 51. lap)

Nem halt meg éppen ifjan, de férfikorának delén, s mint nagyra törő lelke azt látnoki ítélettel megjövendölte:

Vesszek, mint tiszegő, mely
Midőn legszebben ég,
Midőn szomszédos éggel
Akkor hull szét.

Dicsőségének tetőpontján, midőn az elalélt nemzet és irodalom epedve csüngött ajkain, s még többet, nagyobbat is várt tőle, összeesett ugyan porhüvelybe, de fennmaradt ragyogó fényben fennkölt szelleme, vezérel csillagul a későbbi nemzedékeknek.

Dicső volt, nem test és por csupán,
A lángszellemnek csak kis árnya ez.
Költő volt, a kinek látnok-szeme
E földön tul szebb hazát keres

– zengi róla földi költője, Pajor István. Halála tulajdonképpen a halhatatlanságba való átnövekvés.

Temetése október 7-én történt, mikorára Aladár fia is hazaérkezett már.¹⁰⁶ Temetésén a környék, Losonc, Balassagyarmat stb. valamenynyi elkel sége résztvett, akik közül talán egy sem gyászolta annyi fájdalommal, mint fidus Achetese, Szontagh Pál.

A Hon (1864. 232. szám) azt írja: „Nem egy család, nem egyes rokonok és barátok, hanem ezrek sokasága volt az, mely képviselői által hozzájárult a gyászszertartáshoz.”

A temetési szertartást barátja, Trsztyánszky Alajos fényes segédlettel végezte. A kastély udvarán Imády Károly balassagyarmati lelkész tartott mély bölcselmi gyászbeszédet, mely után a losonci dalárda róttale a hála és tisztelet adóját egy gyönyörű gyászdallal. A gyászmenet, melyet megyés pandúrok kivont karddal kísértek megindult, s méltóságos lassúsággal haladt át a szegényes falu utcáin a közös temetőben levő családi sírboltig. A sírnál Kis Gábor losonci helvét lelkészen kívül még Bodnár István balassagyarmati ügyvéd méltatta „gyémánttisztá jellemét”, széleskörű tudományát, s beszédjét ily szavakkal végezte: „Béke a valódi bölcsészként teljes nyugodtsággal és eszmélettel, a gyermekeire áldást mondva elhunyt dicsőültnek hamvaira.”

A gyászolók közt Pajor István árvaszéki elnök (Poeta laureatus Nogradensis) „Madách Imre ravatalánál” című alkalmi költeményét osztogatták, mely az embert, költőt és hazafit egyaránt siratta. (Lásd: Figyelő 1889. 354. lap.)

Madách a jó apa, jó testvér, jó fiu,
Az áldozó barát, a lelkes férfiú,
Kinek nagy elve volt az emberszeretet,
Most im örökre holt, örökre jéghideg.

De a szellem él s örök! Csak a test porlatag,
Melynek pihenni jó a csendes föld alatt.
Élni fog, míg él a hü emlékezet
S nevére fényt a hir örök sugára vet.

Ismeretesebb Szász Károlynak a „Segélyalbumban” (1864. 270. lap) közzétett alkalmi ódája.

Három hátramaradt gyermekei közül Jolán másodszor van férjnél, Ara még mint hajadon az országos tébolydába került, s végül az akkor tizenhat éves Aladár, most alsósztrégovai földbirtokos, kevésbé ismert költő, mint spiritiszta.

A költő édesanyja, ki azt hitte, hogy legkedvesebb fia halálát túl nem élheti, megtörtén, de önmegadással viselte fájalmát, s Pajor szavaival azzal vigasztalódhatott:

Enyém volt, én szültem t, kinél
Nemesebb fiat nem szült még anya.
A fájdalom, mit érte szenvedék,
Örömt kének csak kis kamata.

(„Egy anya keserve”)

Még sokáig túlélte költő fiát, s kilencvenhat éves korában, 1880. május 22-én hunyt el,¹⁰⁷ a halotti szentségek fölvétele után Csesztvén, ahonnan holt tetemei az alsósztrégovai családi sírboltba vitettek át.

S most ott nyugszik költő fia mellett, az sők szentelt porai közt. A családi sírbolt a falu nyugati szélén, közvetlenül a temető bejáratánál áll.¹⁰⁸ Egy egyszer en fehérre meszelt házikó, de öt-hat családtagjával a nagy költő tetemeinél fogva nemzeti panteon. Falai teleagatvák szalagfölrásos koszorúkkal. A bejáratnál szemben egy szarkofághoz, csaknem oltárhoz hasonló s márványszínnel festett faállvány emelkedik, azon kereszt, ily fölrással: Föltámadunk! Ily egyszer kriptában, fölrás nélküli koporsóban, mint t kívánt („Egyszerű fenyvesdeszkából adjatok nekem koporsót”) alussza örök álmát kedvenc alsósztrégovai magányában. A természet der s békéje, csönd és nyugalom veszi körül. Óhaját teljesítették, és sírja a szabad természetben áll, mint ezt „Sírom” cím költeményében kívánta:

Sírom kint álljon szabadban,
Honnán messzi, messzi látni,
Nap sugára, éj viharja
Járjon azt meglátogatni;

Hogyha hallom a pacsirtát,
Azt hiszem dalom zengik át.

Az alsósztrégovai sírbolt nagy álmodója és ihletett látnoka most ott pihen a szabad természet virányos ölében, s ott álmodja tovább befejezetlenül hagyott „Tündérálmát”, az élet derjét és boldogságát, melyből neki oly kevés jutott e földön osztályrészüli. Porai egyik rokon sével, Rimay Jánoséval együtt a kis Alsósztrégovát a magyar nemzet egyik zarándokhelyévé változtatták. Ádámjához hasonlóan, a megsemmisülést l irtózva, a hit reményével várja a föltámadás nagy napját. Bár közénk vegyülne még szelleme, hogy m vein épülve és buzdulva, a hazát éppoly buzgón, önzetlenül szolgálhassuk, s beteljesüljön népének nagyszerű ébredése, melyről jó szavai szerint még a sírban is álmodik:

S fürgeteg haj rohogva,
Gondolom, hogy népem ébred,
Számadást tart – és haragján
Múltja vesz, – jöv je éled.
S álmodom tán így sokáig,
Ámde d re nem lesz álmom.
Egykor testesül bizonynyal,
Jól tudom s nyugodtan várom.

(„Sírom.” I. kötet 56. lap)

Emlékbeszédet Bérczy Károly tartott fölötte 1866. febr. 6-án a Kisfaludy Társaságban (Lásd: A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam III. 197. lap) „s a jeles a jelesnek újabb koszorút font.” Ez egyúttal a legteljesebb

élet- és jellemrajz. Nagy mennyiség kiadatlan kézíratait és jegyzeteit h barátjára, Bérczy Károlyra bízta, aki hozzá is látott összes m veinek kiadásához, mid n 1867. dec. 11. bekövetkezett halálára e megbízás Gyulai Pálra ment át. Azóta összes m vei már II. kiadásban jelentek meg.

Nagyobb terjedelm , a költ egész életét részletesen tárgyaló életrajz eddig még nem jelent meg, de Palágyi Menyhért ékes tollából várható. Nekem az összes kéziratok, okmányok s a családi levéltár csak egy pár napig állhattak Madách Aladár szíves jóvoltából rendelkezésemre, s így teljes, mindent fölölel életrajzot, mint az tervem és céloim volt, nem nyújthattam.

Amit e néhány nap alatt gyorsírással hamarjában lemásolhattam s már egybűt megjelent adatokból összegy jthettem, képezi e szerény igény életrajz alapját, melynek keretében különös súlyt fektettem a legesleghitelesebb forrásra, a költ saját m veire, melyek számos célzást és önvallomást tartalmaznak, s forrongó bensejét változatlan h séggel visszatükrözik. Mindenütt csak megbízható, hiteles adatokra támaszkodtam. Ott, ahol külön rá nem utalok, közvetlenül fül- és szemtanúktól, még él barátjaitól és ismer seit l vettem az adatokat. Különös köszönettel tartozom ezért a költ nagy képzettség , tudós fiának, Madách Aladárnak, a költ legbens bb barátjának, gömöri Szontagh Pál¹⁰⁹ f rendiházi tag és földbirtokos úrnak, néhai Nagy Iván akadémiai tag és hírneves történésziünknek és f tisztelet Henrici Ágost ágostai evangélikus esperes úrnak.

***

Jegyzetek

1. Madách Ilona (Madách Aladár örökbe fogadott lánya, Madách Imre unokája) Szakall István földbirtokos felesége volt; Fabriczy Pálné Madách lányának, Jolánnak a (második és egyben utolsó) férje; nem tudjuk, valójában melyikük l lehet szó. Nógrád megyében egyébként több Kelecsény létezik: Kiskelecsény, Tótkelecsény, Fülekelecsény és Kelecsénypuszta; a családi predikátumban (sztrégovai és kelecsényi) álló település ezek közül valójában Kiskelecsény (a gyászjelentésekben is olykor tévesen a *kiskelecsényi* el név áll).
2. Valójában ketten, Madách László és szécsénykovácsi János(s)y Gáspár közösen fogták el Victorint, mint azt Nagy Iván helyesen, Harsányi Zsolt viszont a Jánossy család rosszallását is kiváltó életrajzi regényében helytelenül, János(s)y Gáspár nevének mell zésével közölte. (Lásd: Nógrád Megyei Levéltár XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése 64. [szécsénykovácsi L. Jánossy Paula levele, Cserhátsurány, 1933. márc. 25.].)
3. Helyesebben rokona, hiszen oldalági kapcsolatról van szó.
4. Többen is úgy vélik, hogy bár (elveszett és kézíratos) f m vének címlapján a *sztrégovai* el nevet használta, valójában mégis a *kelecsényi* ágon található, Miklós fia Gáspár volt az orvosi munkák szerz je, nem pedig a sztrégovai ágon szerepl Péter fia Gáspár, az alispán.
5. A könyvészeti források nem tudnak a kézirat állítólagos megjelenésér l.
6. Mérvadó források szerint nem cseh, hanem szlovák (és latin) nyelven írt verseket.
7. A források általában megegyeznek abban, hogy id. Madách Imre anyja, Rusz Anna nem volt nemesi származású.
8. Az 1811-ben megjelent könyvbe valójában a fia, a költ Madách Imre írta be az idézett sorokat. (Lásd: Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kézíratai és levelezése*. [Katalógus.] Bp., 1992. 421.)
9. Útlevelei szerint közepes termet volt és egyetlen más leírás sem nevezte „daliás”-nak.
10. Sajnos ezen a ponton a szerz átvette Nagy Iván hibáját. Valójában (keresztelési anyakönyvi kivonata szerint) apját Majthényi Jónásnak hívták.
11. Esküv jük 1810. jan. 23-án volt Budán.
12. 1881-t l 1885-ig Csesztvén élt, ott is halt meg, jóllehet Alsósztrégován temették el t.
13. Valószínű leg sajtóhiba; helyesen: nemzedék.
14. Valójában 20-án; 21-e a keresztel napja volt.
15. A keresztelési anyakönyvb l idézett szövegben egyetlen szó sincs születésr l; az „esemény” valójában a keresztelés, s így a dátum is a keresztelés dátuma.
16. Természetesen nem Alsósztrégova közvetlen környezetér l, hanem egy nagyobb földrajzi egységr l, az Ipoly völgyér l van szó.
17. Valójában a biliárdszoba és Madách dolgozószobája nem azonos; két egymásba nyíló szobáról van szó, s a dolgozószobából (oroszlánbarlang) nyílik a hálófülke; a biliárdszoba a dolgozószobának az egykori

átjáró fel l nyíló „el szobája”. Az épület felépítését lásd: Kerényi Ferenc: *Madách Imre: „...úrtam egy költeményt...”* Bp., 1983. 39.

- 18.** Sem Madách Imre, sem testvérei nem vadásztak; a fegyverek, amennyiben valóban Madách Imre fegyverei voltak, harci fegyverek lehettek (kard, párbajpisztoly stb.), az agancsok pedig vagy ajándékok vagy természetes módon gy jtött díszek.
- 19.** Aki meg akarja érteni a költ t, annak a (szül)földjére kell mennie.
- 20.** Helyesebben magántanulmányait; a vizsgákat ugyanis Vácon tette le.
- 21.** Balogh Károly visszaemlékezése szerint nem volt bekerítve a kastély, s t annak egyik szárnya (a jelenlegi bejárat és az azzal szemközti, mára befalazott rész) a szó szoros értelmében átjáróház volt, amelyen út vezetett át.
- 22.** Az idézett rész els mondata lényegében Bérczyt l származik, a második azonban sem ilyen, sem más formában nem található az emlékbeszédben, s ellentmond a tényeknek, amennyiben Osztermann Józsefet (volt az els házi tanító, aki kés bb Nagylámon lett evangélikus lelkész) két nevel is követte (Kovács Imre, majd Spányik Antal), mielőtt a fiúk Pestre utaztak volna tanulmányaik folytatására.
- 23.** Valójában Kovács Imre volt 1835 körül a nevel , akinek keresztnéve változatos formában szerepel a Madách-irodalomban; az igazságot az érintett gyászhire közli. (Vasárnapi Újság 1891/ 23. 378.)
- 24.** István szolga kizárólag a fiúk pesti tanulmányai során állt a család szolgálatában; 1837 szeptemberében küldték a korábban Martonvásáron, a Brunswick (Brunszvik) családnál szolgált férfit Madách Mária és férje Majthényi Annához.
- 25.** Helyesebben szül *je*, hiszen apja már nem élt.
- 26.** Valójában évekkel kés bbi; els elbeszélése az 1842-ben megkezdett, de soha be nem fejezett *Duló Zebedeus kalandjai* volt.
- 27.** Valójában Pesten voltak az egyetemek, s Majthényi Anna is természetesen oda, nem pedig a f városba, Budára küldte a gyermekeit.
- 28.** Madách Imre és Madách Mária édesanyjával folytatott levelezése alapján biztosan állíthatjuk, hogy csak rövid id szakokat töltött Pesten Majthényi Anna; a birtokügyek mellett pl. hajadon lánya, Anna is hazaszóltotta.
- 29.** Csak jóval kés bb, 1837 szén kerültek Pestre a Madách-fivérek; a hivatkozott keltezetlen levél 1839 januárjából származik.
- 30.** Helyesen: másfél évvel korábban. Lásd az el z jegyzetet!
- 31.** Szó sincs róla! S t, az állításnak ebben a formában nincs is értelme! (A tanulmányokat lehetett ugyan magán úton folytatni, de éppenséggel a vizsgákat letenni nem.) Az els három évben Madách együtt tanult és vizsgázott tanuló társaival, s csak 1840 szét l kezd d en folytatta magán úton az egyetemet.
- 32.** Valójában Schwindt Károly volt Madách rajzmestere.
- 33.** Lónyay Menyhért egy évvel id sebb volt nála: 1822. jan. 6-án született.
- 34.** A lovaglás, figyelembe véve az érintettek otthoni (falusi) életkörülményeit is, biztosan nem tartozott a ritkaság számba men események közé, s nyilván el bb tanultak meg lovagolni, mint vívni, az úszásról nem is szólva.
- 35.** Etelka 1824. márciusában született, s 1839-ben, tehát 15 éves korában ismerte meg t Madách Imre.
- 36.** Ma úgy látjuk, hogy els szerelme inkább Cserny Mária lehetett, legalábbis az *Emlékezés az els szerelemre* cím verse egészen biztos, hogy nem Etelkáról szól.
- 37.** Valószínűleg éppen fordítva lehetett: mindenki, de különösképpen Lónyay Menyhért tudhatott err l a vonzalomról, s csupán maga Madách Imre hitte azt, hogy érzéseit sikerült eltitkolnia.
- 38.** Lónyay Etelka 1844. aug. 6-án ment férjhez Szirmay Ödönhöz, de kés bb különvált t le, s nem is használta többé férje nevét.
- 39.** Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése.* (Katalógus.) Bp., 1992. 868. tétel.
- 40.** A képvisel ségre sok évvel kés bb, 1861-ben került sor.
- 41.** Ez az egyetlen autentikus forrás, amely ismeretségük kezdetér l hitelesnek látszó információt közöl, vélhetően Szontagh Pál közlése alapján. Mivel kettejük levelezésben ezzel kapcsolatosan semmilyen utalás nincsen, sokan úgy vélték (ezek szerint alaptalanul), hogy kés bb, már Nógrádban, a megyei közéletben ismerkedtek össze.
- 42.** Az állításban sok igazság lehet, de azért Balassagyarmatra, figyelembe véve a távolságot, nem valószínű , hogy gyalog mentek volna.
- 43.** Ma már mindkét példány az OSZK Kézirattárában található.
- 44.** Becker Hugónál hiányzik a pont a mondat végér l; mivel a fennmaradt szövegek alapján nyilvánvaló, hogy a *buta* jelz nem Szontaghra, hanem éppenséggel a szécsényi járásra vonatkozik, ezért a félreértés elkerülése érdekében kitettük a pontot.

45. Ma már tudjuk, hogy ez nem így volt; Madách cikkeivel kapcsolatban lásd: Praznovszky Mihály: *A Pesti Hírlap nógrádi tudósítói*. In. *Madách és Nógrád a reformkorban*. Salgótarján, 1984. 97–112.
46. Vegyük észre, hogy az Ország és a Gazdasági Lapok sokkal későbbi, az abszolutizmus időszejét követő lapok. Egyébként a Koszorú nekrológírója (aki föltehetően Arany János volt) említette meg ezeket az írásokat (1864. okt. 16-i szám). Tény azonban, hogy azóta sem sikerült a cikkeket megtalálni, bár Madách egy Nagy Ivánnak írt levelében valóban említette, hogy az Országba készül cikket írni.
47. Valójában 1846-tól 1849-ig volt f. biztos.
48. Érthetetlen okból ez egyike a leggyakrabban félreolvasott Madách-leveleknek. Becker is korábban hat hétről beszélt. Túl azon, hogy az idézett levélrészben egy szó kimaradt, életrajzi vonatkozásban is félrevezető az idézet, amennyiben a levél kézirata szerint nem két, nem is hat, hanem *hét* heti (tehát 49 nap) nyugalmat írt el a csodadoktor.
49. Ez és a következő idézet jóval későbbi: 1847. aug. 12-én Szontaghnak írt verses levelében való, amely Becker eltérő tördelésével ellentétben végig verses formában íródott.
50. A visszalépés még 1844 elején történt, a f. biztos választás 1846-ban.
51. A szerző bevallotta „találgat”; Borbála valójában a költő utolsó szerelme volt az 1860-as években.
52. Madách festménye, de egy másik Fráter Erzsébetről fennmaradt kép is barna szeműnek ábrázolja t. „Még a barna ég is jobb kedves szemedben” – írta a költő a *Távolból –hez* című, tartalma alapján egyértelműen Fráter Erzsébetnek szóló verses levelében.
53. A sokak által idézett történet másik – gyakoribb – változata szerint az eset Szontagh otthonában történt, s Szontagh Pál saját édesanyja volt a kommunikációban résztvevő másik fél, bár e változat szerint is Madách Imre jelenlétében zajlott a párbeszéd.
54. Az idézett levélrészlet magyarázata valószínűleg sokkal prózaibb: Madách beteg volt, s a levelezés tanúsága szerint találkozóukat többször is el kellett halasztani. Fráter Erzsébetnek azzal is számot kellett vetnie, hogy az ekkor már csak néhány héttel későbbre tervezett házasság (a levél jún. 13-án íródott, a házasság júl. 20-án volt) Madách betegsége – esetleg halála – miatt meghiúsul.
55. Amennyire meg tudjuk ítélni, részben drámaibb, részben prózaibb lehetett az érintettek viselkedése. Fráter Erzsébet levelei, de más források is arra engednek következtetni, hogy Majthényi Anna határozottan ellenezte a házasságot, s ez súlyos konfliktust okozhatott közte és Madách Imre között. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Imre nem volt még nagykorú, így anyja beleegyezését el kellett nyernie. Végül meg kellett találniuk a konfliktus békés rendezésének gazdasági feltételeit is: ezt végül a Csesztvére történő átköltözés és az ottani gazdaság átvétele jelentette.
56. Kétséges, különösen 1850 nyaráig, hogy ezek a megnyilatkozások mennyire voltak színték; addig az időpontig ugyanis minden Majthényi Anna tulajdonában volt. Az említett „verseny” tehát részben a birtokokért, vagyonért folyt, amelynek elosztásáról 1850 nyarán döntött Majthényi Anna, s ez a döntés meg is mérgezte a családtagok egymás közti viszonyát. Nemcsak Madách Imre és Fráter Erzsébet között vezetett feloldhatatlan konfliktushoz az a gazdasági döntés, amelynek értelmében Alsósztrégovára kellett költözniük, de Majthényi Annának lányával, Madách Annával való kapcsolata is végérvényesen megromlott, s t ez állt a háttérben Madách Annának néjével, Máriával való konfliktusa esetében is.
57. A bekezdésben több pontatlanság és tévedés található. Először: Fráter Erzsébet nem ekkor, csupán pünkösdkor utazik Csécsére. Másodszor: Fráter Pálnak eredetileg is Csécsé volt a lakhelye. Harmadszor: Imre betegsége még nyár elején is javában tartott, csak az esküvő előtt nem sokkal ért véget. Negyedszer: jóllehet a csesztvei anyakönyvben is megtalálható a bejegyzés, valójában nem ott, hanem Csécsén volt az esküvő.
58. A verset valójában Veres Pálnéhoz írta Madách, és harmadik sora nemcsak a kéziratban, de az idézett műben is merőben más.
59. Valójában sehol sem szerepel a szövegben sem a szerző neve, sem „idézett” műve.
60. Az említett évszámok természetesen Madách Pál összes levelének időhatárait jelölik; eltekintve azoktól a jóval korábbi gyerekkori üdvözlőlevelektől, amelyeket részben Pál és Károly nevében ugyan, de maga Madách Imre írt alá.
61. Útirányuk alapján nem lehet kétséges, hogy éppen ellenkezőleg, hazafelé tartottak Erdélyből.
62. Az eredetiben a szó előtt idézőjel áll, mivel azonban az idézet vége nincs jelölve, sem forrás nem szerepel, amelyben az idézet vége kikövetkeztethető lenne, ezért a jelet elhagytuk.
63. A Rákóczy János viselkedésével kapcsolatos állításokat minden rendelkezésünkre álló dokumentum cáfolja; lehetséges, hogy egy másik bűjtött személlyel tévesztették össze t.
64. Ez már természetesen (az időpontból következően) a börtönből való szabadulása után, pesti internálása végén volt, s föltehetően azt közölték vele, hogy aug. 20-án, az ítélelhirdetésig visszatérhet csesztveire otthonába.

- 65.** Az idézett cikkben is ez szerepel. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján ma úgy látjuk, hogy Madách Imrét egyértelműen Rákóczy bújtatásáért fogták el, és csak hónapokkal később, egy másik ügy kapcsán került neve a gerilla-felkelésben résztvevők neve közé, majd ezt követően szállították Pestre, ahol a gerilla-ügyeket tárgyalták.
- 66.** Állítólag Madách egyik fogolytársától származik ez a nem hiteles, mások által inkább kétségbe vont, mintsem igazolt hagyomány.
- 67.** Beckerrel ellentétben Turi Mészáros István részletesen leírta, hogy *miként*.
- 68.** Nemcsak pénzügyi gondokról van szó; néhány hasonlóan súlyos és nyomasztó gondról ma már többet tudunk. Ezek közül a legfontosabbak a következők. Először: a család osztályegyezsége következtében kész helyzet elé állítják Fráter Erzsébetet: át kell költözniük Alsósztrégovára; egyik levelében ezzel kapcsolatosan tiltakozásának ad hangot. Másodsor: Madách Imre hazatérése késik; míg április elején csaknem egy hónapot vártak Borbála keresztel jével abban a reményben, hogy arra a családfő jelenlétében kerülhet majd sor, addig a bizonytalanság heteken, hónapokon át csak fokozódott, csupán aug. 4-én közlik Madáchcsal, hogy 20-án hazatérhet. Harmadsor: a szülést követően súlyos beteg. Végül negyedsor: talán mindezekkel összefüggésben, de az sem kizárt, hogy mindentől függetlenül, a szülés utáni pszichózis tünetei jelentkeztek rajta.
- 69.** Érdekes feltételezés, amellyel kapcsolatban eddig – eltekintve egy kétséges hitelről, állítólag a halálos ágyán diktált, gyermekeinek szóló levélről – még közvetett bizonyítékokat sem sikerült feltárni. A továbbiakban részletezett lélektani érvelés is kétséges: az ok és okozat fel is cserélhető. Fráter Erzsébet feltételezett birtokadata is magyarázhatja a levelek hangnemet, de éppígy lehetséges, hogy a levelekben szereplő, valóban súlyos körülmények vezettek tovább a feltételezett „birtok”-hoz. Egy ponton a tények határozottan ellentmondanak Becker hipotézisének, ez pedig a „jövőtől való félelem”. Éppen ellenkezőleg, a legtöbb forrás megegyezik abban, hogy Madách hazatérése, és az Alsósztrégovára való átköltözés után Fráter Erzsébet vitatott viselkedése még szélsőségesebben nyilvánult meg, és a birtokadatok semmiféle jelét sem mutatta.
- 70.** A fogalmazás félreérthető; nem a saját öccséről, Fráter Béláról, hanem férje öccséről, Madách Károlyról van szó.
- 71.** A mondat kétértelmű és talányos. Sem az nem világos, hogy alanya Madách Imre-e vagy inkább Fráter Erzsébet, sem pedig az, hogy miként eszközölhetné ki bármelyikük is a szabadságot. Az eddigi életrajzokban egyedül Fráter Pál került ilyen szerepkörbe szóba, s életrajzának korábbi részében Becker is erről ír. (Lásd: 105. oldal!)
- 72.** Köszvénye sokkal korábbi volt, hiszen arra maga is utal a rudnói csodadoktornál tett látogatását leíró, Szontagh Pálnak szóló levélben.
- 73.** A válás nem Pesten volt, hanem Ecséden.
- 74.** Valószínűleg találkoztak még, éspedig 1862. november elején Nagyváradon, amikor Madách Imre elhozta anyjától Jolánt.
- 75.** Ma öt levelet ismerünk ebből az időszakból.
- 76.** Valójában a Nógrád megyei Csécsén született, és legkorábban 1841-ben kerülhetett Cséhtelekre, miután apja ottani elzálogosított birtokát kiváltotta.
- 77.** Jolánt a válási szerződés értelmében 10 éves kora után apja jogosult volt magához venni, ennek ellenére az eset nem akkor (1861-ben), de nem is 1860-ban, hanem 1862-ben történt, éspedig Nagyváradon.
- 78.** A válás 1854. júli. 25-én volt, következésképpen csak ezután íródhatott a levél.
- 79.** Élete hátra lévő részét Biharban, főképp Cséhteleken és Nagyváradon töltötte, bár egy ízben hosszú időt töltött Balassagyarmaton is. Budapesti főképp ormódi tartózkodásáról nincs tudomásunk; nem is világos, hogy mit keresett volna Bereg megyében. (A korábban említett Tótiban viszont éltek rokonai.)
- 80.** *Útravaló verseimmel* c. költeményéből arra következtethetünk, hogy mindenkinek megbocsátott. Túl azon, hogy 1862-ben lányáért személyesen ment el Nagyváradra, a bihari hagyomány szerint feleségét a későbbiekben visszahívta, és éppen ellenkezőleg, Fráter Erzsébet nem kívánt visszatérni hozzá, elsősorban a változatlanul rossz feltételek miatt. (Alsósztrégovára, még él anyósa közvetlen szomszédságába kellett volna visszatérnie.)
- 81.** Lakóhelyének megválasztásában szabadsága meglehetősen korlátozott volt. Csesztvén, öccse házában fizikailag nem is lett volna hely számára, másutt pedig anyagi körülményei nemigen engedték volna meg az otthonteremtést. Ennek ellenére élete utolsó évében állítólag egy szerény erdészlakba kívánt volna visszavonulni a Závoda melletti Imre-dombon, de nem egyedül, hanem szeret jével, Borbálával.
- 82.** Becker Hugó bizonyára Turi Mészáros Istvánra gondolt, aki azonban nem saját emlékeit, hanem nagybátyja emlékiratának egy részét tette közzé; nem ő, hanem Pétery Károly volt az, aki együtt utazott Madáchcsal.
- 83.** Ez tévedés. Valójában Pestre a Nagycsalomjára utaztak, majd onnan Horpácsra.

- 84.** Mivel az utazás – mint az az idézett cikk más részéből kiderül – 1861. júl. 20-án volt, ezért az említett – a rossz hangulatot magyarázó – közlésben nyilván arról lehetett szó, hogy ez a nap Madách házassági évfordulója (Csécse, 1845. júl. 20.), egyúttal Fráter Erzsébet születésnapja is (Csécse, 1827. júl. 20.).
- 85.** A mondat több állítása is pontatlan, félrevezető. Szontagh ekkor már nem Szécsényben lakott, hanem Horpácson, bár Szécsényben él rokonait gyakran meglátogatta, s alkalmasint ott is találkozhattak. Nagy Iván Pesten élt, s ha megfordult Nógrádban, akkor az 50-es évek végén, 60-as évek elején leggyakrabban a horpácsi birtokára utazott. Végül maga Madách sohasem vadászott, bár részt vett vadászaton. (Balogh Károly szerint nem is volt vadászfegyvere.)
- 86.** Unokaöccsének, Balogh Károlynak a visszaemlékezése szerint a park Madách Imre idejében már inkább a hanyatlás jeleit mutatta.
- 87.** Mint a vers címe is mutatja, semmiképpen sem írhatta a második férjével egyidejűleg megölt névére emlékére ezeket a sorokat, de hogy valójában kiről lehet szó a versben, azt ma még nem tudjuk.
- 88.** Az említett feljegyzés helyét nem ismerjük.
- 89.** Lásd: Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése*. [Katalógus.] Bp., 1992. 372. Beckernél az idézet végén a „Thil. lev.” utalás áll, ami félreértés vagy sajtóhiba lehet; Madách feljegyzései alapján – mint arról a későbbiekben lesz is szó – világos, hogy *Filozófiai levelek* cím alatt is gyűjtötte bizonyos jegyzeteit, s ez a jegyzet is közéjük tartozott.
- 90.** Ez tévedés. Pulszky Ferenc ekkor még emigrációban élt; sokkal inkább Szontagh Ferencre (Szontagh Pál bátyjára) gondolhatott Madách.
- 91.** Az idézett könyvben (helyesen) Sréter László áll.
- 92.** Nagy Iván 1861-ben nem volt országgyűlési képviselő. Valójában Frideczky Lajos volt Madách képviselő társa.
- 93.** Valójában a Fekete Sasban, az Újvilág utcában (ma: Semmelweis utca).
- 94.** Ez tévedés. Máj. 11-én Csesztvén volt keresztapaként Madách Izabella keresztelvényén, majd júl. 3-án négy napot tartózkodott Alsósztrégován és környékén, júl. 6-án unokahúgánál, Balatonfüreden találjuk stb.
- 95.** Valójában, mint azt a 82. jegyzetben is jeleztük, Turi Mészáros nagybátyja, Pétery Károly volt Madách képviselő társa, akivel együtt utazott, de nem az országgyűlés berekesztése után, hanem jóval korábban, júl. 20-án, és nem Alsósztrégovára, hanem Nagycsalomjára, majd onnan Horpácsra. A mondat önmagában, temporálisan is abszurd, hiszen az országgyűlés feloszlata után Deák javaslatának eshetőségeiről nincs értelme beszélni.
- 96.** A beszéd nem hangzott el az országgyűlésen, később azonban megjelent; Eötvös is az írott szövegre reflektált.
- 97.** Valójában Henrici Ágost(on)hoz.
- 98.** Valójában Csesztvén találkoztak, majd együtt utaztak Csesztvénre Alsósztrégovára.
- 99.** Föltehetően az Imre-dombon történő építkezésre utalhatott Henrici; más források szerint azonban nem annyira az irodalomnak, mint inkább utolsó szerelmének, Borkának kívánta szentelni hátralévő idejét.
- 100.** A Madách-kutatás *A Kolozsyak* c. elbeszélést jóval korábbi eredetűnek tartja, bár kétségtelen, hogy élete utolsó heteiben jelent meg a Koszoróban.
- 101.** A korabeli napilapok is többször hírt adtak arról, hogy a fennmunkás „ellendarabja” készülne, de cím említése nélkül. Valószínűbbnek kell tartanunk, hogy a *Tündéralom*a vonatkozhattak a korabeli feltételezések, mivel a Becker szerint Szontagh által említett művelet egyetlen sor sem maradt fenn.
- 102.** A vers címe valójában *Útravaló verseimmel*.
- 103.** Érdekes, hogy Bérczy Károly éppen ellenkezőleg: feltételezte, hogy Madách azért küldte fiát Pestre, hogy ne legyen jelen a halálánál. Valószínűleg egyszer csak arról volt szó, hogy a tanulmányok akkoriban október 1-jén kezdődtek.
- 104.** Valójában, mint arra fentebb helyesen utalt Becker, Pesten tanult tovább.
- 105.** Becker itt és a továbbiakban következetesen Pasz Andrásnak nevezi azt a személyt, akit a Madách-irodalom, de az alsósztrégovai katolikus anyakönyv is Pass Andrásnak nevez.
- 106.** Balogh Károly nem említi, hogy Madách Aladár részt vett volna apja temetésén; éppen ellenkezőleg, azt állítja a *Gyermekkorom emlékeiben*, hogy „A haldoklónak óhajta volt, hogy betegsége egy nappal se késleltesse tanulmányaink megkezdését, történjék meg temetése is fiának elzetes értesítése nélkül.”
- 107.** Valójában 1885. május 22-én.
- 108.** Az 1930-as évek elején lebontották, és a koporsókat az akkor épült emlékmű alatt helyezték el, a kastély parkjában. Idközben az eredeti sírbolt másolata is elkészült, eredeti helyén, a mára elhagyott régi sírkert szélén.
- 109.** Súlyos tévedés! A Dobsinán született s szintén híres ú. „gömöri” Szontagh Pált Madách Imre tudomásunk szerint nem ismerte. Barátját – megkülönböztetésül – „nógrádi” Szontagh Pálnak nevezték.

Sajnos Szinnyei is elkövette azt a súlyos hibát, hogy idéz jel nélkül írta a jelz ket, mintha azok predikátumok lennének. Err l szó sincs! Mindketten az iglói (és zabari) Szontagh család tagjai voltak, s t azon belül is egy helyen, az ún. igló-dobsinai ágon találjuk ket Nagy Ivánnál.

***

Utószó

Bakonyi (1905-ig Becker) Hugó 1869. ápr. 1-jén született Lippán, Temesváron teológiát tanult, majd tanítóképz t végzett, és 1891. decemberében (katolikus) pappá is szentelték. 1896 és 1903 között, tehát a Madách-életrajz írása idején is, Szegeden a római katolikus tanárképz tanára volt. A jelek szerint el bb a vallását változtatta meg, s csak kés bb a nevé: legalábbis a lexikon szerint (Gulyás) 1903-ban kilépett a rendb l és református lett. Az újvidéki polgári leányiskolában tanított, majd tíz évvel kés bb Budapesten, az Országos Pedagógiai Könyvtárban dolgozott, végül a II. kerületi tanítóképz tanára lett nyugdíjazásáig (1933). Haláláról nem tudósítanak a lexikonok, s az OSZK XX. századi gyászjelentései között is hiába keressük a nevé.

A *Madách Imre életrajza* c. munkáját még Becker Hugó néven tette közzé 1899-ben, valamivel Palágyi Menyhért könyvének megjelenése el tt (amelyen ugyan az 1900-as évszám áll, de bizonyíthatóan már 1899 novemberében kikerült a nyomdából), de persze sok évvel Palágyi kutatásainak megkezdése és els eredményeinek közzététele után. Meglehet, nem volt barátságos lépés éppen ekkorra id zíteni a megjelenését, de a szerz nek valószínűleg nem volt sok választási lehet sége. Évekkel korábban, Palágyit megel zve már csak életkoránál fogva sem tehetné közzé írását, Palágyi könyvének megjelenése után pedig nyilván nem talált volna folyóiratot a közlésre, nem azért, mintha annyival elmaradt volna Palágyi teljesítményét l, hanem sokkal inkább azért, mert témáját néhány évig érdektelennek találták volna a lapok.

A jelek szerint munkáját így is elhomályosította Palágyi nem sokkal kés bb megjelent könyve; tény, hogy a kés biekben a kutatók csak elvétve hivatkoztak rá. Pedig föltehetően tervezte az újbóli, b vített kiadását, de talán úgy járhatott, mint maga Palágyi is, aki valójában Madách összes m vének bevezet jéül szánta az életrajzát; az összkiadás sohasem készült el, az életrajz ezzel szemben önálló könyvvé terebélyesedett. Erre abból következtethetünk, hogy Gulyás lexikonában az életrajzát követ bibliográfia végén szerepel egy kétkötetes Madách-monográfia kézírata. (Ezt a kéziratot azonban nem ismerjük.)

Ugyancsak Gulyás tudósít a szerz egyéb Madách-vonatkozású írásairól is. Eszerint ugyancsak a Magyar Szemlében jelent meg a *Faust etikája és Az ember tragédiája* (1900. 43–52. szám), önálló könyvként a *Madách lírája és Az ember tragédiája* (Szeged, 1903) és *Az ember tragédiája és egyik német rokonm ve: Schack gr. „Világkorszakai”* (Belgrád, 1917).

A jelen Madách-életrajz nem sok újat tesz hozzá ahhoz, amit Palágyitól és más biográfusok írásaiból ismerünk, mégis érdekes és bizonyos mértékig autentikus forrásnak kell tekintenünk. A szerz ugyanis járt Alsósztrégován, és igyekezett megkeresni mindazokat, akik személyesen ismerték a költ t. Nem valószínűleg persze, hogy Madách Aladár, Szontagh Pál vagy mások, akik százszor elmesélték már emlékeiket, történeteiket másoknak, köztük Palágyi Menyhértnek is, százegyszer valami újat tudtak volna mondani, de azonban nagyon is elképzelhet , hogy nem mindenki ugyanazt tartotta lejegyzésre és f képp közzétételre alkalmasnak a hallottakból, így aztán vannak olyan részletei az életrajznak, amelyet más forrásból nem, vagy nem teljesen így ismerünk. Ilyen apró részlet pl. az, amelyb l megtudjuk, hogy Madách Imre az eljegyzésére Szontagh Pál és Matolcsy György kíséretében indult. Aligha lehet szó „improvizációról”, hiszen Matolcsy neve sehol másutt nem fordul el , s mivel az id pontot rajta kívül egyedül Palágyi írta le helyesen (1845. márc. 16.), aki azonban nem említette, hogy másokkal utazott volna a v legény, ezért fel kell tételeznünk, hogy Szontagh Pál lehetett az információ forrása.

Sajnos sok esetben az autentikus források fabatkát sem érnek! Becker pl. a korabeli Madách-irodalomban egyedülálló módon több helyen is anyakönyvek l idéz, ám teológus létére nem veszi észre, hogy a keresztelési anyakönyv bejegyzésében egyetlen szó sincs Madách Imre születésével kapcsolatban, így a dátum is a keresztelésre vonatkozik. Helyenként az anakronizmus is zavaró. Nemcsak arról van szó, hogy pl. következetesen Budapestre l ír, de az is elgondolkodtató, ahogyan Madách gyermekkorát elképzei. Az 1820-as évek magyar nemesi családjaiban egészen biztos, hogy a játéknak jóval kisebb volt a szerepe, mint ahogyan azt a szerz elképzei. A gyermek Madách Imrének (legalábbis 5–6 éves korától kezd d en) nem sokkal több alkalma nyílhatott a játékra, mint mondjuk egy sorkatonának. A kora reggelt l estig tartó oktatási-nevelési folyamatban játékról, vagy akár a tanulás játékos formáiról szó sem lehetett, s még a következ nemes nemedék ifjúsága is gyötrelmekkel teljesnek mondható, amelyben inkább a játék utáni sóvárgás, mintsem maga a

játék játszott központi szerepet. Elegendő Balogh Károly *Gyermekkorom emlékei* című visszaemlékezését elolvasnunk ahhoz, hogy világos képet nyerjünk a korabeli nemes gyerekek életéről.

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy lélektanilag átgondolt írásról van szó, még akkor is, ha a lélektan, éppen a jelen megírása körüli időben, meglehetősen viharos jövőnek nézett elébe, és így mára az ilyen természet okfejtések is olykor kételyeket ébresztenek az olvasóban. „Ha az embert nagy csapások érik, ösztönszerűleg a magány szükségét érzi” – ilyen és hasonló állításokat, amelyek az emberek egyik (talán nagyobbik) felére nézve bizonyára igazak, másik felére nézve nem, tucatszám idézhetnék, de inkább nem teszem. Jegyzeteknek is csak ott láttam értelmét, ahol más megfontolások ellentmondani látszanak a szerző érvelésének.

Sajnos a korabeli sommás, leegyszerűsítő elképzelések hatása alól Becker Hugó sem tudta kivonni magát: hirtelen hajlamos beteges, zárkózott emberként elképzelni; ehhez mérten meglepően sokat írt Madách közéleti tevékenységéről, barátairól, és hogy szerelmeiről csak szűkszavúan tudósított, annak minden bizonnyal az lehetett az oka, hogy nem sokat tudott meg róluk.

Amiért ma fontosnak tarthatjuk Becker Hugó könyvét, az elsősorban néhány életrajzi részlet árnyaltabb, pontosabb leírása. A már említett eljegyzés mellett ilyen például a Szontagh Pállal való ismeretség. Érdekes, hogy Bérczy Károly, Palágyi Menyhért, Voinovich Géza, akik valamennyien ismerték Szontagh Pált, „elfelejtették” megemlíteni, hogy hol, milyen körülmények között ismerkedtek meg egymással, ill. a Madách-irodalom ebben a kérdésben jórészt logikusnak látszó találgatásokra hagyatkozott. Ennek nyilván nem is volt különösebb jelentősége, hiszen ha egy jól meghatározható eseményhez kötődött volna a megismerkedés, úgy Szontagh bizonyára külön kérés nélkül is beszámol róla a nála megforduló érdeklődőknek. Nos, Becker szerint még Pesten ismerkedtek meg.

Az ilyen és hasonló részletek mellett Becker írásának jelentősége abban áll, hogy az első könyv terjedelmében, ám könyvként mindeddig még nem jelent írás volt Madách életéről. Úgy gondolom, ezért is „idő szerű” – ha ugyan több mint egy évszázad múltán helyénvaló ezt a szót használni – az önálló kiadványként való megjelentetése.

A. Cs.